

UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANINDAKİ

MECAZ VE DEYİMLERİN KIRGIZ

TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU

Nuraim SATYLKANOVA

(Yüksek Lisans Tezi)

ESKİŞEHİR, 2020

**UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANINDAKİ
MECAZ VE DEYİMLERİN
KIRGIZ TÜRKCESİNDEKİ DURUMU**

Nuraym SATYLKANOVA

**T.C.
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü**

**Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
Türk Dili Bilim Dalı
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

ESKİŞEHİR, 2020

T.C.
ESKİŞEHİR OSMANGAZİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜTÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Nurayım SATYALKANOVA tarafından hazırlanan “Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanındaki Mecaz ve Deyimlerin Kırgız Türkçesindeki Durumu” başlıklı bu çalışma 21/07/2020 tarihinde Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliğinin ilgili maddesi uyarınca yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak, jürimiz tarafından Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı/Türk Dili Bilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Üye Prof. Dr. Ferruh
AĞCA (Danışman)

Üye

ONAY

.../.../2020

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Mesut ERŞAN

21/07/ 2020

ETİK İLKE VE KURALLARA UYGUNLUK BEYANNAMESİ

Bu tezin Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi hükümlerine göre hazırlandığını; bana ait, özgün bir çalışma olduğunu; çalışmanın hazırlık, veri toplama, analiz ve bilgilerin sunumu aşamalarında bilimsel etik ve kurallara uygun davrandığımı; bu çalışma kapsamında elde edilen tüm veri ve bilgiler için kaynak gösterdiğimi ve bu kaynaklara kaynakçada yer verdiğimi; bu çalışmanın Eskişehir Osmangazi Üniversitesi tarafından kullanılan bilimsel intihal tespit programıyla taranmasını kabul ettiğimi ve hiçbir şekilde intihal içermediğini beyan ederim. Yaptığım bu beyana aykırı bir durumun saptanması hâlinde ortaya çıkacak tüm ahlaki ve hukuki sonuçlara razı olduğumu bildiririm.

Nurayım SATYLKANOVA

ÖZET

UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANINDAKİ MECAZ VE DEYİMLERİN KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU SATYALKANOVA, Nuraiym

Yüksek Lisans - 2020

Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

Oğuz Kağan Destanı en eski Türk boylarının ortak zenginliğidir. Destanın en eski varyantı XIII-XIV. yüzyılda şimdiki Moğolistan'ın çerçevesinde yaşayan Türk boylarının birinde yazılmış olabilme fikri de günümüze kadar sürdürülmektedir. Böyle bir fikirlerin sürdürülmesi de günümüze kadar hala bazı problemlerin var olmasını da haber vermektedir. Ele aldığımız konu üzerinde çalışmış olan Türkolog ve oryantalist Paul Pelliot, Oğuz Kağan metninin birçok meselelerini Kırgız Türkçesi üzerinden çözümlenebileceğini söylemiştir. Bu görüşü daha sonra A.M. Şerbak, K.Ömüraliyev, G. Cumakunova gibi Kırgızcaya hakim araştırmacılar tarafından da teyit edilmiştir. Böyle bir sonuca varmak için birçok önemli olan hususlar dikkate alınmıştır: 1. Tarihi kaynaklarda Kırgızların Uygurlar ile aynı yazıyı kullandıkları; 2. Türk Dilli halklar arasından Kırgızların en eski ve çok varyantlı epik geleneğe sahip olması. Kırgızlarda günümüze kadar güncel olan Manas destanı ile Oğuz Kağan destanı arasındaki benzerliklerin olması; 3. Kırgızlar'ın gelenek ve göreneklerinde günümüze kadar var olan Tanrıcılığın (Göktanrıcılık) var olması. Çünkü Oğuz Kağan Destanında Göktanrıcılık unsuru bilinmektedir.

Çalışmanın amacı Oğuz Kağan Destanındaki mecaz ve deyimleri tespit etmek ve dilsel açıdan genel değerlendirme yapmak ve yapısal, anlamsal farklılıklardan doğan bazı sorunlara Kırgız Türkçesi ışığında açıklık getirmeye çalışmaktır. Kültürün tarihi gelişmesine bakarsak: düşünce sistemi, dil, hak ve anlayışı, ahlak, bireylerin kendi davranışları ve toplum içindeki bağının güçlendirilmesidir. Bu bağlamda her toplumun kendine göre özgü kültürü ve dili vardır ve aynı anda dil ise toplumun temsilcisidir.

Anahtar Kelimeler: Eski Uygurca, Oğuz Kağan Destanı, Kırgız Türkçesi, Deyim, Mecaz.

ABSTRACT

METAPHOR AND PHRASEOLOGIES IN THE EPIC OF OGHUZ KHAGAN AND THEIR MEANING INTO KYRGYZ LANGUAGE

SATYLKANOVA, Nuraiym

Master Degree - 2020

Oghuz Khagan Epic is the common wealth of the oldest Turkish tribes. The oldest version of the epic being XIII-XIV. The idea that it could have been written from one of the Turkish tribes living within the framework of the present Mongolia in the 19th century has been maintained till date. Sustaining such ideas also informs that some problems still exist. The Turkologist and orientalist Paul Pelliot, who worked on the subject we received, said that many issues of Oguz Kagan can be resolved through Kyrgyz language. This view was later published by A.M. Sherbak. It was confirmed by researchers from Kyrgyzstan, such as K. Omuraliyev, G. Cumakunova. Many important points were taken into account to achieve such a conclusion: 1. In the historical sources, the Kyrgyzs used the same article as the Uighurs; 2. The fact that Kyrgyzs have the oldest and multi-variant epic tradition among Turkish-language peoples. The similarities between the Manas epic and the Oghuz Khagan epic, which are up to date in the Kyrgyzs; 3. The existence of Godness (Göktanrıçılık or paganizm), which has existed in the traditions and customs of the Kyrgyzs until today. Because the element of paganizm (Göktanrıçılık) is known in the epic of Oghuz Khagan.

The aim of the study is to identify the metaphors and phrases in the Epic of Oghuz Khagan and make a general assessment linguistically and to try clarifying some problems arising from structural, semantic differences in the light of Kyrgyz language. If we look at the historical development of culture: thought system, language, right and understanding, morality, individuals' own behavior and strengthening the bond in society. In this context, every society has its own culture and language and at the same time language is the representative of the society.

Key Words: Old Uighur, Oghuz Khagan Epic, Kyrgyz Turkish, Idiom, Metaphor.

KISALTMALAR

AKM	: Atatürk K�lt�r Merkezi
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
�ev.	: �eviren
dial.	: dialekt
esk.	: eski
folk.	: folklor
h�k.	: halk ağzında
�ng.	: �ngilizce
kr�.	: kar�ıla�tırınız
Rus.	: Rusça
S.	: Sayı
s.	: sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TDK	: Türk Dili Kurumu
TKAEY	: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü
OKD	: Oğuz Ka�an Destanı
TT	: Türkiye Türkçesi
vb.	: ve benzeri
Yay.	: Yayın
Yun.	: Yunanca

İŞARETLER

ă	: kısa /a/ sesi
ə	: kısa /e/ sesi
ŋ	: nazal /n/ sesi
A	: {/a/, /e/}
I	: {/ı/, /i/}
U	: {/u/, /ü/}
X	: İki den fazla dörtlü veya altı l� değişikliği gösterir
>	: Sözcüğün sonraki evreye mevcut halini belirtir
<	: Bir sözcüğün tahlil edileceğini belirtir
~	: Değişken iki sesi ya da şekli gösterir
-	: Fiillere gelen ekleri belirtir
+	: İsimlere gelen ekleri belirtir
//	: Sesleri belirtir
{ }	: Biçimleri gösterir
()	: Yazılmayan �nl�leri gösterir
...	: Metinde silik olan yerleri gösterir.

**KİRİL HARFLİ KIRGIZ TÜRKÇESİ ALFABESİ VE ÇEVİRİ YAZI
İŞARETLERİ**

Kırgız Türkçesi Kiril Alfabeti	Çeviri Yazı
А а	A a
Б б	B b
В в	V v
Г г	G g
Д д	D d
Е е	E e, ye
Ё ё	Yo, yo
Ж ж	C c, Jj
З з	Z z
И и	İ i
Й й	Y y
К к	K k
Л л	L l
М м	M m
Н н	N n
Ң ң	Ñ ñ
О о	O o
Ө ө	Ö ö
П п	P p
Р р	R r
С с	S s
Т т	T t
У у	U u
Ү ү	Ü ü
Ф ф	F f
Х х	H h (sızılcı)
Ц ц	Ts ts
Ч ч	Ç ç
Ш ш	Ş ş
Щ щ	Şç şç
Ъ ъ	Kalınlaştırma işareti
Ы ы	I ı
Ь ь	İnceltme işareti
Э э	E e
Ю ю	Yu yu
Я я	Ya ya

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	v
ABSTRACT.....	vi
KISALTMALAR.....	vii
İŞARETLER.....	viii
ÖN SÖZ.....	xii
GİRİŞ.....	12

1. BÖLÜM

BİR DİLİN ÖZEL BİR FORMU OLARAK FOLKLOR DİLİNDEKİ DEYİMBİLİM

1.1. Dilbiliminin Bir Alanı Olarak Deyim Biliminin Tarihi Gelişimi	17
1.2. Deyim Nedir ve Deyimlerin Türkoloji Araştırmalarındaki Yeri	19
1.2.1. Sovyet Döneminde Yapılmış Olan Önemli Deyim Bilim Çalışmaları.....	19
1.2.2. Kırgız Türkçesinde Deyim ve Deyim Bilim Araştırmaları.....	27
1.2.3. Türkiye Türkçesinde Deyim ve Deyim Bilim Araştırmaları.....	31
1.3. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destan'ı Üzerine Çalışmalar	34
1.4. Ulusal Bir Dilin Temeli Olarak Oğuz Kağan Destanı'nın Önemi.....	37

2.BÖLÜM

UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANI'NDAKİ DEYİMSEL

BİRİMLERİN VE MECAZ ANLAMLI KELİMELEİN YAPISAL-ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE GENEL ANALİZ

2.1. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'ndaki Deyimsel Birimlerin Belirlenmesi ve Tanımlanması Üzerine	41
2.1.1. Deyimsel Birimlerin Biçimsel Modellerin Değerlendirilmesi.....	58
2.1.3. Deyimsel Birimlerin Temel Yapısal-Anlamsal Özelliği Olarak Varyasyon..	76
2.1.2. Deyimsel Birimlerin Sözdizimsel Modellerin Değerlendirilmesi.....	83
2.2. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanındaki Deyimsel Birimlerin Tematik Açıdan Sınıflandırılması.....	88
2.2.1. İşlemsel Deyimsel Birimlerin Semantik Grupları.....	90
2.2.2. İnsanın Fiziksel Aktivitesi Grubu.....	94

3.2. Tanımsal Deyimsel Birimlerin Semantik Grupları.....	98
3.2.1. Efsanevi Figürlere Özgü Kalıplaşmış Biçimler.....	98
3.2.2. Hayvan-kuşa Özgü Kalıplaşmış Biçimler.....	99
3.2.3. Eşyalara Özgü Kalıplaşmış Biçimler.....	101
3.2.5. Yeryüzü, Su ve Uzaya Özgü Kalıplaşmış Biçimler.....	102
3.2.6. İnsan Uzuvarını Niteleyen Kalıplaşmış Biçimler.....	103
3.2.7. İdareye Özgü Kalıplaşmış Biçimler.....	104
3.3. Zamansallığı Bildiren Deyimsel Birimlerin Grupları.....	104
3.3.1. Zamanın Kesinliğini Bildiren Deyimsel Birimler.....	104
3.3.2. Bir durumu Belirli Bir Zamanda Değerlendiren Deyimsel Birimler.....	105
3.3.3. Kısa Bir Süreyi Bildiren Deyimsel Birimler.....	105

3.BÖLÜM

UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANINDAKİ DEYİMSSEL BİRİMLER VE MECAZ ALAMLI KELİMELEİN KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU ÜZERİNE GENEL ANALİZ

3.1. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanındaki Deyimsel Birimlerin ve Mecazi Anlamdaki Kelimelerin Kırgız Türkçesi ile Benzerlikleri.....	110
3.2. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nın Kırgız Türkçesine Çevirisi.....	117
SONUÇ.....	145
KAYNAKÇA.....	149

ÖN SÖZ

Halk bilimi, herhangi bir ulusun bir edebî görgüsüdür, onsuz bir insanın varlığını hayal etmek imkânsızdır. Sözlü halk edebiyatı aracılığıyla ulusal kültür tanınmakta, millî zihniyetin özellikleri ortaya çıkmaktadır. Geniş anlamda halk bilimi, halkın sözlü şiirsel yaratıcılığı ve söz sanatıdır. Türkiye’de halk bilimi çalışmaları bilimsel yöntemlerle olmasa da halk kültürünün öykülere aktarılmasıyla .XX. yüzyıldan çok daha önce başlamıştır. Özellikle *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* geniş birikimi ile önemli örneklerinden birini oluşturmaktadır. Ayrıca *Divânu Lügati't-Türk*, *Dede Korkut Hikâyeleri* gibi başlı metinler de halk bilimi çalışmalarında kullanılacak önemli bilgileri ihtiva etmektedir.

Türk edebiyatındaki destanların büyük bir kısmının, Türklerin eski dönemlerinde oluştuğu ve zamanla tarihsel olaylarla bezenerek bugüne ulaştıkları tahmin edilmektedir. Bu çerçevede birçok Türk destanının, MÖ XII. yüzyıl ile MS I. yüzyıl arasında teşekkül ettiği tahmin edilmektedir. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’ndeki mitolojik unsurlar da destanın oluşum safhasının çok eski zamanlara dayandığını göstermektedir (Ağca, 2019, s. 1-2).

Yüksek lisans tezi olarak çalışmamızın temelini, Prof. Dr. Ferruh Ağca’nın *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı* (2019) adlı çalışması oluşturmaktadır. F. Ağca’nın bu çalışmasında OKD’nin Uygur harfli varyantı, transkribe edilmiş ve Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Prof. Dr. Ferruh Ağca’nın *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı* (2019) adlı kitabında yapılmış olan metin aktarması üzerinden, mecaz ve deyimsel birimler tespit edilmiş ve onların Kırgız Türkçesindeki durumu, tarihî gelişimi, değişim durumu araştırılmıştır.

Yüksek lisansımı Türkiye’de yapmam benim için birçok açıdan avantajlı oldu. Çünkü eğitim sırasında çok değerli tecrübeler kazandım. Türkiye’de yaşadığım iki senede bilimini ve zamanını esirgemeyen, yabancılık çekirtmeyen hocalarıma teşekkür ediyorum. Ayrıca tez çalışmamda bana her türlü yardımını esirgemeyen, bilimsel çalışma dünyasına yol gösteren çok değerli danışmanım Prof. Dr. Ferruh AĞCA hocama içten teşekkürlerimi sunuyorum.

Sözlü halk eserlerindeki deyimsel birimlerin daha da geliştirme umudu ile diğer destanlarda da deyimsel birimlerinin incelenmesi ve daha derin çalışılması dileğiyle.

Nurayım Satylkanova

Eskişehir, 2020.

GİRİŞ

Oğuz Kağan Destanı en eski Türk boylarının ortak mirasını oluşturmaktadır. OKD'nin yazıya geçirilmiş birçok varyantı bulunmaktadır. Örneğin; Raşit-at-Din Hamadani'nin 13-14. yüzyılda yazılmış olan, *Cami'üt-Tevarih* adlı kitabının 2.cildinde Farsça yazılmış *Tarih-i Oğuzan ve Türkan* bölümü (Togan, 1972) ve bu kitaptan yararlanarak Osmanlı Padişahı II. Murat'ın isteği üzerine Ali Yazıcıoğlu tarafından yazılan *Tevarih-i Al-i Selçuk* ile 1663-64 yıllarında Abu-l Gazi Bahadır-Han tarafından Çağatayça yazılmış olan *Şecere-i Türk ve Şecere-i Terakime* (Bahadır-han, 1987) adlı edebî varyantları da Türk dünyası için, büyük önem taşımaktadır.

Ancak OKD'nin en eski varyantı, 13-14. yüzyılda şimdiki Moğolistan'ın çevresinde yaşayan Türk boylarından biri tarafından yazılmış olabilir mi sorusuna kanıt olarak; Paris'teki *Bibliothèque Nationalite Charles Schefer* fonunda korunmakta olan, Uygur harfli el yazması; Oğuz Kağan Destanı'nın en eski mitolojik içeriğe sahip ve Arap, Fars dillerinin etkisinden uzak, öz Türkçeyle yazılmış en eski ve en değerli varyantı sayılmaktadır. Eser, Uygur yazısının son evrelerinin ürünü olarak o dönemin dili hakkında çok değerli bilgilere sahiptir. İşte destanın bu varyantı farklı ülkelerden birçok Türkolog tarafından büyük ölçüde takdir edilerek günümüze kadar merakla incelenen gelmiştir.

OKD'nin bu varyantı üzerine yapılmış ilk çalışma Dietz'in Almanca çevirisidir (1815). Onun dışında V. Radlov (1890; 1893), V. Bartold (1929), Riza Nour (1928), P.Pelliot (1930), W.Bang (1932), R.Arat (1936), A.Kononov (1958), A. İnan (1992), A. Şerbak (1959), H. Orkun (1935; 1952), K. Erarslan (1976), M. Ergin (1988), M. Ölmez (2018), F. Ağca (2016; 2019), K. Ömüraliev (1988), G. Cumakunova (2017) gibi değerli araştırmacılar tarafından da ele alınmıştır.

Günümüzde halk metni üzerinde deyimisel birimlerin çalışılması büyük önem taşımaktadır. OKD'nin metnindeki deyimisel birimler ile günümüz Kırgız Türkçesindeki deyimisel birimlerin benzerlikleri ortaya konmuş ve Prof. Dr. Ferruh Ağca'nın *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı* (2019) adlı çalışmasındaki metin aktarması üzerinden, günümüz Kırgız Türkçesine çevirisi yapılmıştır. Böylece, OKD'nin yazıldığı dönemlerde Uygurlar ile sıkı temas içinde olan Kırgızların dili ile Uygur harfli OKD'nin dili arasında tarihi bir ilişki olarak Kırgız Türkçesinin rolü belirtilmiştir. Günümüz folklor çalışmalarında, böyle dilbilimsel

olarak deyimlerin, anlambilim ve tematik bağlantı açısından, sistematik bir şekilde ele alındığı çalışmalar çok az sayıda bulunmaktadır.

Çalışmanın önemi, günümüz dilbilimindeki halk bilim çalışmalarında, OKD'nin dilinde tespit edilmemiş deyimse birimlerin ve mecazi kelimelerin yapısal ve anlamsal özellikleri hakkında bilgi eksikliği mevcuttur. Kırgız Türkçesi üzerine daha önce yapılmış olan bazı araştırmaların ışığında, OKD'nin dilinin kesinleştirilmesi ve tam çevirisinin yapılabilmesi için başka Türk dilli halkların sözvarlığına ve tarihî dil bilgisi(?) karşılaştırılmalarına da önem verilmesi iyi sonuçlara varmaya yardımcı olacaktır. Dolayısıyla OKD'ndaki deyimse birimler ve mecazi ifadeler konusundaki araştırma eksikliği nedeniyle, bu çalışmamız önem taşıyacaktır. Halk dilinin özelliklerini göz önünde bulundurarak, halk ve edebî konuşma dili arasındaki ilişkiye dayanarak, OKD'daki var olan deyim ve mecazi kelimeler, günümüz modern Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesi çerçevesinde açıklanmıştır. Yüksek lisans tezi olarak bu çalışmamız, bugüne kadar deyim bilim üzerine yapılmış olan çalışmaların ve sınıflandırmaların ulaştığı sonuçlar temelinde yapılmıştır.

Çalışmanın konusu, OKD'nda bulunan mecaz ve deyimse birimlerin yapısal ve anlamsal özelliklerinin dil bilgisel düzeyde oluşumundaki rollerinin araştırılması ve günümüz Kırgız Türkçesine aktarılmasıdır.

Çalışmanın metodolojik temelini, araştırılmış olan deyimse birimlerin ve mecazi ifadelerin yapısal ve anlamsal özellikleri dil bilgisel düzeyde yansımadaki rolleri dikkate alınarak, araştırma yaklaşımının ilkeleri oluşturulmuştur.

Araştırma yöntemi, çalışma sırasında elde edilen sonuçları inceleyen, sınıflandıran ve tanımlayan açıklayıcı bir yöntem kullanılmıştır. Ancak bu yöntemin uygulanmasından önce, özellikle terimsel materyalin incelenmesi ve derlenmesi yapılmıştır. Bu yöntemin yanı sıra, özel bilimsel yöntem ve teknikler de kullanılmıştır:

- karşılaştırmalı (incelenen nesnenin ve benzer görgülerin farklılaşmasıyla);
- nicel (nicel bir hesaplama sistemi ve statik ölçümler kullanarak deyimse birimlerinin ve mecazi kelimelerin yapısal ve anlamsal özelliklerinin araştırılması için);
- anlamsal tanımlama yöntemi (deyimse birimlerinin ve mecazi kelimelerin anlamlarının yorumlanmasında kullanılmıştır).

Tez araştırmasının amacı, OKD'daki deyimisel birimlerinin ve mecazi kelimelerin yapısal ve anlamsal özelliklerini ortaya çıkarmak ve tanımlamaktır, ayrıca bu ifade biçimlerinin dünya algısını dil bilgisel düzlemde yansıtmadaki rollerini belirlemektir.

Tez çalışmamızın amacı aşağıdaki önemli çalışmaları içermektedir:

- 1) OKD metnindeki deyimisel birimleri ve mecaz kelimeleri tespit etmek ve onların konumunu tanımlamak;
- 2) OKD deyimisel birimlerinin ve mecazi ifadelerin sözdizimsel örgütlenme modellerini betimlemek;
- 3) çalışılan anlatım birimlerinde varyant tezahürünün özelliklerini bulmak ve tanımlamak;
- 4) tespit edilmiş olan deyimisel birimlerin ve mecazi kelimelerin kategorik olarak; alt kategori, grup, alt gruplar temelinde sınıflandırmak ve anlamlarını açıklamak;
- 5) OKD'nın dilini oluşturan, deyimisel birimlerin ve mecazi kelimelerin rolünü ortaya koymaktır.

Tez çalışmanın bilimsel yeniliği aşağıdaki gibidir:

- 1) İlk defa OKD'inde bulunan deyimisel birimler bir tez çalışması olarak bilimsel araştırmaya alınmıştır;
- 2) Deyimsel birimlerin tanımı, sözlü halk bilimi yaklaşımıyla açıklanmaya çalışılmıştır.
- 3) Şimdiye kadar Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde karşılaştırmalı incelenmemiş olan deyimisel birimler ve mecazi kelimeler yapısal ve anlamsal değerlendirmeye alınmıştır;
- 4) İncelenmeye alınmış olan deyimisel birimler ve mecazi kelimelerin sınıflandırılması yapılmıştır: işlemsel, niteliksel, nesnel, zamansal ve tanımlayıcı olarak, deyimisel birimlerin ve mecazi kelimelerin tematik grupları ve alt grupları oluşturulmuştur;
- 5) OKD'nı günümüz Kırgız Türkçesine çevirilmiştir ve benzerlik gösteren deyimisel birimler ve mecaz ifadeler dilbilimsel özellikleri Kırgız Türkçesi ışığında tanımlanmıştır;

Tez araştırmasının teorik önemi, halk dilinin özellikleri ile deyimisel birimlerin belirtilmesi, *halk bilimdeki deyimibilim* kavramının sınırlarının açıklığa kavuşturulması ve

anlamsal olarak sınıflandırılması; deyimisel birimlerin yapısal ve anlamsal açıdan dilbilimsel özelliklerinin açıklığa kavuşturulmasını oluşturmaktadır.

Çalışmanın pratik önemi, çalışmanın sonuçları, terim bilimdeki sistematik çalışmalarda, halk deyim ve modern deyim problemlerinde, ders ve pratik derslerde deyimbilim, halk bilim, dilbilim, diyalektoloji, sözlükbilim konularında ödevleri ve tezleri yazmada yardımcı olacaktır. Özellikle bu tür konular üzerine çalışacak olanlar için bir yönlendirme şeklinde olmasından dolayı akademik açıdan önem taşıyacaktır. Ayrıca, bu tür çalışmalar sadece dili değil aynı zamanda kültür, tarih, sosyoloji gibi birçok alanı da içerebilmektedir. Bu yüzden çalışmanın Türkoloji, sosyoloji, iletişim, anlambilim alanlarına katkı sağlaması beklenmektedir.

Çalışma sırasında aşağıdaki bilimsel sonuçlar savunulmuştur:

1. Bir dilin özel biçimini ve temelini oluşturan halk dili, tarihsel gelişim sürecine dayanmaktadır. Dolayısıyla deyimisel birimler halkın sözlü eserlerinde, temel bir biçim olarak kabul edilen kalıplaşmış şekillerdir.

2. Dilbilgisi açısından, OKD'nin dilindeki bazı deyimisel birimlerin oluşumu, günümüz deyim tanımlarına tam olarak karşılık gelmez. Bunun ilk sebebi de günümüze kadar deyim tanımının tam belirlenmemesi ve ortak bir fikrin bulunmamasıdır. Deyim konusundaki teorik tartışmalardan dolayı, tezin sahibi tarafından *deyim* değil, *deyimisel birim* teriminin kullanılması tercih edilmiştir.

3. OKD'nin dilindeki deyimisel birimlerin varyasyonlarını ve kalıplaşmış şekilleri çalışmaya dâhil etme durumu, halk dilinin anlatımsal temelinden dolayı ortaya çıkmıştır. Çünkü deyimisel varyasyonlar ve kalıplaşmış mecaz birimler, destanın anlatım doğasından dolayı meydana gelen biçimlerdir.

4. Deyimisel birimlerinin semantik özellikleri, doğası, tematik ve tür özellikleri ile birlikte dilin antroposentrik yönelimine önem verilerek, tematik sınıflandırılma yapılmıştır. Çünkü destanın doğasına göre, insani unsur daha çok ağırlık göstermektedir. İnsani unsurlardan yola çıkarak, insanın fizyolojik, zihinsel durumları ya da fiziksel aktivitesi gibi gruplara ayrılmıştır. Bu grubun yanı sıra zamansal ve nesnel gruplar da ayrı olarak oluşturulmuştur.

5. OKD'nin içeriğinde toplumun eski efsanevi, dinî geleneklerinin temsilleri yansıtılmıştır. Dolayısıyla OKD'nin dilinde tespit edilmiş olan her deyimisel birim, tarihsel

geçmişin söze aktarılması nedeniyle, tarihî anlamı olan deyimisel birimler olarak kabul edilmiştir. Yüksek lisans tezimiz üç ana bölümden oluşmaktadır. Çalışmanın birinci bölümünde, deyim ve deyimbilim kavramları hakkında bilgi verildikten sonra, bu kavramlar üzerinde Türk ülkelerinde yapılan çalışmalar ile Türkiye Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde ortaya konulan çalışmalar üzerinde değerlendirme yapılmıştır. Ve Uygur harfli Oğuz Kağan Destanının dilinin özelliklerine göre belirtilmiştir. Tezin II. Bölümünde Uygur harfli OKD'nin dilinde tespit edilmiş olan mecaz ve deyimisel birimlerin anlamsal ve yapısal açıdan değerlendirmesi yapılmıştır. Daha sonra bu deyimlerin, coğrafi konum, tarihî süreç ve her lehçedeki farklı sosyo-kültürel etkileşimler sebebiyle ortaya çıkan varyasyonlaşma durumu ele alınmıştır. Aynı şekilde mecaz ve deyimisel birimlerin tematik açıdan sınıflandırılması yapılmıştır. Üçüncü bölümde Prof. Doc. Ferruh Ağca'nın Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı adlı kitabında yapılmış transkripsiyon üzerinde, OKD'nin metni Kırgız Türkçesine çevrilmiş, mecaz ve deyimisel birimlerin karşılıkları tespit edilmiş ve aralarındaki ortaklıklar belirlenmiştir. Çalışmanın sonuç bölümünde, inceleme kısmından hareketle elde edilen veriler özetlenmiş ve değerlendirilmiştir.

1. BÖLÜM

BİR DİLİN ÖZEL BİR FORMU OLARAK FOLKLOR DİLİNDEKİ DEYİMBİLİM

1.1. Dilbiliminin Bir Alanı Olarak Deyim Biliminin Tarihi Gelişimi

Genel dilbiliminde deyim bilimiyle ilgili ilk çalışma İsveç bilim adamı Ş. Balli'ye aittir. Onun 1901 yılında yayınlanmış olan *Fransızca Anlatım Bilimi* adlı kitabı çıktıktan sonra dilciler arasında tanınmaya başlamıştır. Deyimler, sözcükbilimin ayrı bir dalı olarak ilk kez Balli tarafından ele alınmıştır. Balli'nin bu deyimle ilgili çalışmaları deyim bilimin oluşumunda ve gelişiminde oldukça önemli rol oynamıştır. 1961 yılında bu kitap yeniden basıldıktan sonra Türkoloji alanında da büyük ilgi kazanmaya başlamıştır. Ş. Balli'nin bu çalışması genel olarak deyimlerle ilgili değil dilin biçimbilimi üzerine yazılmıştır.

O zamanlar deyim bilimi dilbiliminin bir alanı hâline gelmese bile, ilmî makaleler yayınlanarak deyim biliminin bazı meselelerine değinen dilciler ve araştırmacılar da olmuştur. Onların arasında D. K. Vulfiust'un *Deyimlerin Sınıflandırılması Üzerine* adlı çalışması Rus dilbiliminde deyimlerle ilgili yapılan ilk sınıflandırma idi. A.A. Şahmatov *Rus Dilinin Sentaksisi* adlı çalışmasında *frazema* diye adlandırılmış olan, anlam açısından bir bütünlüğe dönüşmüş olan söz öbeklerini araştırmıştır. Diğer S.İ. Abakumov *İstikrarlı Kelimelerin Birliği* adlı çalışmasında deyimleri ikiye ayırarak bakmıştır. Bu dilcinin çalışmaları hem deyim bilim meselesinin gelişimine hem de deyim bilimiyle ilgili çalışmaların ele alınmasına yol açmıştır.

Deyim bilimle ilgili en önemli çalışma ise akademisyen V.V. Vinogradov'a aittir. 1946 yılında ilmî bir çalıştayda sunduğu bildirisi dilbilimine yenilik katan büyük tarihî bir gelişme olarak belirmiştir. V.V. Vinogradov bildirisinde deyimlerin leksikoloji alanından çıkarılarak, dilbiliminin farklı bir alanı olarak araştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca bu bildirisinin devamı olan *Rus Dilindeki Deyimlerin Ana Tipleri Üzerine* adlı çalışmasını yayınlamıştır. V.V. Vinogradov'un bu çalışmalarında *frazema*, *fraza*, *idiom*, *idiomatizm*, *semantik açıdan ayrılmayan* gibi terimlerin anlamlarını değerlendirmiştir. Ve bunların içinden en uygunu olarak *frazoloji* (deyim) terimini önermiş ve semantik sınıflandırma yapmıştır.

Deyimleri semantik açıdan ayırmak, leksikolojinin araştırma alanı dışında bakmak fikri 20. yüzyıl dilbilimindeki en büyük yeniliklerden biridir. Bütün bu çalışmaların sayesinde deyimlerin her türlü meseleleri birçok dilci ve araştırmacı arasında büyük ilgi kazanmaya ve araştırılmaya başlamıştır.

Profesör S.İ. Ojegov'un *Deyimin Yapısı Hakkında* (1957, s. 34) adlı çalışması deyim biliminin araştırma amacını ve nesnesini bulmak için yazılmıştır. Bu çalışmada sabit biçime sahip bütün söz öbeklerinin, örneğin ilmî terim öbekleri ve kalıplaşmış sözlerin deyim olamadığını özel olarak vurgulamıştır. Anlam açısından birbirinden ayrılmayan, sözdizimi açısından cümle öğelerine ayrılamayan, mecazî, gerçek anlamdan başka anlamda kullanılan, anlam açısından bir bütün olan söz öbeklerinin deyim olduğunu belirtmiştir.

Rus dilbiliminde deyim bilim hakkında ilmî çalışmalarla birlikte, bu konunun okullarda ve üniversitelerde öğretilmesi meselesine özen gösteren dilcilerden biri N.Ş. Şanskiy idi. Onun *Rus Dilinin Deyim Bilimi* (1963) adlı çalışmasında birçok yanlışlık olsa bile yükseköğretim yerlerinde bir ders materyali olarak tavsiye edildiği için deyim bilimi hakkında geniş bilgi verilmiştir. Ancak onun bu çalışmasında deyimlerin yapısı, anlamların sınıflandırılması (semantik) hakkındaki düşünceleri bilim adamlarını iki farklı eğilime itmiştir.

1966 yılında V.N. Teliya'nın *Deyim Bilimi Nedir* adlı çalışması deyim bilimin ciddi meselelerine değinmiştir. V.N. Teliya'nın dediğine göre deyim bilimin araştırma nesnesi genetik, işlevsel ve anlam açısından çok yönlü olduğundan dolayı, onun kesin ve tam nesnesini belirlemek zordur. V.N. Teliya'nın deyim bilimin çok yönlülüğü ve eş anlamlılığı hakkındaki araştırmaları dilbilime yeni bir katkı sayılır.

Profesör V.P. Jukov da deyim bilim hakkındaki birçok çalışmanın sahibidir. Onun "Deyimlerin Çok Anlamlılığı Üzerine" (1965) adlı ilmî makalesi deyimlerdeki çok anlamlılık hakkında iken, *Deyimsel çevirimlerin anlamı (semantiği)* (1978) adlı çalışması üniversitedeki öğrenciler için ders materyali olarak yazılmıştır. *Rusça deyim bilimi* (1986) adlı çalışmasında ise *deyim (farzeoloji)*, *deyim bilim* vb. gibi terimlerin etimolojisi ve onların anlamlarını anlatmıştır. Deyimlerin bileşenlerine, leksik yapımına ve varyantlarına kadar analizler yapılarak, Rus dilindeki deyimler geniş bir şekilde örnekler ile incelenmiştir.

Profesör A.İ. Molotkov'un 1977 yılında yazmış olduğu *Rus deyim biliminin temelleri* adlı çalışması ise 20.yüzyıl tarihindeki en büyük yeniliklerden biri olmuştur. Onun çalışması;

günümüze kadar gelen karşıt fikirlere, yani deyim bilimine geniş ya da dar anlamda bakılması gerekir gibi tartışmalara nokta koymuştur. Bu çalışmasında deyimlerin yapısına geniş bir şekilde bakılmasının yanlış olduğunu vurgulayarak, deyimlerin dildeki başka birimlerden olan farklılığını geniş bir şekilde analiz etmiştir.

1.2. Deyim Nedir ve Deyimlerin Türkoloji Araştırmalarındaki Yeri

Deyim araştırmaları, Türklük biliminde başka alanlardaki araştırmalara göre daha yeni bir alandır. Buna kanıt olarak da günümüze kadar Türk dillerinde deyimle ilgili ortak bir fikrin olmaması gösterilebilir. Böyle bir durumun olmasının birkaç sebebi vardır. Ancak bu sebeplerden ilki olarak, şimdiki Türk ülkelerinin yerleşim durumunu söyleyebiliriz. Hepimizin bildiği gibi, bu ülkelerdeki ilmi araştırmalar zamanında birbirine bağlı olmadan yapılmıştır. Bundan dolayı Türkoloji'deki deyim bilim çalışmalarını iki ana bölüme ayırarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. İlk olarak Sovyet döneminde yapılmış en önemli deyim bilim çalışmaları ve ikincisi de Türkiye'de yapılmış olan en önemli deyim bilim çalışmaları.

1.2.1. Sovyet Döneminde Yapılmış Olan Önemli Deyim Bilim Çalışmaları

Sovyet döneminde Türkoloji'de araştırmacılar herhangi bir gramer yapısını araştırırken, ilk başta birbirinden ayrılmaz haldeki, başka dil birimlerine benzemeyen birimlere dikkat çekmeye başlamışlardır. İlk başta işlevsel yakınlıklarından yola çıkarak, bazı Türkologlar deyimse birimleri sözdizimiyle (Kononov, 1956, s. 373-374) veya sözcük oluşumu ile ilişkili birimler ve sözcük birimleri olarak tanımlamışlardır (Uburyatova, 1950, s. 35, 55, 70, 125). Diğer Türkologlara göre, deyimse birimler ya da buna benzer birleşimler veya leksik anlamlı kelime birleşimleri, ne sözdiziminin ne de kelime oluşumunun altında yer alır, ancak bağımsız bir çalışma alanı olması gerekir (E.V.Sevortyan, 1952, s. 321-323). Bunun dışında, deyimse birimlerin sözlükbiliminin konusu olduğunu (Zakiyev, 1963, s. 107-110) veya deyim bilimin çalışma alanı olduğunu (M.Seidova, 1965, s. 38-43) savunan Türkologlar da olmuştur.

Yukarıda belirttiğimiz önemli çalışmalara rağmen, haklı olarak Sovyet dönemi Türkolojisindeki deyim bilimin başlatıcıları olarak S.K. Kenesbayev ve Ş. Rahmatullayev kabul edilmektedir. 40-50'lerde yayınlanmış olan Kenesbaev'in (Kenesbayev, 1944, s. 3-13)

ve Ş. Rakhmatullaev'in (Rahmatullayev, 1952) çalışmaları Türkoloji'de deyim bilim çalışmalarının oluşumunda ve gelişiminde büyük rol oynamıştır. Bunların yanı sıra Türk dillerindeki deyimse birimler üzerine yoğun çalışmalara (tez, makale) da dikkat çekilmesi gerekmektedir. Örneğin, S.N. Muratov'un *Ustoyçiviye slovosocetanya Turkskih yazıkov (1961) (Türk dillerindeki kalıplaşmış birimler)* adlı önemli çalışması, S.U. Rakhmatullaev, G.A. Bayramov, G.H. Ahunzyanov, Z.G. Uraksin gibi Türkologların Türk deyim konularına özel yazılmış tezleri ve makaleleri büyük önem taşımaktadır.

Benzer şekilde, Rus dilbiliminde olduğu gibi Türkoloji'de de, deyim bilimi kavramına dair geniş ve dar iki farklı bakış açısı günümüze kadar sürdürülmüştür. Kazak Sovyetler Birliği'nin ilim akademisi üyesi S.K. Kenesbaev'in görüşüne göre, deyim bilimin konusu geniş anlamıyla, istikrarlı sözcük birimlerinin kümesidir (atasözleri, deyimler, deyimse ifadeler ve ideolojik olmayan, ancak istikrarlı kelime grupları ve ikilemeler). Araştırmacıya göre, her türlü deyimse birimi birleştiren ortak özellik, onların sabitliği ve tekrarlanabilmesidir (dilde hazır bir şekilde kullanılması) (1944: 9).

S.K. Kenesbaev, deyimse birimlerin geniş anlamından yola çıkarak, deyimlerin araştırma konusuna dar anlamda bakılması gerektiğini belirtmiştir. Bu fikir ile Kenesbayev, V. Vinogradov'un deyimse ve deyimse olmayan birleşimler de deyimse birimlerdir fikrine eşdeğer gelmiştir (1944: 3-13). S.K. Kenesbaev, deyimse birimleri atasözlerinden ve normal kelime birimlerinden ayıran özelliklerini tanımlamaya çalışmıştır. Araştırmacıya göre, deyimlerin anlamsal özgünlüğü, konuşmada bileşenlerinin başlangıç değerlerini doğrudan takip etmeyen bütünsel bir anlamla ortaya çıkmalarıdır. Atasözlerine gelince, yazarın belirttiği gibi, kelime anlamları birbirinden bağımsızdır. Atasözleri, deyimlerde görülen kelimelerin temel anlamlarının kaybolarak kullanılması gibi, hiçbir zaman mecazi anlamda kullanılmaz (1944: 8). Deyimse birimlerin kurucu bileşenleri sınırlı bir kompozisyonla karakterize edilirken; atasözlerinde, sadece cümlenin öğeleri tarafından değil, cümlenin kendisi tarafından da sözlü olarak kapsanabilir ve konuşmada birleşik bir dönüşü (birleşik cümleler) temsil etmektedir (1944: 8). Ancak, bize göre, karşılaştırılan dil birimlerinin semantik tuhaflığı, esas olarak içlerinde bulunan bileşenlerin sayısında değil, bir yandan deyimlerdeki, diğer yandan atasözlerindeki anlamsal ilişkilerin derin niteliksel dönüşümlerinde yatmaktadır. Genel olarak, S. Kenesbayev, kendi çalışmalarında deyimse birimleri, atasözlerinden ayırarak açığa çıkarmaya çalışmıştır. Yani, S.K. Kenesbaev'e göre,

yapısal ve anlamsal özellikli deyimisel birimlerin; bir görgü olarak değil, tüm türleri doğuştan tekrarlanabilen, bir çeşit dil birimi şeklinde birleştiren bir bütünlük olarak kabul edilmesi gerekmektedir. S.N. Muratov'a göre, Kenesbayev deyimisel birimlerin, ayrı bir birim olarak hareket eden kelimelerin sabit kombinasyonu olduğunu belirtmesine rağmen, *sabit birim* ve *sabit* kavramları, dilbilimcilerin bireysel yaklaşımlarında, geniş bir anlam kazanmış halde devam etmiştir (Muratov, 1961, s. 23) .

S.N. Muratov ise kendisinin *Türk dillerindeki kalıplaşmış birimler* adlı kitabında, çeşitli bileşik sözcük türleri, sözcük türetimi sözcük öbekleri ve deyimisel birimlerin hepsini birlikte bileşen birim olarak saymıştır (1961: 115). Her türlü bileşik kelimeler (bir dereceye kadar sözcük türetiminde oluşan birleşimleri) eş dizimliliğin belirtileridir. S.N. Muratov'a göre, eşdizimliliğe uğramayan kelime birimleri ise Türk dillerinin deyimisel malzemesidir. Yani, onun bakış açısına göre, deyimisel birimler, bileşen birimlerin türlerinden biridir. Muratov, Türk dillerindeki her deyimisel birim bileşen birim olabilir, ancak her bileşen birim deyimisel birim olamaz demiştir (1961: 115). Söz konusu monografisinde, bir yandan deyimisel birimler ile bileşen kelimeler, diğer yandan deyimisel birimler ile bağımsız birimler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları bulmaya çalışmıştır. Deyimsel birimler, *mecaz* (deyim) imgelerini kaybeden *ölü biçimli* ve yardımcı karakterli konuşma aracıdır (giriş kesimleri, çeşitli konuşma formülleri, vb.) demiştir (1961: 23).

S.N. Muratov, Türk dillerindeki deyimisel birimleri sınıflandırmada, geçmişte yaygın olarak kullanılan kelime ile deyimisel birimlerin denklik teorisini kullanmıştır. Türk dillerindeki deyimisel birimlerin belirli sözlüksel anlama sahip olup olmamasına göre, onları iki ana gruba ayırmıştır: 1. Sözlüksel deyimisel birimler (belirli bir leksik anlama sahip deyimisel birimler); 2. Sadece deyimisel birimler (belirli bir leksik anlama sahip olmayan deyimisel birimler).

1. **Sözlüksel deyimisel birimler:** S.N. Muratov'un sınıflandırmasına göre bu türdeki deyimler iki alt gruba daha ayrılmaktadır. Bunlardan birincisine leksik ve kısmen terminolojik kelime birleşimleri girer: *şaytan tayagi* (devedikeni); *yağı yer* (yeni toprak). Diğer deyimisel gruba, ilk bileşeni bağımsız anlama sahip olmayan ve sadece bu deyimisel bağlamında kullanılan kelime birleşimleri girer: *şim bal* (balmumundan arındırılmış bal); *ükhez etem* (yuvarlak yetim, kimsesiz öksüz); *tibən enə* (örgi iğnesi) vb. Ancak, bu bize göre bu kelime birimlerini deyimisel birim demek oldukça zordur. Bu durumu ise S.N.Muratov

tarafından, oradaki kelimelerin yalnız kalırsa anlamı kaybolacağı ile açıklamıştır. Yani, ilk bileşenler bağımsız kullanımı olan tek tek kelimelerle karşılaştırılabilmektedir (1961: 124).

2. Sadece deyimisel birimler: Bu tür ile S.N. Muratov, kalıplaşmış kelime birleşimlerini kastetmiştir. Buna, atasözleri, deyişler, bilmeceler ve mecazi anlamla kullanılan tüm uyumsuz ifadeler girmiştir. Araştırmacıya göre, bu gruptaki deyimisel birimlerinin temel işlevi, konuşmanın mecazlaştırılarak etkisini arttırmanın bir aracı olarak hizmet etmesidir. Bu gruba ek olarak, S.N. Muratov üçüncü bir deyimisel birimler grubu belirtmiştir. Bu gruba ise müdahaleler, çeşitli iyi dilekler, lanetler vb. girmiştir. Ancak, bunlarla birlikte S.N.Muratov'un Türk dillerindeki deyimleri sınıflandırmasında bazı karışıklıkların da yer aldığını belirtmek gerekir. Bu karışıklıkların sebebi bize göre, onun deyimisel birimlere ait karakteristiklerin sadece ikincil özelliklerine güvenirken, deyimisel birimlerin ana özelliğinin (yani, deyimisel birimlerin ilk başta dilin bir parçası olması) arka plana bırakılmasıdır. Araştırmacının bu izahlarında, yarı kaynaşmış ve tamamen kaynaşmış olan deyimisel birimler arasındaki açık ayrım da verilmemiştir.

Sonuç olarak, S.N.Muratov'un *Türk dillerinde kalıplaşmış deyimisel birimler* adlı kitabında ortaya koyduğu sorunlar ve çözümler, deyim bilimin gelişiminde büyük rol oynamış ve bireysel Türk dillerinin konularını inceleyen dilbilimciler üzerinde fark edilir bir etkiye sahip olabilmıştır diyebiliriz.

1960'larda hem Türk hem de Rus deyim biliminin gelişiminde, deyimisel birimlerin araştırma nesnesi olarak, kalıplaşmış birimlerin sadece bir kısmını ayırarak değerlendirme eğilimi başlamıştır. Deyimsel birim (Phraseological unit) kavramının daralması, o zamandaki bilim adamlarının, kelime birleşimlerinin, orijinal anlamını yeniden düşünmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan sabit birleşimlerin o kısmına olan ilgisinin artmasıyla başlamıştır. Bu yaklaşım ise bazı araştırmacıları, deyimisel birim kavramını dar anlamda yorumlamanın tek doğru olduğu sonucuna götürmüştür. Böylece, Özbek Türkoloğu Ş.U. Rakhmatullayev şunu belirtmiştir: "En zengin deyimisel materyalin derin ve kapsamlı bir şekilde çalışmasından sonra, deyim alanının kapsamının dar bir şekilde anlaşılmasının doğruluğu ortaya çıktı." (Rahmatullayev, Nekotırıye Voprosı Uzbekskey Frazelogii, 1966, s. 10). Ona göre deyimisel birimler, yeniden tekrarlanan hazır kelime birleşimleridir. Deyimsel birim, bir dilin parçası ise, kelimelerin özgür bir birleşimi, bir konuşmanın parçasıdır (1966: 10) diye iki anlamı birbirinden doğru bir şekilde ayırmıştır. Ancak, tekrarlanmayı, deyimisel birimlerin

ana özelliği ve eşzamanlı olarak dar anlamda yorumlamak yanlış olmuş diyebiliriz. Çünkü tekrarlanma özelliği, V.V. Vinogradov'un yorumladığı deyimisel birimlerin yanı sıra atasözleri ve deyişlere de ait bir özellik olarak açıklanmış iken, Ş.U. Rahmatullayev'in yorumunda sadece deyimisel birimlere ait bir özellik olarak açıklanmıştır (1966: 6).

Deyimsel birimleri dar anlamda araştırma fikrini Ş.U.Rahmatullayev'den sonra Azerbaycan Türkçesinin örneğinde, G.A. Bayramov geliştirmiştir. Bayramov'a göre, bir deyimisel birimin hem mecazi hem de gerçek anlamı olabilmektedir (Bayramov, 1970, s. 20-23). Doğrudan, nominatif bir anlamı olan birimler, sözdiziminin nesnesi, geçişli, mecazi anlama sahip birimler ise deyim bilimin araştırma nesnesidir. G. Bayramov: "deyimisel birimdeki isim bileşeni nominatif anlamını saklarken, fiil bileşeni ise deyimisel anlama bağlı kalır" diye belirtmiştir (1970: 23). Böylece G. Bayramov, Azerbaycan Türkçesindeki deyimisel birimler ve deyimisel kaynaşmalar ile birlikte, kelime birleşimlerini de bir arada incelemiştir. Ancak, G. Bayramov belirsiz bir sebepten dolayı deyimisel birimler grubunu sadece Arapça veya Farsça kökenli isimlerin Türkçe fiill birimleri ile sınırlandırmıştır (1966: 23).

Deyim bilimin dar anlamda araştırılmasını destekleyenler içinde ünlü Başkir Türkolog A.A. Yuldaşev de vardır. A.A. Yuldaşev haklı olarak deyimisel birimlerin, yapısal olarak kendilerine benzeyen sözdizimsel birimlerle ilişkili olduğunu ileri sürmüştür. Yazarın belirttiği gibi, deyimisel birimler mantıklı somut bir ifade olarak düşünülemez iken, diğer bileşik kelime birimlerine daha da derin anlamlar verilmiştir (Yuldaşev, 1972, s. 216). Deyimsel birimlerin (bazen iki ve fazla bileşenli birimleri de dâhil etmiştir) kendi özellikleri leksik kelime türetimine ya da basit birleşik kelimelere benzemektedir. Araştırmacıya göre, deyimisel birimler ile leksik birimlerin arasındaki fark yapısal değil, anlamsal-işlevsel, daha doğrusu kesin olarak biçimsel farklılıktır. Bu iki birimin tüm yakınlığına rağmen, deyimisel birimler ile birleşik kelimeler, sözcüksel anlamlarının ve amaçlarının doğası bakımından birbirlerinden önemli ölçüde farklılaşmaktadır. Bu bağlamda, deyim bilimi sadece birleşik kelimelerle değil, kelime dağarcığının sıradan bir birimin olağanüstü bir birimiyle zıt (1972: 218) olduğunu belirtmiştir.

A.A. Yuldaşev'e göre, deyimisel biçimli birimlerin ve birşelik kelimelerin çeşitli semantik yapıları, sözcüksel anlamı mevcutken, deyimisel birimde ise, bir alegori temelli dolaylı anlam bulunmaktadır. Böylece, öbek biriminin iç özünü karakterize eden Türkolog,

deyimisel birimlerin konuşmadaki etkililiğini vurgulamıştır (1972: 220). Ancak, herhangi bir dilde, birleşik kelimeler de dâhil olmak üzere birçok kelime temelinin, farklı bir kavramın mecazi temsili olduğu durumlarda var olduğu bellidir. Diğer yandan, A.A.Yuldaşev'in belirttiği gibi aynı zamanda deyimisel birimlerin niteliksel sınırlarının ötesine çıkarılan atasözlerinin de mecazi anlamı olabilmektedir (1972: 222). Dolayısıyla, sadece imaj ve etkililik özellikleri, deyimisel birimleri ve birleşik kelimeleri ayırt etmek için güvenilir bir kriter olarak kabul edilemez.

Sonuç olarak, Başkir dilcisi ve Türkolog'u A.A. Yuldaşev'in *Prinsipi sostavleniya turksko-russkih slovary* (Türk-Rus sözlüklerini derleme ilkeleri) adlı kitabında Türkoloji'deki günümüze kadar süren sorunları çözmek için önerilen fikirlerin, yani deyimisel birimler ile bileşik kelimenin karşılaştırılmasının, Türk dillerine uygulanan deyimisel birimlerin özünü ortaya çıkarmak için son derece önemli olduğunu belirtmek gerekir.

Yukarıda belirtilen Türkologların yanı sıra, bir diğer ünlü Sovyet dönemi Başkir Türkolog'u Z.G. Uraksin ayrıca, deyim'in nesnesini dar anlamında yorumlayan dilbilimcilerin bakış açısını paylaşmaktadır. O deyimisel birimleri, karakteristik özellikleri açısından (hazır şekilde kullanılması, yani tekrarlanabilmesi, bileşenlerin bağlantısının sabitliği ve anlam bütünlüğü) kalıplaşmış kelime birimlerinin bir parçası olarak hareket etmektedir (Uraksin, 1975, s. 8). Tek kelimede, doğrudan nominatif anlayış baskın iken, deyimisel birimlerde mecazi-nominatif baskındır, kelime her zaman nesneleri ve durumları anlamlandırırken, deyimler her zaman nesne ve durumları tasvir eder. Deyimsel birimlerin mecazi anlamı küreseldir (1975: 6). Bize göre, tabii ki de, bir kelimenin nominatif anlamı önceldir, ancak bu durumun baskın olduğunu iddia etmek için zemin oluşturmaz. Çünkü herhangi bir dilde adlandırma işlevini ve değerlendirici-duygusal kelimeyi birleştiren çok sayıda kelime vardır. Ve deyimisel birimlerin arasında da, ana işlevi atama işlevi olan pek çok deyimleri bulabiliriz. Örneğin, Başk. *kügarsen küze* (unutma); *kavakarçan kuse* (unutma).

Z.G. Uraksin kendi çalışmasında, Başkir dilindeki bütün anlamlı bileşenlerle değişen derecelerde bağlılığına dayanarak tanımlayıp deyimisel birimleri aşağıdaki gibi sınıflandırmıştır: 1. anlamsal içeriğin, bileşenlerinin anlamları ile hiçbir bağlantısı olmayan

deyimisel birimler; 2. önemi motivasyonlu¹ olan deyimisel birimler; 3. anlamı, bileşenlerinin semantiği ile ilişkili olan, yani tüm veya birkaç bileşenin taşınabilir değerleriyle eşleşen, deyimisel birimler (1975: 9-13). Yukarıdaki sınıflandırmada görüldüğü gibi, Başkurt dilinin deyimisel birimlerinin bileşimi, bir bütünlüğün karakteristiği ile temsil edilmiştir. Ancak, bize göre, eğer deyimlerin arasında imajlı olmayan deyimisel birimler de bulunmaktadır. Eğer deyimisel birimin anlamını motive etme olasılığını kastediyorsak (Z.G. Uraksin bunu anlar), o zaman ilk türdeki deyimisel birimin bu özellikten mahrum olduğu kabul edilmelidir. Nitekim bazı terim özellikli deyimisel birimler de imaj özelliğini taşımamaktadır. Bu yüzden, Z.G. Uraksin imajı tüm deyimisel birimlerde değil, sadece çoğunluğunda doğal olarak mevcut olduğunu haklı olarak belirtmiştir (1975: 9-10).

Bizim düşüncemize göre, Tatar dilini olgusal materyal temelinde yıllarca eş zamanlı çalışmasının sonucu G.K. Ahunzyanov'un çalışmaları da Türkoloji'deki deyim bilim araştırmalarına katkı sağlamıştır. G.K. Ahunzyanov'un yeniliği, *fazeoloji* (deyim) teriminin çok anlamlı olmasından dolayı, kendi çalışmalarında onu *idiyom* (ing. *idiom*) veya *idiyomoloji* (ing. *idiomology*) terimleri ile değiştirmeyi önermesidir (Ahunzyanov, 1974, s. 11). Bu sovyet dönemi Tatar Türkolog'una göre, idiomların, dil biliminin bağımsız bir alanı olarak araştırılması gerekmektedir. Onun görüşüne göre, idiomlar sözlükbilim ile ilişkili bir disiplindir, daha doğrusu kelime birimleri, dilin sözcük sisteminin bir parçası olarak sözlükbilimin konusu iken, idiomlar ise aynı dilin idiomatik sistemine dâhil olan ve idiomoloji (ing. *idiomology*) alanının konusu olmalıdır (1974: 9). Araştırmacıya göre, idiomları belirleyici işaretler aşağıdaki gibidir: 1. tekrarlanabilirlik (idiyom, bir dilin birimleridir); 2. çok bileşenlilik (idiyom, tek bir kelime değil, bir ifadedir); 3. anlambilimin özgüllüğü (bir bütün olarak idiyomun anlamı ile kurucu bileşenlerin arasında gelişen bir ilişkide gösterilir); 4. İdiyomlar, sözcük biliminin araştırma konusudur. G.H. Ahunzyanov yukarıdaki özellikleri ayırt ederek, idiomları (deyimleri) aşağıdaki gibi tanımlamıştır: idiyom, en az iki kelimedenden oluşan ve aynı zamanda özgüllük ile karakterize edilen, sözlük bilimin nesnesi olan tekrarlanabilir bir ifadedir (1974: 9). G.H. Ahunzyanov, Tatar Türkçesindeki idiomları (deyimleri) aşağıdaki kategoriler ile sınıflandırmıştır: 1. deyişler

¹ Bir kelimenin motivasyonu, semantik yapısında sesin anlamla olan bağlantısını korumasıdır, yani, bir kelimenin ses görüntüsünün tür "gerekçesi", kelimenin anlamının görsel bir "görüntüsü"dür. Kelimenin motivasyonu, olduğu gibi, dış dünyadaki belirli bir nesnenin neden böyle bir isim aldığı sorusunu cevaplar.

(deyimlerin en yaygın kategorisi olarak bir deyim); 2. atasözleri (aforik bir idiom olarak atasözü); 3. atasözleri ile deyişler arasında bir ara akıntı olan idiomlar; 4. son bileşeni +*gan* şeklinde olan idiomlar (örneğin, *etın urlatkan saraen biklegen* “atını çaldıran, ahırını kilitlemiş”); 5. analitik idiomlar (örneğin, *kızıl yul* “kırmızı akış”; *ak olimpiyada* “beyaz olimpiyat” vb.); 6. leksik-dilbilgisel idiomlar (örneğin, *ir urtası* “orta adam”, yani [*urta yaşlerdage ir*] “orta yaşlı adam” şekli kısaltılmıştır) 7. sözdizimsel olmayan bir cümle biçimindeki idiomlar (örneğin, *baş çaklı* (büyük, kocaman); *adım saen* (her adımda); *egər de megər* eğer vb. 8. iki fiilli idiomlar, (örneğin, *satın alu* (satın almak); 9. deyimse idiomlar, (örneğin, *kul çobu* (alkışlamak); 10. idiom-terimler; 12. mecazi anlamı olmayan idiomlar (1974: 13-26).

G.H. Ahunzyanov, Tatar Türkçesindeki idiomların geniş materyalini sistemleştirerek, kelime birleşim kategorilerinin çoğu, haklı olarak deyimse birim olarak adlandırılmıştır. Ancak, bununla birlikte, onun belirttiği gibi idiomların hepsinin, tüm idiom birleşim kategorilerinin verilen idiom (deyim) tanımı ile tutarlı olmadığı görülmektedir. Örneğin, analitik deyimlerin tahsisi, G.H. Ahunzyanov’un, idiomların bileşenlerinin sözlük bilimsel anlamda kelimeler olarak nitelendirilemeyeceği ifadesiyle çelişmektedir (1974: 9-10, 24). Örneğin, *kızıl yul*, *ak olimpiyada* ve *şar açu* kelime birleşimlerinde, tüm bileşenlerde kelimelerin kategori özelliklerinin tamamı korunmuştur. Rus dil biliminde, bir bileşeni serbest anlamlı olan ve diğeriyle ilişkili olan kelime birleşimlerine deyim denilir iken, G.K. Ahunzyanov, deyimse birimlerin idiom (1974: 8) olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ahunzyanov, idiomları iki türe ayırmıştır: tam anlamlı ve analitik olarak. İlk türün idiomları, onun görüşüne göre, içeriğin bütünlüğünden ayrı biçimselliği ile karakterizedir. İkinci türün idiomları ise, önemlerinin analitik bir yapıya sahip olması ile ayırt edilmiştir. İkinci tür idiomların verilmesi ise, araştırmacıyı deyimlerin tanımını netleştirme ve her bir türü ayrı ayrı belirleme ihtiyacını doğurmuştur (1974: 41, 47).

a. Tam anlamlı idiomlar, yazar tarafından, idiom-birim ve idiom-cümle olarak ikiye bölünmüştür. Ona göre, idiom-birimler, bir kavram biçimindeyken, idiom-cümleler (yani, atasözleri, deyişler dâhil) mantıksal kararlarla tutarlı bir değer ile karakterize edilmektedir. Ancak, idiom-birim ve idiom-cümle arasındaki nitel yapısal ve anlamsal

farklılıkların tanınmasına rağmen, G.H. Ahunzyanov bunları tek bir grupta incelemiştir. Örneğin, *A digən keşe B – ne da ayşergä tiyeş* (A diyen, B demesi gerekir). Ancak, gösterilen örnek, atasözlerinin semantik ayrılabilirliğinin şartlı bir görgüsü değil, gerçek bir şey olduğunu açıkça göstermektedir, çünkü içlerindeki her bileşen, sadece bu atasözünü oluşturan kelimelerin ortamında ifade edilen bağımsız, iyi tanımlanmış bir anlama sahiptir.

Böylece, G.H. Ahunzyanov'un belirttiği idiom ve idiomoloji kavramı, işlevsel ve yapısal açıdan, çok çeşitli materyalleri içermiştir: analitik idiomlar ve tam anlamlı idiomlar (deyimse kaynaşmalar, deyimse birimler ve mecaz anlamlı atasözleri ve deyişler). Mecaz anlamı olmayan atasözleri ve deyişleri, G.H. Ahunzyanov *kurgusal idiomlar* diye adlandırmış ve onları idiomlara dâhil etmemiştir. Ve böylece araştırmacı tarafından tanımlanan idiomların sınırları, dar anlamda araştırılmasına rağmen, sınırlarından biraz daha geniş olduğu ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, idiom kavramının bu kadar geniş bir yorumu, G.H. Ahunzyanov tarafından verilen tanımıyla çelişmemektedir. Onun idiom olarak nitelendirdiği çoğu birimler, özel anlam olarak ayırt edilmektedir. Fakat, bununla birlikte, G.H. Ahunzyanov tarafından *özel anlam* kavramına hangi içeriğin katıldığı tam olarak açık değildir. Bu özelliğin özü, bize göre, çözümsüz kalmıştır. Genel olarak, G.H. Ahunzyanov'un *İdiyomlar* adlı çalışması çoklu planlama, içerik derinliği ile ayırt edilerek, Türkoloji'deki deyim bilimi çalışmalarına önemli bir katkı sağlamıştır.

1.2.2. Kırgız Türkçesinde Deyim ve Deyim Bilim Araştırmaları

Kırgız dil biliminde deyimlerin teorik bir plan çerçevesinde araştırılmasından ziyade pratik araştırmalar daha önceden başlamıştır ve çok iyi sonuçlara ulaşabilmiştir. Böylece Profesör K.K. Yudahin 1920 yılından itibaren sözlük için materyal toplarken kalıplaşmış söz öbeklerine onların içinde ayrıca idiom (deyim) diye anlam vermiştir. Kırgız dil biliminde deyim bilimi ilgili yayınlanmış olan birçok çalışmalar da bulunmaktadır. Bu alandaki *Kırgız dilindeki deyimse öbekler hakkında* (1956) adlı ilk makale C. Şükürov'a aittir. Makalede deyim bilim hakkında geniş bilgi verilmese de, konuşmada hazır bir şekilde kullanılan söz öbeklerinin çok sayıda olduğu belirtilerek, bu alanın geciktirilmeden araştırılması gerektiği vurgulanmıştır. S.A. Davletov'un *Kırgız dilindeki zarflar* (1960) adlı çalışması da ilk yapılan çalışmalardandır. Aslında bu çalışmada genel başlık olarak zarflar alınsa bile, “zarflık deyimse birimler” diye bir konu daha eklenerek, direk deyimlerle ilgili araştırma yapılmıştır.

C. Osmonova'nın *Kırgız dilindeki idiom* (1972) adlı ilmî çalışması Kırgız dil biliminde bir yenilik olarak kabul edilir. Çalışmanın ana bölümü *Deyim ve idomların yeri* adlı konu altında alınarak, onların özellikleri, sözdizimsel yapısı ve işlevselliği hakkında araştırma yapılmıştır. A.P. Nazarov'un *Kırgız dilinin deyimisel stilistiği* (1998) adlı çalışmasında deyimisel birimlerin imajlığa (İfade Edilebilirlik) sahip olmasında iki faktörün – mecaz ve ad aktarmasının (kinaye) temel olduğunu belirtmiştir. C. Mukanbayev'in *Kırgız diyalektolojisi ve deyim bilimi* (1998) adlı çalışması, temel olarak üniversitelerin filoloji fakültelerinin öğrencilerine yönelik ders materyali için basılmıştır. Bu çalışmada 'deyimisel öbeklerin anlamı' adlı konuda deyimlerin söz ya da cümleye eş anlamdaş olduğunu belirtmiş ve onların yapısal özelliklerine göre iki gruba ayırarak araştırmıştır. Ancak C. Mukanbayev'in bu çalışmasındaki deyim bilimine ait birçok mesele hakkındaki fikirlerin sadece yazara ait olduğunu da belirtmek gerekir.

Kırgız Türkçesinde, Türkiye Türkçesindeki *deyim*, *deyimisel birim* kavramının karşılığı olarak, Rus deyim bilimi temelinde alınmış olan *frazelogizm* terimi kullanılmaktadır. Bu terim Yunancadaki *phraseos* söyleyiş, *logos* bilim kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Diğer Türk dillerinde deyim bilimiyle ilgili bazı karmaşıklıkların olduğu gibi, Kırgız dilcilerinin arasında da bazı farklı iddialar olmuştur. Ancak, Kırgız Türkçesinde günümüze kadar Genel Türkçe kapsamında deyim bilimiyle ilgili ciddi çalışmalar bulunmamaktadır, yani Kırgız dilcileri sadece Kırgız Türkçesi üzerine çalışmalar yapmışlardır. Kırgız dilcisi A. Saparbayev, deyimisel birimi oluşturan unsurların sabitliğine, unsurların ilk sözlük anlamı dışında oluşuna ve semantik bütünlüğüne bakarak, böyle kelime birimlerini sabit kelime grupları, *frazelogizm*, *frazelogiyalık söz aykaşları* diye (Saparbayev, 1997, s. 165) tanımlamış ve Kırgız Türkçesindeki deyimisel birimleri iki ana gruba ayırmıştır: 1. bağımsız kelime birimleri; 2. sabit kelime birimleri. Bağımsız kelime birimleri, konuşma sırasında söylenmek istenen yargıya uygun sözcüklerin bir araya gelmesiyle oluşurken, diğer sabit kelime birimleri ise tersine, önceden dilde hazır olarak bulunan unsurların bir bütün anlamı ifade etmesiyle kalıplaşmış şekilde yapılar olarak açıklanmıştır. Bir diğer, Kırgız dilcisi Ş. Caparov'a göre, sabit kelime birimleri ile bağımsız kelime birimlerini ayırt eden farklılıklar aşağıdaki gibidir: 1. kurucu unsurları iki veya fazla kelimeden oluşur; 2. birimdeki kelimelerin dizimi ve sözdizimsel bağlamı sabittir; 3. bileşenlerin hepsi sözdizimsel bir bütünlüğü sağlayarak mecaz anlamı verir ve konuşmanın

daha da etkili olmasını sağlar; 4. anlam olarak tek kelime eşdeğerinde ve sözdiziminde ise tek bir cümle ögesi sayılmaktadır; 5. kelimeler gibi bir anlam taşıdıkları için sözdizimin değil, anlam biliminin araştırma konusu olması gerekir (Caparov, 2013, s. 87-88). Aynı araştırmacının çalışmalarında, deyimisel birimlerin başka bir türü de ayırt edilmiştir, bu tür ise varyasyon olabilmesi ile değişiklik yaratmaktadır. Daha doğrusu, deyimisel birimdeki bazı kelimelerin başka kelimeler ile değiştirebilmesidir. Yani anlamsal açıdan deyim yapısındaki bir birimin ilk sözcük anlamında olup, diğerlerinin ona bağlı mecaz anlamda olması kast edilmiştir (Caparov, 1997: 173). Örneğin, *köz tiyüü* (nazar değmek), *ooz tiyüü* (tadına bakmak) vb. Bu örneklerde *köz* (göz) ve *ooz* (ağız) kelimeleri ilk anlamında kullanılırken, diğer ikinci *tiyüü* (değmek) eyleminin gelmesi ile mecaz anlama geçmiştir. Bu özelliği ile deyimisel birimleri oluşturan unsurlardan biri semantik bakımdan özgür olarak, başka kelimeler ile de söz öbeklerini oluşturabilmektedir.

Kırgız deyim bilim çalışmalarının bir diğer öncüsü Ş. Egemberdiyev ise bu fikre katılmamaktadır. Ona göre, kelime birimlerini sabit olarak adlandırmak yanlıştır. Çünkü kelimeler tek başına bir anlam taşırken, deyim yapısındaki kelimeler ise tek tek anlam taşımamaktadır (Egemberdiyev, 2016, s. 60). Günümüz Kırgız Türkçesinde ise genel olarak deyimisel birimlerle ilgili, Egemberdiyev'in vermiş olduğu tanımlamalar kabul edilmektedir. Egemberdiyev'e göre deyimisel birimlerin en belirgin özellikleri aşağıdaki gibidir:

1. Bileşenli olması (deyimisel birimler her zaman iki veya fazla kelimenin bir araya gelmesi ile yeni bir anlam ifade ederler);
2. Anlamsal ve sözdizimsel açıdan bir bütünlük oluşturarak, tek bir kelime ile eşdeğerdir;
3. Mecaz anlamı taşıması, deyimisel birimlerin nesneyi veya onun sıfatını belirtmede, eylemin türlü durumlarını göstermede anlatma gücü kelimelere göre daha yüksektir.
4. Cümlede tek bir ögeyi oluşturması, (deyimisel birimlerin bileşenleri cümle içinde anlam açısından tek tek kullanılmadıkları için, onların bütünü cümlenin tek bir ögesini oluşturmaktadır);
5. Dilde hazır şekilde kullanılması (konuşmada bağımsız kelime grupları gibi yeniden oluşturulmadan, uzun zamandır dilde kullanılmakla dilin söz varlığında eski çağlardan beri var olma özelliğidir) (2016: 62-65).

Yukarıda belirttiğimiz deyimisel birimlerin bütün özellikleri dikkate alınarak, E. Abduldayev, deyimisel birimlerin sınıflandırmasını aşağıdaki şekilde önermiştir:

1. Deyimsel kaynaşmalar (Kırg.: *frazeologiyalık şireşme*), birimdeki bileşenlerin kendi kelime anlamlarına hiç bağlı olmayan ve bütün bir anlamı ifade eden kelime öbekleri. Örneğin, *kotur taşı koynunda* (kötü düşünceli insan), *beş ördögün uçuruu* (yalan söylemek) deyimlerinin yapısındaki hiçbir kelimenin, deyim bütünü anlamıyla bir bağı yoktur. Burada *koynun* insan vücudunun bir parçası iken *kotur* (uyuz), *taş* (taş) kelimelerinin anlamları birbirine hiç bağlı olmadan, *kötü düşünce*, *kötü fikir* anlamlarını vermiştir.

2. Deyimsel birimler (Kırg.: *Frazeologiyalık birdik*), ortaya koyduğu anlam, az çok yapısındaki kelimelerin ilk leksik anlamlarıyla bağlılık gösteren deyim türleridir. Örneğin, *at tezeğin kurgatpay* (sık sık ziyarete gelmek), eğer deymi birebir çevirirsek, az çok kelimelerin arasında bir bağ olduğu anlaşılmaktadır. Burada *at*, *tezek* ve *kurgat*- bileşenleri, *at tezeğini* kurutmadan sık sık gelmek anlamındadır. Görüldüğü gibi burada deyim bütünü anlamı ile unsurların ilk anlamları arasında anlamsal bağ vardır. Böyle deyimlerde deyim bütünü anlamı ile onu oluşturan unsurların mecaz anlamı yakınlık göstermektedir. Bu tür deyimlerin yapısında bazı örneklerde sabitlik söz konusu değildir. Başka bir söyleyişle deyim bütünü anlamları başka bir sözcük ile değiştirilebilir. Fakat bundan dolayı deyim bütünü anlamı değişmeye uğramaz.

3. Deyimsel bağlamlar (Kırg.: *frazeologiyalık aykaş*), deyim bütünü bileşenlerinden birinin diğer kelime ile sık bağlamda kullanılmasıdır. Daha doğrusu bileşenlerden biri ya anlamı unutulmuş ya da arkaik bir kelime olarak, sadece deyim bütünü bağlamda yaşamaktadır. Böyle deyim bütünü bağlamlarda varyasyon söz konusu olamaz. Örneğin, *kımça bel* (ince bel); *söögü söpöt boluu* (kaybolmak, ölmek); *ak cuumal* (beyaz tenli) vb. Burada deyim bütünü bileşeni açık şekilde anlaşılırken, diğer *kımça*, *söpöt boluu*, *cuumal* kelimelerinin anlamı unutulmuştur. Dilcinin belirttiği gibi böyle deyim bütünü bağlamlar, tarih karşılaştırmalı yöntem ile araştırılmalıdır (Abdullayev, 2013, s. 240-245).

Bunların dışında Kırgız dil biliminde deyim bilimi teorik açıdan araştıran birçok dil bilimci ve bilim adamının yaptığı çalışmalar, kitaplar, makaleler, ders materyalleri de büyük önem taşımaktadır. Bunların yanı sıra, birkaç önemli ilmi araştırma daha bulunmaktadır. Bu çalışmaların birçoğu tipolojik (akraba olmayan dillerin olgularını karşılaştırmak) şekilde yapılmıştır. Ancak, belirtmiş olduğumuz gibi genel olarak Türk dilleriyle ilgili tarihî

karşılaştırılmalı ciddi çalışmaların çok az olduğu ya da hiç bulunmadığı söylenebilir. Bunun sebebi de belki deyim kavramı üzerine günümüze kadar süren tartışmaların netleşmemesi olabilir. Böylece, günümüze kadar yapılan deyim bilim çalışmaları yetersiz kalmıştır.

1.2.3. Türkiye Türkçesinde Deyim ve Deyim Bilim Araştırmaları

Deyim bilim alanında yapılan araştırmaların ilk aşamalarındaki her türlü fikir ayrılığı diğer Türk dillerinde olduğu gibi Türkiye Türkçesinde de yaşanmıştır. Örneğin Türk dillerinin dilbiliminde, deyimlerin yapısına bazen *geniş* bazen de *dar* anlamda bakılması, birleşik terimleri, birleşik kelimeleri, bilmeceleri, atasözlerini ve bayağı sözleri deyimlerin arasına katan durumlar bütün Türk dillerinde izlenmiştir. Bunu biz bütün Türk dünyasındaki dilbilimcilerin örneğin Z.G. Uraksin, Ş. Rahmatullayev, G.H. Ahunzyanov, Ş. Egemberdiyev, A. Saparbayev; Türkiye Türkçesinde ise İbrahim Şinasi, Ebuziyya Tevfik, Tekezade M. Said, Ömer Asım Aksoy gibi dilcilerin çalışmalarından fark edebiliriz. Örneğin, Kırgız Türkçesinde *frazeologiya* (deyim bilim) Yunancada *phrasis* (ifade) *logos* (söz, kavram, ilim) şeklinde iki kelimenin birleşiminden *özel ifadeler* diye adlandırılmıştır. Günümüzde ise ilmî kitapların, çalışmaların, makalelerin neredeyse hemen hepsinde ‘deyimler’ (fazeolojiler), bazı durumlarda ise *idiyom* olarak adlandırılmaktadır.

Türkiye Türkçesinde ise atasözleri, bayağı sözler ve deyimler sadece *meşhur sözler* terimi ile adlandırılmıştır (Aksoy, 1988, 132-s.). Daha sonradan ise Osmanlı İmparatorluğu zamanında *fazeoloji* terimi için karşılıklı olarak *halk tabirleri* terimi kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesinde ise *deyim*, *deyimsel birim* terimleri kullanılmaktadır (Aydın Dağpınar, 1998, 30.s.). Kırgız ve Türkiye Türkçesinde ikiden fazla sözcükten oluşan, leksik bir bütünlüğe sahip, anlam açısından kaynaşan, sözdizimsel fonksiyon açısından cümlede sadece bir ögeyi karşılayan, dilde hazır bir şekilde kullanılan, mecazi niteliğe sahip kalıplaşmış olan söz öbekleri deyim olarak adlandırılmaktadır (Saparbayev, 1997, s.241-242; Osmonova, 1972, s. 29.; Dağpınar,1998, 30.s.; Elçin, 2004, 30.s.; Leyla Subaşı Uzun).

Ancak diğer Türk dillerine göre Türkiye Türkçesinde kelime öbeklerinin araştırılması ve sözlük yapma işleri daha erken başlamıştır. Türkiye Türkçesinde deyim bilimin ilk araştırmaları 19. yüzyılın ortalarında başlamıştır. İlk çalışmalardan biri Şinasi’nin *Durub-i*

Emsal-i Osmaniye adlı kitabı sayılmaktadır (İstanbul, Tasviri Evkar Matbaası, 1863). Deyim bilimin Türkiye Türkolojisindeki araştırmalarına gelirse, eskiden kalıplaşmış kelime öbekleri, atasözleri ve bayağı sözler ile bir arada ele alınarak araştırılmıştır. Yukarıda belirtildiği gibi deyimleri teorik ve pratik açıdan araştırmış olan ilk bilim adamı Şinasi'nin *Durub-i Emsal-i Osmaniye* adlı kitabı iki kere yayımlanmıştır (1863, 1870). Bu kitapta toplam 2500 kelime ve kelime öbekği toplanmıştır. Ancak bu kitapta atasözleri, bayağı sözler, kalıplaşmış kelime öbekleri, beyitler, emir sözcükleri ve hiçbir kategoriye girmeyen bazı basit sözcükler de deyim olarak sayılmış durumda görülmektedir.

Böyle tam yapılmamış olan araştırmalar sonra da devam etmiştir. Örneğin, Ebüzziya Tevfik 1885 yılında Şinasi'nin yukarıda belirttiğimiz çalışmasını bazı düzeltme ve ilaveleri yapmak amacıyla yeniden yayımlayarak, kitapta araştırılan atasözü ve deyimlerin sayısını 4004'e ulaştırabilmiştir (Tevfik, “*Durub-i Emsal-i Osmaniye*”, 1987). Bu çalışmada atasözleri, bayağı sözler ve kalıplaşmış kelime öbeklerinin yapıları, onların kendisine ait özellikleri belirlenmemiştir. Ancak böyle olsa bile, Ebüzziya Tevfik ilk olarak kendi çalışmasında deyimler için ilmî tanım vermeye çalışmıştır. Ebüzziya Tevfik'e göre deyimler; atasözleri ve bayağı sözler gibi halk arasında geniş kullanılan, genellikle birden fazla sözcüğün birleşiminden ortaya çıkan, hem tam hem de eksik cümle içinde bütün bir anlamı ve düşünceyi verebilen, herhangi bir olayı mecazlı anlatmada kullanılan kelime öbekleri olarak tanımlanmıştır (Aksoy, 1962, 13.s.).

Ebüzziya Tevfik mecaz anlamı kelimeler ile emir kipindeki kelimeleri deyim olarak almıştır. Örneğin, *sağlık olsun; iyiye iyi, kötüye kötü demek* kelime öbeklerinin mecaz özelliği olmamasına rağmen, onların emir anlamı olduğundan dolayı deyim olarak almıştır. Bunun dışında *suyun kaynaması* (hastalık) deyiminde mecaz anlam olsa bile emir anlamı olmadığı için deyim olarak saymamıştır. Böyle bir bakış açısının yanlış olduğunu ve emir anlamındaki kelimelerin deyim sayılmadığını daha sonra Ömer Asım Aksoy kendi çalışmasında belirtmiştir (Aksoy, 1962, s.13). Deyim bilimin dilbilimin farklı bir alanı olarak tanımlanması tam olarak kabul edilmeye başlandıktan sonra Tekezade Sait'tin *Durub-i Emsal-i Türkiye veya Atalar Sözü* adlı çalışması 1893 yılında yayınlanmıştır. Kitapta 5742 kelime toplanmıştır (İstanbul, Kasbar Basımevi, 1895).

Bu çalışmada da yukarıda belirttiğimiz bazı karşılıklar ile birlikte, deyimler yanlış biçimde gösterilmiştir. Örneğin, *astarı yüzüne uymaz; astarı yüzünden pahalı* şeklinde

kalıplaşmış söz öbekleri *yüzü astarına uymaz; yüzünden astarı pahalı* diye yazılarak yanlış biçimde gösterilmiştir. Böyle başka karışıklıklar Ahmet Vefik Paşa'nın *Türk-i Durub- Emsal* (İstanbul, Matbaa-i Amine: 1871); (Ferudun Fazıl Tubentçi) *Türk Atasözleri ve Deyimleri* (İstanbul, İnkılap ve Aka kitabevi: 1963) adlı çalışmalarında da tekrarlanmıştır.

Saadettin Nuzhet ve Mehmet Ferit tarafından yazılmış olan *Konya Vilayeti Halkiyat ve Hafriyatı* adlı çalışmada atasözleri ile deyimler ayrı ayrı iki farklı bölümde araştırılmıştır. Birinci *Tabirler* (deyimler) bölümünde 279 kalıplaşmış kelime öbekğini analiz etmişlerdir. Yazarlar, deyimlerin tanımında cümle içinde kullanıldığında, kendi anlamını daha da iyi anlatma özelliğini vermişlerdir (Aksoy, 1962, 18.s.).

Günümüzde ise Türkiye Türkçesinde deyim araştırmaları yeterli derecede olsa bile, eskiden yapılmış olan yanlışlar nedeniyle diğer Türk dillerinde olduğu gibi, yine de yanlışlıkların yapıldığı izlenmektedir. Elbette, hepsi demek de yanlış olacaktır. Çünkü Leyla Subaşı Uzun “Deyimleşme ve Türkçede Deyimleşme Dereceleri” adlı makalesinde deyimlerin özelliklerini en iyi şekilde açıklamıştır. Ancak deyim bilim gibi büyük bir alan için bu makale yetersiz kalmaktadır. Genel olarak yazılmış olan deyim bilim teorileri iyi bir şekilde ele alınmıştır. Fakat pratik olarak yani deyimlerin sınıflandırılması neredeyse hiç yoktur. Örneğin deyimleri yapısal ve işlevsel açıdan ayıran kitap veya sözlükler bulunmamaktadır. Deyimler olarak adlandırılan kitap veya sözlüklerin çoğunda bayağı sözler ve atasözleriyle birlikte ele alındığı da tespit edilmiştir. Diğer yandan TDK'nın (Türk Dili Kurumu) resmi internet sitesinde de bazı belirsizlikler tespit edilmiştir Örneğin: *Allah Allah!* diye şaşırmak anlamındaki ünlem, *Allah'tan* gibisadece bir kelimeden oluşan kelimeler deyim olarak sayılmıştır. Sitedeki bu örneklerde kelimelerin deyim olarak gösterilmesi ise Türkiye Türkçesinde deyimlerle ilgili günümüze kadar gelen belirsizliklerin bir göstergesidir.

Sonuç olarak, yukarıda incelenen çalışmaların temelinde, Türk dili konuşan halkların dilini, edebiyatını, medeniyetini araştıran Türkoloji alanında deyim bilimin özü konusunda hâlâ ortak tek bir tanımın olmadığı bilinmektedir.

Dilbilimde deyim birimi belirlemek için, dilbilimciler tek bir özelliği ayırt ederek değil, kural olarak, sayısı iki (minimum) ila sekiz (maksimum) arasında değişen özelliklerin kompleksini ortaya koymaktadır. Ancak, araştırmacıların çoğu, belirtilen bu özelliklerden hangilerinin deyim birimleri kesin olarak, başka dil birimlerinden ayırt eden bir belirti

olduğunu açıklamamışlardır. Seçilen özelliklere bağlı olarak, deyimse birimlerin hacmi farklı şekillerde belirlenerek, bu da ya maksimum seviyeye genişler, ya da ardından maksimum seviyeye daralabilir.

Deyim bilim konusunda böyle çeşitli görüşler, ilk olarak, sorunun karmaşıklığıyla ve ikincisi, Türkolojide deyim çalışmalarının nispeten yakın zamanda başlamasıyla açıklanabilir. Fakat aynı zamanda, bu çeşitli bakış açıları, deyim nesnesinin kesin sınırlarını ve deyimse birimi belirlemek için gereken açık kriterleri tespit etmeye devam eden sürekli bir araştırmayı yansıtmaktadır.

Sonuç olarak aynı kökten gelen Türk dillerinde deyim bilimi, dilbilimin bir alanı olarak araştırılıp, birçok çalışma ve araştırma ortaya koyulmuştur. Ancak, maalesef bugüne kadar Türkoloji’de ortak deyim bilim çalışmaları, tarihî karşılaştırmalı anlamda ciddi biçimde araştırılmamış durumundadır.

1.3. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destan’ı Üzerine Çalışmalar

18. yüzyıllarda Güney Sibirya bölgesinde (şimdiki Rusya topraklarına katılmış yerler) yeni bölgelerin doğal kaynaklarının ve halkının araştırılmasına ihtiyaç duyulmaya başlanmıştır. Bu nedenle ilk Orta Asya ve Sibiya’da yaşayan halkların diline, edebiyatına, tarihine ilgi duyan araştırmacılar, genel olarak Rus, Batı Avrupalı, genellikle de Alman ve İskandinav bilim adamları daha önceden araştırılmamış bu alanlara çok ilgi duymaya başlamışlardır. Ve böylece 18. yüzyılın sonu 19. yüzyılın başlarında bu yabancı araştırmacılar tarafından Türk halklarının tarihi ve kültürüne ışık tutacak çok geniş kapsamlı materyaller toplanmış ve incelemeler yapılmaya başlamıştır. Bu araştırmacıların buldukları kaynakları kendi ülkelerine götürerek aslında kendi tarihlerini aydınlatacak bir ışık bulmaya çalıştıkları da bilinmektedir. Böylece Uygur harfli OKD’nın tek nüshası Paris’e götürülmüştür. Batı bilim dünyasında ilk kez tanınan Uygur harfli OKD büyük ilgi ile araştırılmaya başlanmıştır. Bu el yazması en eski mitolojik içeriğe sahip ve dili de daha sonraki Oğuzname’lerde görülen Arap, Fars dil ve üslup etkileşiminden uzak, halis bir Türkçeyle yazılmıştır. Bu niteliğiyle OKD yazılı eserleri korunmamış olan birçok Türk halkı için hem halkbilimi hem de dili yönünden tarihî-karşılaştırmalı çalışma yapılabilecek bulunmaz bir kaynak konumunda olmuştur.

Uygur harfli OKD, ilk defa bu eserin önemini hemen anlayan, Alman asıllı Rus doğu bilimcisi W.Radloff tarafından okunarak, yayımlanmıştır. Radloff, Kutadgu Bilig'in Uygur harfli Viyana nüshasını faksimile ettiği çalışmasında Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nın sekiz sayfasını küçülterek yayımlamıştır. Radloff, daha sonra Oğuz Kağan Destanı'nın tamamını transkripsiyon ve Almanca çevirisi ile birlikte aynen yayımlamıştır (2019: 21-28). Daha sonra OKD'nin transkripsiyonları ve çevirileri büyük bir ilgi ile 1959 yılında A.M. Şerbak tarafından *Oğuz-name. Muhabbat-name* adlı kitabında transkripsiyon ve Rusça çevirisi ile yayımlanmıştır. Şerbak'ın bu yayımı Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı ile Muhabbat-name metinlerini içermiştir. A.M. Şerbak, Oğuz Kağan Destanı'nı Kiril harfleriyle transkribe etmiş, Rusça çevirisini vermiş, çeşitli sözcük ve yapıların izahını yapmıştır (2019: 11). İşte A.M. Şerbak'ın yayımladığı çalışmalarından sonra Orta Asya'da da yerli Türkologlar, dilciler, tarihçiler tarafından ilgi duyulmaya başlamıştır. 1967 yılında Kazak edebiyatçıları ilk olarak *İlk Kazak Edebiyatının Antolojisi* adlı kitabında OKD'nin Kazak Türkçesinde yayımlanmışlardır. Daha sonra Kazak dilcisi K.Ömürliev tarafından 1988 yılında *Oğuz Kagan'ın Tili* adlı ayrı bir kitap yayımlanmıştır. Bu kitapta K. Ömürliev OKD'nin dilini Kazak Türkçesi ile karşılaştırmıştır, ayrıca Abulgazi'nin şeceresi ile karşılaştırmış ve Kazak Türkçesine çevirmiştir.

1974 yılında Rus Türkolog A.M. Nasilov *Yazık Tyurkskih Pamyatnikov Uygurskogo pisma XI-XV veka* (11-15.yy. ait Türk halklarının Uygur yazıtları) adlı kitabı yayımlanmıştır. A.M. Nasilov bu kitabında Eski Uygur Türkçesinin leksik ve gramer özelliklerini OKD'nin yanı sıra diğer örnekleri ile ortaya koymaya çalışmıştır. Kitap leksik ve gramer özelliklerin değişimiyle genel Türk dilinin gelişim sürecini göstermeyi amaçlamıştır. Böylece OKD'nin çevirisi ya da anlamı gibi detaylar verilmemiştir (1980: 11).

1930 yılında Paul Pelliot, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nı bir bütün hâlinde yayımlamamakla birlikte, Rıza Nur'un yayımı hakkında ayrıntılı bir eleştiri yazısı kaleme almıştır. Pelliot (1930), Nur'un yayımında gördüğü yanlışları ve eksikleri, Türk dilinin diğer kaynaklarından da istifade ederek düzeltmiştir. Pelliot'un bu yayımı, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nın yazıldığı çevrede hangi kaynaklardan beslendiğini gözler önüne sermesi bakımından oldukça önemlidir. Rıza Nur ise, Pelliot'nun bu yayımına bir yıl sonra cevap vermiştir (Sertkaya 1992: 23).

Çin’de Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı ile ilgili çeşitli yayımlar yapılmıştır (Sertkaya 1992: 25-26). Çin’deki yayımlar içerisinde en kapsamlı olanı Geng Şimin ve Tursun Eyup’e aittir. Şimin ve Eyup, Qedimqi Uygurlarning Tarihi Destanı *Oğuzname Heqqida Beijing* 1980 adlı çalışmalarında Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nı ele almışlardır. Yukarıdaki çalışmaların dışında Oğuz Kağan Destanı’nın diğer Türk lehçelerinde de yayımları vardır. Keza Çin’de metnin başka çalışmalara da konu olduğu bilinmektedir (Sertkaya 1992: 25-26).

Willi Bang ve G.R. Rachmati, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nı tercümesi, notları ve indeksi ile ilk olarak Almanca, sonra da Türkçe yayımlamışlardır.

Mehmet Ölmez *Commentary of Oghuz Nama* adlı çalışmasında, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı ile ilgili kısa bilgiler verdikten sonra destanı transkripsiyonlu metin ve İngilizce çevirisi ile birlikte yayımlamıştır.

Metni Türkiye sınırlarında tanıtan ilk çalışma ise, Rıza Nur’un (Dr. Rıza Nour), *Oughouz-Name Epopee Turque* (1928) adlı çalışmasıdır. Nur bu çalışmasında metnin Latin harfleri ile transkripsiyonunu yapmış, Fransızca çevirisi ve Arap harfleri ile Türkçe çevirisini vererek, OKD’nı ilk olarak Türkiye Türkologlarına, tarihçilerine tanıtmıştır.

Bugüne kadar Uygur harfli OKD ile ilgili çok sayıda çalışma yapılmıştır. Destan bugüne kadar Türk edebiyatı, Türk halk bilimi, Türk kültür tarihi, Türk destancılık geleneği gibi çeşitli perspektifler ile birçok alanda değerlendirilmiştir. Aynı şekilde Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı, tarihsel Türk dili araştırmaları için de özel bir yere sahiptir. Bu çerçevede destan birçok araştırmacı tarafından okunmuş, dil özellikleri bakımından değerlendirilmiş ya da söz varlığı açısından çözümlenmeye çalışılmıştır (Sertkaya 1992: 22-27).

Uygur harfli OKD’nın dilindeki deyimse birimler ya da mecaz anlamlı birimler üzerinde tam olarak yapılmış çalışmalar (hem Türk Türkologları hem de yabancı Türkologlar tarafından) oldukça azdır. Bu alandaki çalışmaları aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

1. Armas Salonen *Über den syntaktischen gebrauch der flexionsendungen der nomina im Uigurischen, einschließlic des Oguz Qagan* (Uygurca’daki isimlerin çekim sonlarının sözdizimsel kullanımı hakkında, Oğuz Kağan dâhil, 1937);

2. Klaus Röhrborn’un *Syntax der alttürkischen Metapher* (Eski Türk metaforunun sözdizimi, 1980) ve *Ein glückwunsch für den Kaiser Togon Temür. Ein Beitrag zur*

Metaphorik des Türkischen (İmparator Togon Temür'ü tebrik ediyoruz. Türk metaforuna katkısı) adlı çalışmaları;

3. Peter Zieme'nin *Notizen zum alttürkischen sprichwortschatz* (Eski Türk atasözü kelime dağarcığı üzerine notlar) adlı 1989'da PIAC'da yayınlanmış olan makalesi;

Ancak, bunlarla birlikte, tüm dilci ve Türkologların OKD'nın dillik özelliklerini, temel olarak tanımlamalarına rağmen, hâlâ çok fazla belirsizlik olduğunu da belirtmek gerekir. Böyle bir durumun asıl sebebini, araştırma vurgusunun nereye koyulduğuna bağlı olması ile açıklayabiliriz. Yani, dilin yapısına mı yoksa işlevine mi. Daha doğrusu, sistem dışındaki dilin diğer gerçekleriyle tamamen farklı niceliksel ilişkiler içinde olan, kendi içinde bu kadar etkileyici bir dil aracını içkin bir şekilde geliştiren belirli bir sistemin yansıması olarak yorumlanması gerekmektedir. Buna ek olarak, OKD'nın dilinin yapı malzemesine, iletişim amacına hizmet eden ve insanın dünya hakkındaki bilgi ve fikirlerinin bütünlüğünü ifade eden, ayrı ses işaretlerinin sistemi olarak bakılmalıdır.

1.4. Ulusal Bir Dilin Temeli Olarak Oğuz Kağan Destanı'nın Önemi

Halk bilimin dili, ulusal bir dilin temeli olarak özel bir şekle, sadece kendisine ait karakteristik özelliklere sahip bir sistemi oluşturmaktadır. Ulusal bir dilin, diğer (edebi dilden ve lehçeden) farkı ise, genetik olarak konuşma diline dayanan, ancak gerçeğin sanatsal bir şekilde olmasıdır. Halkdilinin özelliklerini belirlerken, ilk önce halk bilimine ve onun özelliklerine önem verilmesi gerekmektedir. Halk bilim çalışmalarında ise *halk bilimi* (folklor), sözel sanatın, sözlü şiirin, insanların yaratıcılığının, farklı türlerle ve ciltlerle verilmiş, halkın manevi kültürü olarak tanımlanmıştır (S.Ojegov, 1960, s. 2146). Yani sözlü eserlerin bilinçli ve bilinçsiz olarak sanatsal ortamlarla birleşmesi, insanların pratik yaşamına dâhil edilmesi, bu deyimsel birimleri, geleneksel içeriğe, geleneksel şekli oluşturmaya sebep olmuştur.

S. Anikin ve Y. Nekyodov'a göre, halk biliminin ve onun dilinin özelliklerini ortaya çıkaran ana sebepleri, sözlü olması, canlı bir konuşmadan ayrılmazlığı, metnin uzun vadede icra edilmezse unutulabilmesi, senkretizme, değişkenliğe uğraması ve bilinçsiz sanatsal

başlangıç olmasıdır. Felsefi sözlüklerde ise konuşma dilin altında, bir duruma bağlı kalıcı yaratıcılık ve aynı zamanda kusurlu ve kötü yapılandırılmış bir dil olarak açıklanmıştır (Djulia, 2000, s. 354).

Dilbilimsel ve edebi sözlüklerde ise, bu kelimenin tanımı ilk olarak bilginin doğrudan ağızdan ağıza (sözlü), temas yoluyla aktarılması olarak yansıtılmasıdır. Ve böylece bu tanımlama tamamen halk bilimi için uygulanabilmektedir. Bir konuşmacıyı ve dinleyiciyi gerektiren halk bilimini, tabi ki de sözlü olduğundan dolayı belirli bir duruma bağlı kalabilmektedir. Sözlü halk biliminde, doğrudan temasa geçmek sadece dinleyicilerle iletişim kurmak değil, aynı zamanda özel, uygun bir tarzı da içermek anlamına gelmektedir. Duruma bağlı olarak konuşmacı, belirli bir türün, belirli bir çalışmasını seçer ve seçtiği bir türün geleneksel çerçevesine bağlı kalarak, bireysel doğaçlama unsurunu tanıtmaktadır. Halk bilimi, günlük düşüncenin karşılaştırma yoluyla, çok yönlü, anlamlı olarak aktarıldığı, sanatsal kelime sanatıdır, daha doğrusu halk biliminde fazladan kelime ya da yanlış kelime bulunmamaktadır. Halk bilimin dili, kendi yasaları ile var olan, yüzyıllardır geliştirilen ve düzenlemenin malzemesini ve araçlarını dikkatlice seçen bir sanat sistemidir.

Halk dilinin sözlü olması, ulusal içeriğin yakınlığından kaynaklanan özgüllüğü ile aktarma basitliğini, araçların basitliğini, eylemin basitliğini kazandırmıştır (Vinogradov, 1969, s. 361). Aktarmanın böyle sadeliği, halk dilinin tekdüzeliğiyle karıştırılmıştır ve hatta monotonluğa ulaştırmıştır. Ancak bir halk dilinin sade, basit olarak açıklanması daha net değildir, yani halk bilimin dili tekdüzelik anlamına gelmemektedir. Kavramın tam tersi, bu sadelik içeriği basit anlamında değil, bu sadelik bir sanatsallığı, şiirselliği kazandırmaktadır. İşte kelimenin bir temel haline gelmesi, sözlü halk bilim eserlerinin sayesinde oluşmuştur (Kriniçnaya, 1974, s. 183).

Böylece OKD'nı dil sanatı olarak tanımlayabiliriz. Ağızdan ağza, sözlü olarak geçen OKD'nın dili yüzyıllardır gelişmiştir. Dolayısıyla, kapasitesi, dolgunluğu, parlaklığı ve sanatı Türk dillerine kök salmaktadır. OKD'nı varlığının ilk aşamasında, yani başlangıçta onun sanatsallığı bilinçsizdi diyebiliriz. Çünkü sanat, herhangi bir amaca ve düşünceye bağımlı değildir. İşte bu düşünceye karşıt insanın çevredeki gerçekliği algılama parçasıdır. Bu durum, halkın düşünce gerçekliğine, görgülerine semboller gibi ek anlamlar kazandırmıştır. Dolayısıyla OKD'nin dilindeki kelimelerin, deyimlerin anlamı, edebi veya konuşma dilindeki anlamlarından daha da derin ve geniş anlamı

kapsayabilmektedir. Daha doğrusu, OKD'nin dilindeki kelimeler, deyimse birimler, anlamın yanı sıra, hem nesne hem de görgü üzerine eski çağlarda yaşayan insanların, ruhani izlenimler doğrultusunda yaptıkları sanatsal dernekleri içermektedir. Hatta V. Vinogradov da bu gibi benzer görgülere *ulusal dildeki anlamın kristalleşmesi* adını vermiştir. Dolayısıyla, ulusal ortak bir dilin temeli olarak, OKD'nin dilindeki kelimelerin ve deyimse birimlerin anlamı mecazi ve sembolik olarak sayılmalıdır.

Böylece, OKD'nin dilindeki mecazi ve sembolik deyimse birimler, anlamsal yapının kalıplaşmış, dilsel bir bileşeni olarak düşünölmelidir. Çünkü sözlü şiirsel ifade araçlarının geliştirilmesinin ve genişletilmesinin ana yönleri, sözcükte yer alan anlamı güçlendirmiş, özellikle konuyu anlatım sırasında tonlarından herhangi birinin tanıtımını ve kabullendirmiştir (Andrianova-Petrets, 1953, s. 136). Halk eserlerindeki anlambiliminin özgünlüğü, halk bilimi sözcüğünün çağrışımını büyük ölçüde belirlemektedir (İgoşkina, 2000, s. 85). Dolayısıyla, OKD'nin dili son derece özlüdür ve yüzyıllarca kullanım için özenle seçilmiş kelimelerin zorunlu bir çağrışım içeriğini oluşturmaktadır. Daha doğrusu OKD'nindili hem görünür (metinsel) ve görünmez (mecaz) kısımlardan oluşmaktadır diyebiliriz.

Bir dile özgü olan şeklin seçimi, neredeyse tamamen geleneğe ve seçilen türe bağlı olduğunu, N. Dobrolyubov belirlemiştir. Ona göre gelenekselmiş, kalıplaşmış dil biçimleri, özel biçimler olarak araştırılmaya ve toplanarak, onların anlamlarını ve özelliklerini analiz edilmeye ihtiyaç duymaktadır. Bu özel biçimlerin öneminin reddedilmesi, ataların doğal düşünce tarzının ve halkdilinin özel yapısının reddedilmesi anlamına gelmektedir (1940:18).

Eğer yukarıda belirlenmiş özellikleri göz önümüzde bulundurarak, OKD'nin diline değerlendirme yaparsak, o zaman tarihsellik ilkesi, çağın uzaklığı ve günümüz algısının temsili mutlaka dikkate alınmalıdır. Çünkü dildeki özel biçimlerin temel amacı, kelimelerin anlamının güçlendirerek, genişleterek, kelime birleşimi sonucu açıklamak ve yeni bir anlam yaratma gereğinden doğmuştur. Böylece, dildeki bu özel biçimler nedeniyle, bir dilin kelime haznesini yenilenerek, kalıplaşmış hale gelen yeni dil birimleri ile zenginleştirilmiştir.

Böylece, ulusal ortak bir dilin temeli olarak OKDdilinin gerçek özellikleri arasına, aşağıdakileri gösterebiliriz: 1. OKD'nin dilinin basitliği ve somutluğu; 2. Kelimelerin ve kelime biçimlerin imajlığı, metaforizması, mecazlığı ve sembolizmi; 3. Geleneksel olarak kullanılan şiirsel dil biçimlerinin bolluğu.

Yüksek lisans tezi olarak bu çalışmamızda, dilin hem yapısını hem de işlevlerini dikkate alan ve halk dilinin ortaya çıkan özelliklerini en iyi yansıtan T. Hrolenko'nun bakış açısını temel alacağız. Dolayısıyla, OKD'nindili, sözlü şiirsel eser metninde, sanatsal yaratım sürecinde gelişen, çeşitli düzeylerdeki dil birimlerinden oluşan bir sistemdir.

2. BÖLÜM

UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANI'NDAKİ DEYİMSEL BİRİMLERİN VE MECAZ ANLAMLI KELİMELEİN YAPISAL-ANLAMSAL ÖZELLİKLERİ ÜZERİNE GENEL ANALİZ

2.1. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'ndaki Deyimsel Birimlerin Belirlenmesi ve Tanımlanması Üzerine

Deyim biliminin ana sorunu, bu araştırma konusunun belirlenmesi sorunu olmuştur ve olmaya devam etmektedir. Çünkü dil biliminde, deyimın özü hakkında henüz ortak bir anlayış oluşmamıştır. Dil bilimciler ise genellikle *deyim* veya *deyimsel birim* terimini, bileşenleri bireysel kelimeler olan birleşimlerle ilişkilendirmektedir. Ancak, deyimsel birimlerin sözde alakalı veya diferansiyel özelliğini belirlemede aralarında bir tutarsızlık bulunmaktadır. Birçok belirli bir dilin deyimsel birimlerini inceleyen dilcilerin görüşlerine göre, böyle deyimsel birimlerin ana özelliği olarak, onların ayrı ayrı formüle edilmişliği ve dilde hazır şekilde kullanılması belirlenmiştir (N.M. Şanskiy, S.K. Kenesbayev, Ş.U. Rakhmatullayev, vb.).

Deyimsel birimlerin diferansiyel belirtileri arasında, ayrı formalite ve hazır şekilde kullanılması veya bileşenlerinin sabit olması dışında aşağıdaki dilcilerin ortaya koyduğu birçok özellikleri de belirtilmektedir: mecaz anlamının olması (A.İ. Fedorov, A.A. Yuldaşev, Z.G.Uraksin, vb.), bileşenlerinin tamamen veya kısmi olarak mecazlaşması (A.V.Kunin, İ.İ. Çernışeva, A.G. Nazaryan ve diğerleri), idyomatik olması (A.I. Mirnitskiy, B.A. Larin, vb.), tam veya kısmi anlamsal bütünlüğü (V.P. Zukov), semantik açıdan uyumlu olması (R.N. Popov), bileşenlerinin arasındaki iç ilişkinin olması (V.A. Arhangelskiy), işlevsel ve anlamsal açıdan birleşik olması (S.G. Gavrin), bileşenlerinin uyumluluğu (M.M. Kopilenko, Z.D. Popova), kelimelerin sözdizimsel özelliklerinden kaynaklanmayan kendi sözcüksel ortamının varlığı (S.T. Tagiyev), anlamsal bağlamın sabitliği (N.N. Amosova), bileşenlerinin birbirine bağlılığı (D.N. Şmelev), bileşenlerin sözcüksel anlamlarının varlığı ve sözlükbilimin de araştırma konusu olması (G.H. Ahunzyanov), vb.

Modern bilimde *halkbilim dili* terimi çok yönlü ya da belirsiz olarak tanımlanmaktadır. Dolayısıyla bu kavramın çok sayıda yorumları da bulunmaktadır. Dilbilimcilere göre halk dilinin özellikleri, edebi dilin biçimleri, özellikle lehçe ve şive ile

karşılaştırıldığında ortaya çıkmaktadır. Halk bilimin dili, sözlü varoluş biçimiyle edebi dilin temelini oluşturmaktadır, ancak edebi dil daha yapmacık olduğu için ikisinin arasındaki sıkı bağa engel olmaktadır. Halkbilim dilini edebi dil ile karşılaştırmanın özellikleri, doğrudan araştıran insanın ne kadar halkbilim dilin doğasını anladığına bağlı olacaktır.

İlk olarak, şiirsel anlatımlardaki deyimisel birimler, V.V. Vinogradov tarafından *şiirsel anlatım* olarak kullanıma tavsiye edilmiştir. Bu fikrin daha sonra A. Grigorieva, N. İvanova, S. Melnikova, N. Kuzmina, E. Aleschenko vb. başkalar geliştirmiştir. Şiirsel anlatım terimi bileşiğin belli bir sabitleştirilmiş sözcük birimleri anlamına gelmektedir (Grigoyeva, 1969).

Halk dilinin özelliklerini dikkate alırsak, bu terim OKD'nin diline de uygulanabilmektedir. Modern dilbiliminde, bu duruma ait yorumlamanın iki kavramı bulunmaktadır: *dar* ve *geniş*. Dar anlamda deyim bilimi, sadece halk bilimi eserleri ile sınırlıdır ve yalnızca belirli bir sanatsal ve dilsel görselleştirme aracı olmaya devam ederken, geniş anlamında ise, halk bilim çalışmalarında bulunan tüm deyimisel birimleri içermektedir (Hrolenko, 1981, s. 79). Bu ayrıma duyulan ihtiyaç, halk dilinin doğasının belirsiz tanımı nedeniyle ortaya çıkmıştır. Böyle diller tarafından iki ayrı yorumlanmasının sebebi de, günümüze kadar halk dilinin doğasını yanlış belirlenmesi ve çok az sayıda araştırılmasıdır.

Böylece, *dar (deyim bilimindeki halk bilimi)* olarak yorumunda, sözlü halk bilim eserlerinin, sanatçılar tarafından uzun bir süre boyunca kalıplaşmış olan biçimlerden oluşması şarttır. Genellikle ritmik olarak düzenlenmiş kalıplaşmış sözel yapılar, deyimisel birimlerin özelliklerini taşıyan unsur kastedilmektedir (1981; 79). Bunu epitetler, çeşitli tekrarlamalar, temsili kelime eşitler, karşılaştırmalar, görüntüler-sembooller, metnin hacimli kısımları vb. gibi biçimler oluşturmaktadır.

Sözlü halk bilim geleneğinin sonucu olan benzer formüller, 19. yüzyıldan itibaren halk bilim araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu dönemin edebiyat eleştirmenlerinin eserlerinde sürekli olarak kullanılan dönüşler ve her zaman eşit olarak kullanılan deyimlere (1981; 18) ve ya halk şiirinin ana özelliğini belirten kararlı yapılara genel deyimisel birimler, koşullu formlar, alegoriler ve semboller gibi adlar verilmiştir (1981: 14-16). Hatta dünyaca ünlü edebiyatçı N. Çernişevskiy bu biçimlere *sürekli tekrarlanan parçalar hali* (1981: 16), N. Dbrolyubov ise *değerli formlar* adını vermişlerdir (1981: 18).

19.yüzyılın halk eserleriyle ilgili dil çalışmaları, halk dilinin en parlak özelliği olan deyimisel birimlerin incelenmesi ile ilişkilendirilmiştir. Dilbilimci F. Buslayev halk konuşma dilindeki deyimlerin değişmezliği hakkında böyle demiştir: “Halk konuşmasında bir zamanlar iyi varsayılan bir deyim asla değişmez”, demiştir (181: 26).

Halk biliminin dili üzerindeki çalışmaların öncüsü A. Hilferding’e göre kalıplaşmış birimler, halk biliminin özünü oluşturmaktadır (1981: 6).

Diğer dilbilimci A.Veselovskiy’ göre bu dil biçimlerinin ötesinde, anlatım düşüncelerin yanı sıra, nadir bulunan yenilikler de, eski çerçeveler üzerinde oluşmaktadır. Bu formüllerin arkasında çok eski tarihsel ve psikolojik görüşler, mecazların birikimi, karşılaştırmalar, fikirlerin evriminde bütün bir halka ait olan tat, tarz, arzu vb. gibi kavramların dil zenginlikleri yatmaktadır (1940: 100). Yani A.Veselovskiy, dildeki bu formüllerin doğasını, semantik yapısı son derece genelleştirilmiş ve dâhili olarak zenginleştirilmiş yapı olarak tanımlamıştır.

A.Hlorenko’nun *Rus halk liriğinin şiirsel deyimi* adlı çalışmasında, ayrıntılı olarak deyimisel birimlerin kalıplaşmış unsurları, sabitliği, geleneği, yöntemi ve ayrıca bu alanda biriken bilgileri dikkate alınarak, özgüllükleri, sabit sözel karmaşıklarıyla ilgili atıflar verilmiştir (1981: 21).

Günümüz halkbilim araştırmalarının en tartışmalı konulardan biri de, mecaz anlamlı yapıların, günümüzde halk deyimleri olarak sıralanmasına ve halk deyiminin özünü oluşturmaya rağmen, hala onlar hakkında tartışmalar devam etmesidir. Mecaz anlamlı yapılar, modern dil biliminde sabit olduğu için ve ayrı ayrı oluşturulmuş bir birim oldukları için tam olarak deyim kavramına karşı gelmektedir. Ancak aynı zamanda, deyimisel birimin oluşmasında vazgeçilmez koşul olduğu için dil bilimciler tarafından bu görüş tartışmalar yaratmaktadır.

Çernişevskiy, 1834’de yazmış olan *Farklı parodilerin şiirleri* adlı çalışmasında, halk şiirlerinde bir kelime kullanımı bile mecaz anlamı olmadan geçinmez demiştir (1981; 16-17). Bunun dışında mecaz hakkında önemli notlar aşağıdaki bazı dilcilerin çalışmalarında yer almıştır. A. Dobrolyubova *Halk dilinin hece ve boyutu üzerine yorumlar* adlı çalışmasında, mecaz anlamlı yapılar da, bir birinden ayrılmaz deyimlerdir. Onlar olamayan halk eresinde kelimeler gariptir vb. gibi açıklamaları yapmıştır (1981; 18-23). İ. Buslayev ise tam tersi, mecaz anlamı kelime yapıları, bariz sabitliğine ve tekdüzeliğine dikkat çekerek,

semantiklerinin niteliksel değişikliklere maruz kalmadığına inanarak onları deyimisel birim olarak adlandırılmayı reddetmiştir.

Ancak daha sonra, insanın dünya hakkındaki fikirlerinin oluşumunun ve yansımalarının yüzyıllar öncesine kadar götüren sabit birleşimlerinin semantik özellik sorusu, dilciler tarafından değinilmiştir. Mecaz, insanların ideal görüşleriyle yakından bağlantılıdır, ilk olmazsa da en önemlisidir. F. Mikloşić'e göre, mecaz anlamı, nesneyi daha görünür hale getirerek onu canlandıran bir işareti göstermektedir (1940: 63).

Sabit birimlerin semantik değişiklikleri hakkında A.Veselovskiy *Tarihsel şiirler* adlı çalışmasında tanımlama yapmıştır. Onun tanımlamasına göre halk şiirlerinde kullanılan hazır formüller, aslında sabit birimlerin gerçek anlamının unutulmasından oluşmuştur. Araştırmacının dediklerine örnek olarak, renk birimlerini gösterilmiştir: *sızıy golub*² (*mavi güvercin*) ya da *voronoy kon*³ (*siyah at*) zamanla sadece rengi bildirmeyi bırakarak, bazen eskisini yenileyen, çelişen hem isim hem de sıfat birleşiminden doğan yeni bir türün tanımı ortaya çıkarmıştır (1940: 81). Buna ek olarak, gerçek tanımın genelleştirilmesi, deyimisel birimlerin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Örneğin, *beyaz gün*, *beyaz kuğu*, bir gerçektir, ancak istenen şey olarak *renk* anlamı değil, *ışık* anlamı genelleştirilmiştir. Yani, ışığın ve rengin gerçek fiziksel izlenimi, psikolojik bir his, bir deyim olarak, duyuşal değerlendirmeye tabi olmayan nesnelere aktarılmıştır. Bir halkın ulusal sembolleri olan renklerin sembolizmi de, böylece bir mecaz üzerine kurulmuştur (1940; 83). Aynı durum diğer renkler için de geçerlidir, *yeşil*, *kırmızı*, vb. Böylece, mecazlı olan yapılar anlam aktarımını yapmaktadır, bu da anlambilimin niteliksel bir dönüşümünün gerçekleşmesi anlamına gelmektedir. Sembolizm, halk bilim sözcüğündeki anlambiliminin genelleştirilmesi, çevreleyen gerçekliğin idealleştirilmesidir. Bütün bunlar, bir ismin sıfat tanımlarının anlamı ile, diğer dil biçimlerindeki sıfat tanımlarından niteliksel olarak ayırt etmektedir. Sonuç olarak, mecaza sahip olan yapılar da deyimisel birimler olarak kabul edilmelidir.

Dolayısıyla, dar anlamda yorumlanan kavrama göre, halk bilim eserleri kalıplaşmış ve dilde hazır biçimde bulunan şekillerden oluşmaktadır. Bu şekiller genellikle, ritmik olarak

² Mavi güvercin (Latin *Columba livia*), vatanı Güney Avrupa, Güneybatı Asya ve Kuzey Afrika olarak kabul edilen güvercin ailesinin yaygın bir kuşudur. Eski zamanlarda bile, bu kuşlar insanlar tarafından evcilleştirilmiştir, sonuç olarak evcil güvercinler olarak (*Columba livia* var. *Domestica*) yetiştirilmeye başlamıştır.

³ 1. Siyah (atın donu hakkında); 2. isim. voron (karga) is.dolayı, böyle bir atın ismi.

düzenlenmiş bir türün özellikleri taşıyan deyimisel birimler, destan dilindeki kalıplaşmış, mecazlaşmış unsurlardır (Hrolenko, 1981). Bunlar, çeşitli ikilemeler, temsili varyasyonlar, karşılaştırmalar, sembol görüntüleri, şarkı metninin hacimli kısımları, sürekli tekrarlanan sabit epitetler vb. sözlü halk bilim geleneğinin sonucu olan benzer şekillerden oluşmaktadır.

Günümüzde, anlamsal bileşen bütünlüğünün niteliğine göre üç tür ayırt edilmektedir (A.P. Evgenieva, O. I. Bogoslovskaya, vb.):

1. Koşulsuz sabit birimler, bir sıfatın bir isimle birleştiği, çözünmez bir bütün oluşturmasıdır: *sine more* (mavi deniz); *çisto pole* (temiz tarla); *krasno solnişko* (kırmızı güneş) vb. Bu tür birleşimler halk bilimindeki deyimisel birimlerin büyük bir kısmını oluşturmaktadır.

2. Şartlı sabit birimler, bir ismin (nesne, kavram) sözlü eserde birtakım tanımlara sahip olduğu, bir (veya iki) tanesinin tema, tür, hikaye anlatıcısının veya söyleyenin bireysel zevkine bağlı olarak birleştirildiği bir bağlı sabitlikler.

3. Üçüncü sabitlik türü isimlerde gözlenmektedir, en sabit birimlerin bir veya ikisine sahip olan kelimeler ile birleştirilen isimlerde görünmektedir.

Yüksek lisans tezi olarak bu çalışmamızda, geleneksel olarak halk bilimindeki deyimisel birimlerine atfedilen *kök böri*, *kök yaruk*, *ölüg bargu*, *tirig bargu*, *ulug orman*, *kök tegri* vb. gibi mecaz anlamına sahip olan kalıplaşmış birimler de değerlendirmeye alınmıştır.

Sözlü halk bilimi evriminden ötürü, diğer sanat alanlarıyla etkileşime girerek, kendi dil unsurlarını ve diğer tahmin edilen ulusal bir dilin biçimlerinden ödünç alan unsurları birleştirebilen bir görüngü olabilmıştır. Dolayısıyla çok çeşitli dil birimlerinin, işlevlerinin özelliklerini incelemek için genel dilbilimsel deyim bilimin ayrılmaz bir parçası olarak incelenmelidir.

Bu yüksek lisans tez çalışma temelini Uygur harfli Oğuz Kağan destanında var olan deyimisel birimlerin ve mecaz anlama sahip birimlerin örneği üzerinde geniş olarak deyim bilimin anlayışı gösterilmeye çalışılmış ve OKD'nin dilindeki deyimisel birimler tespit edilmiştir.

Dil, hiyerarşik olarak organize edilmiş, nispeten bağımsız, ancak etkileşen alt sistemlerden oluşan bir sistemdir ve bu sistemin bakış açısıyla birleştirilemeyen belirli bir dizi unsurdan ve bunların entegrasyon kurallarından oluşmaktadır (Solntsev, 1972, ctp. 92-93).

Dil sisteminin tüm seviyelerinde (biçim, sözcük, cümle) önemli dil birimlerinin birleşimine ilişkin kurallar veya genel yasalar, sınırlı sayıdaki dil birimlerinden sınırsız sayıdaki birleşimlerin yapıldığı, değişen karmaşıklığa sahip olan yapısal ve anlamsal modellerin (veya örneklerin) biçimine mevcuttur. Herhangi bir dilde bulunan unsurlar ağırlıklı olarak, dil modellerine karakteristik olan yapısal ve anlamsal şekillere göre bağlanmaktadır. Dildeki bu modeller veya örnekler, dil sisteminin ana hücreleri olarak işlev görerek, sistemik doğayı veya sistematik dili yansıtmaktadır.

Tam anlamlı karaktere sahip olan her kelime için, diğer kelimelerle anlamsal (sözcüksel ve gramer) bağlantıyı kurduğunda, mutlaka bir dil modelini veya başka bir şekilde, sözcüksel uyumluluk modelini gerektirdiği bilinmektedir. Eğer kelime çok anlamlı ise, böyle bir model, bütün anlamlarının (veya sözcüksel-anlamsal varyantının) her birine ayrı ayrı özgüdür. Yani, örneğin, *kök*, kelimesi *gök*, *sema* anlamında gelen bütün isimlerle birleşerek onlara *kutsallık* anlamını vermektedir. Bu ise, OKD'nin dilinde, sözcüksel ve dil bilgisel uyumluluğundan doğan özel *kök + isim* modeli olduğunu göstermektedir. Böylece, bu model temelinde, *kök* isminin bahsedilen *kutsallık* anlamı gerçekleşmiş ve konuşma sırasında, belirli bir isimle kapatılmamış bir dizi kelime birleşimi oluşarak, ortaya birimler çıkmıştır: ilk *gök*, *sema* anlamında: 42.6: *kök tegri* (3.kez: 37.1 -2; 7.7); 12.3: *kök korıkan* (kollayıcı). Çok anlamlı *kök* kelimesi aynı zamanda bir başka isimler ile de özgür uyumluluğunu sağlayarak ikinci *kutsallık* anlamını ile deyimse birimleri de oluşturmuştur: 11.9: *kök böri* (2 kere: ata, kollayıcı); 6.7: *kök yaruk* (kutsal yaruk); 16.4-6: *kök tülük-lüg kök callug* bedük bir erkek böri (diğer: 17.6-7; 18.1-3; 24.25.9-1; 29.5-6; 33.1-2'de yapısı değişmeden kullanılmıştır).

Yukarıdaki örnekler, ilk olarak, kelimelerin veya kelime birimlerinin oluşumunda, yapısal ve anlamsal modellerinin önemli bir özelliğinin, çeşitli dil birimlerinde yer alan resmi-semantik ilişkilerin düzenliliği veya tekrarlanabilirliği olduğunu görülmektedir. İkincisi, yapısal ve anlamsal ayrı ayrı, mecazi olduğu yapısal-anlamsal modelin bir kombinasyonunu birleştiren özel bir durumdur. Başka bir deyişle, bu dil birimleri birleşimi, dilde mevcut olan sistemik ilişkilerin gerçeklerine aittir.

Ancak bunlarla birlikte, bizim bildiğimiz dil sistemi bazı durumlarda bazı doğru olmayabilir, daha doğrusu bazı istisnaları içerebilmektedir (1972: 52). Bu istisna sırasında, önemli yapısal birimlerin birleşiminde, genel ve düzenli kurallarından sapma gerçekleri her

düzeyde oldukça yaygın bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Yani herhangi bir dil sisteminde, sistemli birimler ile birlikte, sistemik olmayan veya anti-sistemik oluşumlar mutlaka bulunmaktadır. R.A.Budagova'ya göre, herhangi bir doğal dil, kendisine ait sistemik özelliğini koruyarak, doğası gereği azaltılamaz ve işleyişinin özünü ve özelliklerini belirleyen çeşitli şemaların toplamına indirgenemez (Budagova, 1978, s. 3). E.A. Zemskaya ise, kelime oluşumu türünün özünü ortaya koyarken, yeni kelime birimleri oluşurken, onlara esas olarak dilde var olan temel formüller veya şemalar sayesinde yapılmaktadır. Ancak, bunların yanı sıra bu sistemi kullanmayan, yani bu sistemi bozan şekiller de bulunmaktadır (E.A.Zemskaya, 1973, s. 182-183) diye belirtmiştir.

Mevcut olan dilin, önemli yapısal sistemiğinde bulunan deyimisel birimlerin sistem dışında, yani istisna olarak incelenme görüşü son derece önemlidir. Her bir dil sistemindeki sistemik ve anti-sistemik görgüler aslında, içinde var olan iç çelişkili eğilimlerin bir yansımasını temsil etmektedir, bu da bir dilin iç yasalarına göre gelişimini belirlemektedir. Dildeki sisteme uymayan böyle bir durumları, Türk dillerinin örneğinde daha detaylı olarak, S.N. İvanov (İvanov, 1975) ve H.G. Nigmatov (Nigmatov, 1980) kendi çalışmalarında ele almışlardır.

Herhangi bir dildeki, sistemik organizasyona karşılık gelen birimler, sadece sistematik olmayan görgü olarak değil, aynı zamanda diğer sistemli birimler ile etkileşime girmektedir. Yani, dilin birbirinden ayrılmaz halindeki sistem olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla, dildeki herhangi bir sistem bozukluğundaki görgülerden bahsederken, mutlaka onların önemli özelliklerini de göstermek gerekmektedir. Bir dildeki, sistemik olmayan birimler, sistemik birimler ile bir arada bulunur, onlara dayanarak yeni birimleri türetir. Her ne kadar önemli deyimisel birimlerin yapısı, dilde kurulan düzenliliklerle çelişse de, dilin bir sistemik organizasyonunu bozmadan, dilin genel sistemine girer ve özel bileşenini oluşturmaktadır.

Bazı araştırmacılara göre, dilin önemli birimlerinin bütünleşmesi için mevcut kurallardan sapma durumu, daha çok kelimelerde görülmektedir. Bu görüşe katılmamak oldukça zordur. Çünkü kelime düzeyinde (morfeplerin ve kelimelerin birleşimleri), sistemik olmayan unsurlar, öncelikle kelimenin kuralları ve oluşumu ve bükülmesiyle tutarsızlıklar şeklinde ortaya çıkmaktadır. Örneğin OKD'nin dilinde, isim + (-IIg / -IUg / -IIk / -IUk) ekinin gelmesiyle soyut ve somut şeylerin, durumların özelliklerine göre veya yeteneğine

göre kişilerin isimleri üretilmiştir. Örneğin, 28.2: *beg-ler-ge bolgıl baş-lık*; 28.6: *tun-luk-lar-lı takı kümüş-dün*; 38.1: *meniñ kagas-luk-um yok turur*; 6.6: *karangu-luk keldi*; 37.1: *tör(ü)-lük bol[sun]-gıl tözün*; 4.6-7: *altun-luk bilbagı*; 16.6: *kök cal-lug*; 28.8: *kapu-lug irdi*; 24.1: *us-lug bir ir vb*. Yukarıdaki örneklere bakarak, bu yapıda listelenen türev kelimelerden yola çıkarak, isim + ek (-Ilg / -IUg / -Iik / -IUk) modeline yeterince karşılık gösteren, eşya yapısına veya yeteneğine göre yapısal-anlamsal bir sistemin olduğu görülmektedir. Ancak bu sistem her zaman korunmamıştır. Örneğin, 28.3: *Kagar-luk tep tedi*; 39.1: *atı Barmak-lig Coşun Billig irdi vb*. Gösterilmiş olan örneklerdeki kelimelerin tam biçimsel açıdan, daha önce belirtilmiş olan sistem modeline uyum sağlasa bile, anlam açısından ondan uzaklaştığı görülmektedir. Çünkü *Barmak-lig Coşun Bil-lig* kelime birleşimi, dilin oluşturduğu modelin temeline göre *akıllı, kabiliyetli, çeber insan* anlamına gelmesi gerekmektedir. Ancak, bu kelime birimleri *bir tür faaliyetten türeyen bir kişinin adını veya unvanı, rütbeyi* genelleştiren anlamı vermektedir. Gördüğümüz gibi, *Barmak-lig Coşun Billig* isminin sözcüksel anlamı sözcük oluşumundan daha geniş olduğu ortaya çıkmaktadır. Yani daha doğrusu, bu kelime birleşimi, son kuraldaki kurala aykırı olarak ortaya çıkmaktadır ve sistematik bir dilin içinde, sisteme tabi olmaya istisna gerçeğini göstermektedir.

Genellikle, sistemiklikten sapma gibi durumlar, içsel anlamları bütünleşerek, bileşenlerinin anlam kaybından kaynaklanan kelimeler ile ilişkilidir. Dilsel birliğin bileşenlerinin dil sistemine uymayan birimlere, genellikle dil bilimde yaygın olarak *deyim* veya *deyimsel birimler* olarak isimlendirme görgüsü doğru sayılmaktadır. Bu birimlerin ana özelliği olarak, onların dil birimlerinin anlamlarının (kelimeler, kelime kombinasyonları, cümleler) yapısal ve anlamsal bağlantılarındaki parçaların anlamlarından indirgenemezliğine dayanmaktadır. Deyimsel birimlerdeki, anlamsızlığa maruz kalan ya da semantik bağımsızlıklarını kaybeden, bileşenlerin her biri, kural olarak, değiştirilmeyecek bir unsurlar haline gelmişlerdir. Tek tek anlamsal öneme sahip olan işaret niteliklerinden yoksun kalan deyimsel birimler, dil sisteminde yalnızca bağımlı birleşimler olarak bulunmaktadır. Örneğin, OKD’ndaki *bak-maz* kelimesi, gramer acıdan *bak-* fiili ve *-maz* olumsuzluk eki olarak bileşenlere ayrıştırılabiliriz. Ancak böyle bir ayrıştırma onun anlamını anlamak için hiçbir şey vermemektedir. Eğer bu kelimeyi *agız-ı-ga* (ağızına) ve *turur, agız-ı-ga bak-maz turur* (tabi olmamak, boyun eğmemek) şeklinde bakarsak, ifade ettiği anlam tam anlaşılmış olacaktır. Bu durum ise, *bak-maz* kelimesinin her bir bölümünün içeriğinden takip etmeyen

bir anlamda kullanılmasıdır. Bu deyimisel birimin yapısındaki bileşenler, ikincil mecaz anlamını ifade ederken, her biri ayrı ayrı değil, dilin ayrılmaz bir birimi olarak, semantik bağımsızlıklarını kaybetmiş durumunu göstermektedir. Böyle bir mecaz anlam, kelime bileşenlerinin anlamsal birleşiminden değil, ek olarak geldiği kelime ile ifade edilmesinden doğmaktadır. Dolayısıyla, *agız-ı-ga* kelimesi ile ifade edilen *bak-maz* deyimisel biriminin anlamı, normal dil kuralları ile çıkaramayız ve *agız-ı-ga bak-maz* deyimisel birimi taşıyan bu durum, dilin unsurlarını bağlamak için kuralların dışında oluşturulmuş, dilin benzersiz bir gerçeği olarak kabul edilmelidir.

Dilde oluşan sistemine uymayan deyimisel birimlerin tümü doğrudan kelimelerin iç yapısı ile ilgilidir. Uygur harfli OKD'nin dilinde, genel kalıplara uymayan deyimisel birimler oldukça yaygındır.

Genel olarak, tam anlamdaki bir kelimenin diğer kelimelerle anlamsal bir bağlantıya girme yeteneğine sahip olduğu çok iyi bilinmektedir. Bu özelliği, olduğu gibi, minimum iki kelime birleşimi ile gerçekleştirilir. Böyle, bağımsız birleşimler ya da adlandırma anlamlarının gerçekleştirme sürecinde oluşturulmuş kelimeler bağımsız birimler olabilmektedir. Yani, örneğin, isim *dost* (arkadaş) sözcüksel-anlamsal acıdan özgür anlam sistemine aittir. Örneğin, 34.8: *anuy dost-lar-ı*; 42.5: *dost-lar-um-nı m(e)n külgürdüm*; Yani, *arkadaş* anlamındaki *dost* kendi uyumluluk özgürlüğü ile deyimisel birimleri yaratma yeteneği, dilin bu özel anlamdaki adlandırılmış ismin sözcüksel ve dilbilgisel uyumluluğuna sahip olduğunu göstermektedir. Ve bu modelde oluşturulan kelime bileşiğinde onun bağımsız bileşen olarak işlev gördüğünü göstermektedir.

Diğer yandan, 22.7: *dost-luk-dan çıkmaz tur[ur men]*; 14.5-6: *dost-luk kıldı*; 15.4: *[dost] turur men*; 13.3: *dost tutar men*; örneklerindeki *kıl-*, *tur-* (*-luk+dan şeklinde*) fiillerin *dost* ismi ile ilişki kuarak, konuşma sırasında bu kelime hem özgür (arkadaş) hem de deyimisel birimlerde *insanlar arasındaki bağlam*, *yakınlık*, *ilişki* anlamı ile de ortaya çıkabilmiştir. Böylece deyimisel birimi oluşturması ile özgür anlamından koparak ortaya çıkması görülmektedir.

Bir bileşenin bellettiğimiz gibi anlam uyumluluğunda, böyle sınırlamasını motive etmek oldukça zordur, çünkü bunlar normalde dile sabitlenmiş halinde bulunmaktadır. V.V VINOGRADOV, Rus dilinde benzer deyimisel birimleri göz önünde bulundurarak böyle demiştir: “Aynı zamanda, böyle bir kısıtlama için, nesnelerin, eylemlerin ve görgülerin

kendilerinin mantıksal veya maddi doğasında, herhangi bir dayanak yok gibi görünür. Bu kısıtlamalar, belirli bir dilde mevcut olan sözlü ifadelerin iletişim yasaları tarafından yaratılmaktadır”(1969: 158).

Dolayısıyla, *dost* isminin böyle deyimisel birim çerçevesinde, sözdizimsel kabiliyetinin sınırlandırılması, dilde belirtilen değeri ifade ederken bu ismin anlamsal bağlantısının bir modelinden yoksun olduğunu göstermektedir. Bu anlamların karakteristik bir özelliği, deyimisel birimlerin içeriğinde bağımsızlık veya bağıllık eksikliğidir, yani yalnızca kesin olarak tanımlanmış kelimelerle birleşim halinde ortaya çıkabilmeleridir, daha doğrusu, anlambilimsel ilişkilerin dar alanında. Böylece, bağımsız kelimelerin birleşiminden, bağımlı ya da ilişkili olan anlamların uygulanmasıyla oluşan kelime bileşikleri deyimisel birim olarak adlandırılmaktadır.

Diğer, 13.5: *çamat çak-up*, örneğine bakarsak, bu deyimisel birimdeki *çak-* diğer 4.8-9: *tan ırte çak-da*; 3.1: *bu çak-da*, örneklerindeki gibi *zaman* anlamını değil, insan duygusu ile ilgili olan *öfkelenmek* anlamını vermiştir. Ve bu anlam ise sadece diğer *çamat* ismi ile birlikte kullanıldığında ortaya çıkmıştır ve başka isimlerle hiç kullanılmamıştır. Görüldüğü gibi, *çak* kelimesinin karakteristik özelliği bir kelimeye, yani *çamat* ismine tamamen bağlı olmasıdır ve diğer kelime birimlerinde hiç kullanılmamıştır. Bu durum ise, *çamat çak-* (öfkelenip) deyimisel birimin, konuşma sırasında gerçekleşmediğini, ancak dilde hazır bir dil unsuru olarak var olduğunu göstermektedir. *Çamat çak* – deyimisel birimi dildeki yapısal-anlamsal birimlerin modelinde yapılan bağımsız kelime birimlerine, sadece şekil açısından benzerlik göstermektedir. Bunu biz *çamat çak-* (çok öfkeli çağırmak) deyimisel birimini diğer 4.8-9: *tan ırte çak-da* (sabah, yarın); 3.1: *bu çak-da* (bu zamanda) örnekleri ile karşılaştırdığımızda fark edebiliriz. İlk iki kelime birimlerinin anlamı, *çak* bileşenlerinin anlamları ile belirlenir ve zamanı bildirmiştir. *Zaman* anlamındaki *çak* kelimesi, sözcüksel ve gramer açıdan tüm kelimelerle serbest, sözdizimsel bir bağlantıya girme eğilimindedir, başka bir deyişle, söz konusu kelimenin serbest uyumun olmasıdır. *Çamat çak-* deyimisel biriminin anlamına gelince, bütün (*çamat çak-*) kurucu parçaların anlamını belirlenirken, *çamat* bileşeninin dışında, herhangi bir anlamdan bahsetmek mümkün değildir. Çünkü *öfkelenmek* anlamı *çamat* kelimesinin doğasına bağlı olmasına rağmen, deyimisel olarak *çak-* kelimesine anlamsal açıdan bağlı kalmıştır. Bunu biz diğer *çamat* kelimesinin *at-* ile kullanımda görebiliriz, 21.7: *çamat at-* aynı biçimde aynı *öfkelenmek* anlamına gelmiştir.

Ancak, bununla birlikte, OKD'nin dilinde, deyimsel birimlerin uyum kurallarından sapma gerçekleri, çoğu zaman sabit olmasına rağmen, nispeten geniş olduğu durumlar vardır. Örneğin, *kit-/ket-* fiiller ile bağlanarak, yardımcı fiil hizmetinde *gitmek*, *ayrılmak* anlamını vererek, açık bir şekilde birleşik fiili yaptığı görülmektedir: 4.3: bağladı *kit-di*; 6.3: tep tedi *kit-di*; 15.7: tutup *kit-di*; 17.4: tüt-tür-di *kit-di*; 26.9: kaçup *kit-di*; 33.3: atlap *kit-di*; 34.8: aldı *kit-di*; 35.3: tüşdi *kit-di*; 31.9: tarıtdı-lar *kit-di-ler*; 36.5-6: *kit-e* turur; 5.4: aldı *ket-di* vb. Burdaki *kit-/ket-* fiilinin *gitmek*, *ayrılmak* anlamı bağımsız bir anlam olduğu, diğer başka kelimeler ile birleşmesinden görülmektedir. Ve böylece, *kit-/ket-* (*gitmek*, *ayrılmak*) fiili yukarıdaki örneklerden dolayı bağımsız bir anlam olarak hissedilmektedir. Ancak, bu sadece ilk izlenimden dolayıdır. Aslında, temel *kit- / ket-* (*gitmek*) kelimesi ile yapılan bütün birleşik birimlerine özgür, bağımsız kelime kombinasyonları kategorisine veya başka bir deyişle simüle edilmiş oluşumlara giremez. Bunu da, deyimsel birimlerdeki *kit- / ket-* (*gitmek*) fiilinin uygulanmasıyla oluşturulan sözcük birleşimleri arasında, 9.9: *usı kiti*; 7.9: *usı kit-di kalmadı*; 28.4: *ilgerü kit-di*; 24.8: *ilgerü kitdi-ler*; 29.4-5: *il-gerü ket-di*, onun *ayrılmak*, *bayılmak* anlamının olmasıdır. Özellikle bu birimlerin ilk bileşeni olan *kit- / ket-* *ayrılmak*, *bayılmak* anlamı ile onun *gitmek* anlamı aynı anlamsal gruba aittir.

Böylece, deyimsel birimlerde isimler ile birleşerek *ayrılmak*, *bayılmak* anlamına gelen *kit- / ket-* (*gitmek*) fiilinin uygulanmasıyla yaratılan deyimsel birimler, dilde kelime birimleri oluşmasında, dil kurallar sisteminin dışında kalan olgu olarak kabul edebiliriz.

Sistemliktten sapma ya da kopma durumunun özelliği ise, deyimsel birimlerdeki bileşenlerin kelime seçim özgürlüğü olarak kabul edilen türdeki kelimelerin birleşimlerinde kesinlikle sınırlı olmasından ve bu deyimsel birimlerin dilde hazır birimler olarak var olmasından ve bu nedenle konuşma sırasında çoğaltılmasından kaynaklanmaktadır. Bileşenlerden birinin bağlı anlamının ortaya çıktığı deyimsel birimler göz önüne alındığında, aşağıdaki durumu aklımızda tutmak çok önemlidir. Sistemli olmayan deyimsel birimler olsa bile, genel birleştiricilerinin yasalarına karşılık gelen görgilerden ayrı olarak mevcut değildir. Deyimsel birimler kural dışında birleşmiş unsurlar olsa bile, onları dil sisteminden koparmayan en önemli özellik, kelimelerin serbest birleşimleri ile benzerlikle oluşmalarıdır. Böylece, deyimsel birimler, dilin sistemik organizasyonunu bozarak, anlamsal acıdan karşılık göstermese bile, diğer sistemli modellerin yapılarına dayanarak ortaya çıkmaktadır.

Uygur harfli OKD'nin dilinde, günümüz Türk dillerinde olduğu gibi, sistem dışı, birçok bağımsız deyimsel birimler bulunmaktadır. Onların da dil yapımına uymaması ise, yapımındaki bileşenlerinin yani kelimelerin, bağımsız kelime birimlerinde olduğu gibi kendi doğusunda verilmiş olan anlamı taşımasıdır. Böyle deyimsel birimlerin anlamı ise onun yapımındaki kelimelerin anlamı ile çözmek mümkün değildir. Örneğin, 26.3-4 közden yeti k (a) ç-dı; 12.13.9-1: baş çalunu-luk tilep me turur; 9.7-8: süt-den kumuz bola turur-lar; 8.1-2: [közü] yaradı; 1.3-4: közü yarıp bödü-di vb. deyimsel birimlerin bileşenlerinin yani kelimelerin hiçbirisi, kendi anlamında, diğer normal birimlerde kullanıldığı gibi kullanılmamıştır. Bu ise, her bileşenin bireysel olarak değil, bir bütün sözlü kompleksin bu gerçeklikle ilişkili olduğu gerçeğiyle açıklanmaktadır.

Başka OKD'ndeki değerlendirmeye alınacak 3-4: közü yarup bödüdi (doğurmak) deyimsel birimi ise, aynı anda hem belirli bir hareketi bildirir hem de belirtilen gerçeğe ilişkili anlamı ifade etmektedir. 3-4: közü yarup bödüdi deyimsel birimi *doğurmak*, *hayat vermek* anlamını içermektedir. Bu anlam kavramı, analiz edilen kelime bileşenlerinin oluşturan ortak anlamlarından gelmemektedir, bu deyimsel birimin anlamı onun tüm bileşenlerine bağlı halindedir. Böylece bu deyimsel birimlerin, başka birimlerden ayırt edici özelliği olarak, bu tür yapısal-anlamsal deyimsel birimlerin modelin niteliksel şekle eşdeğer olması ve böylece dillik kuralından sapma durumlarından birini temsil etmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle, göz önünde bulundurulmuş deyimsel birimlerde, bileşenler arasında dil bilgisel açıdan bağımlılık ilişkilerini kurulmamaktadır ve tanımlanmış kelime ya da tanım ayırt edilmemektedir.

Dolayısıyla, 3-4: közü yarup bödü-di (doğurmak) deyimsel birimi, dilin önemli birimleri olarak birleştirme kurallarına uymayan, dilin önemli bir yapısal birimini oluşturmaktadır. Böyle deyimsel birimler, hiçbir şekle uymayan, yani belirli bir içeriği yalnızca tüm bileşenlerinin birlikte kullanım sırasında ortaya çıkan, bağımlı kelime birleşimleridir.

Bu tür serbest olmayan deyimsel birimlerinde, kural olarak, bileşenlerin değiştirilmesine anlam bağımlılığı izin vermemektedir, çünkü bileşenlerinin değiştirilmesi genellikle onun anlamsal yapısının bozulmasına ya da tamamen kaybolmasına neden olabilmektedir. Ancak, OKD'nda böyle bir durumun olmasına karşılık, bazı deyimsel birimlerde, bileşenlerinin değişim durumu görülmektedir. Fakat, bu değişim, kesinlikle daha

önceden kabul edilmiş ya da sabit bir varyasyon sınırları dahilinde olmuştur. Örneğin, aynı 1.3-4: közü yarup bödüdü deyimisel birimindeki bödü- (doğurmak) fiili düşerek onun yerine sadece yaru- 8.3: [köz] yaru-dı; 10.4: [közi] yaru-dı fiili kullanılmıştır. Fiili düşürerek, deyimisel birimi kısaltma gibi durum, sözlü konuşma diline ait bir özelliktir ve bu durum ise onun anlamının değişmesine yol açmamıştır.

OKD'nın dilinde, şimdiki Türk dillerinde olduğu gibi, közü yarup bödü- (doğurmak) deyimisel birimi gibi anlamı sadece birleşimde ortaya çıkan ikili birimler yaygın biçimde kullanılmıştır (Türkiye Türkçesine bunlara *ikileme* denilmektedir). OKD'nda bulunan bazı ikilemeler, *il kün, berke emgek, iris kagas, çalañ bulañ* vb. Örneğin, 27.3: *çalañ bulañ* ikili birleşiminin (ikilemesinde) dil sistemine uymama durumunu böyle bir şekilde açıklayabiliriz: 1. Ne *çalañ* (darbe) bileşeni ne de *bulañ* (kargaşa) bileşeni, kendi anlamlarına karşılık gelmemektedir. Başka bir deyişle, bu durumda, kelimelerin bağımsız birleşimlere karakteristik olan anlamını ifade etmemektedir. Bu nedenle, sadece her iki üyenin birlikte kullanılması *ondan bundan, yok şey, yani kimseden korkmaz* anlamını vermiştir (1988: 224); 2. *çalañ bulañ* kelime birleşimi genelleştirilmiş, mecazlaştırılmış bir anlam ifade etmektedir; 3. *çalañ bulañ* kelime birleşiminin modeline göre başka benzer birleşimlerin oluşması mümkün değildir. Çünkü bunun gibi *il kün, berke emgek, iris kgas, çalañ bulañ* vb. kelime birimlerin (ikilemeler) bileşenleri, deyimisel birimlerde olduğu gibi değiştirilemez ve özellikle bunların tarihsel anlamı var dile yerleşmiş olan kelime birimleridir.

OKD'nindilindeki önemli yapısal birimlerinin yanı sıra dillik kurallara uymayan durumlarlar, bazen cümle düzeyinde de görülmektedir. Yani, OKD'nin dilinde bulunan bazı deyimisel birimlerin tam anlamını anlamak için cümle düzeyinde bakmak gerekmektedir. Örneğin, şart kipinin –sa şeklinde cümle yapımı OKD'nin anlatım biçimine göre doğru bir şekil değildir. Bu durum sadece 13.1-2: *agız-um-ga bakar turur bol-sa* diye deyimisel birimine eklenerek, bu tür cümle yapılmıştır. Aynı durumu biz, 21.7: *atam çamat atup ir-se, menüñ tap-um irür mü* diye şart kipi eki ile yapılmış ilişkili cümleyi de belirtmek gerekmektedir. Bunların dışında böyle özel bir durum sıfat fiilin –Ip şekli gelerek yüklem olmuştur ve böylece ilişkili cümleler kurulmuştur. 15.5-7: *Oguz Kagan çamat atup aña atlagu tiledi. çerig birle atlap tug-lar-nı tutup kitdi*; 14.2-5: *köp telim altun kümüş tartup, köp telim kas yakut taş alıp köp telim erdeniler yiberip yumşap Oguz Kagan-ga s(o)yurkap birdi* 22.4: *Teyri sen-ge yer berip buçuruş bolup turur*; 22.6-7: *begü berip dost-luk-dan çıkmaz*

tur[ur men]; 27.7: Muz Tag-lar-da köp soğuk bol-up-dan, ol beg kagar-dan sarunmuş irdi. Dikkat, OKD’nda 1.3: k(i)ne künler-den bir kün Ay Kagan-nuñ közü yarup bödüdi; 10.11.9-1: il küñge car-lıg caplap kiñe-şdi-ler; 40.7: kelip kiñeşip olturdı-lar bu üç cümlede ise sıfat fiil yüklem olduğu tam görülmektedir. Yukarıdaki örneklerden aşağıdaki gibi sonuçlar ortaya çıkmaktadır: 1. bileşenler, kendilerine ait olan sistematik, düzenli alamlarından mahrum kalmışlardır ve böylece kullanım durumları kısıtlanmıştır; 2. bileşenlerin hiçbiri bir başkası ile değiştirilemez, çünkü değiştirme deyimisel birimlerin anlamsal yapısını bozabilir; 3. Deyimsel birimler, basit bir cümle modeline anlam açısından değil, sadece şekli, yapısı ile benzerlik göstermektedir. Dolayısıyla, yukarıdaki belirtilen deyimisel birimler, OKD’nin dil sistemine ilişkin kurallara uymayan yapısal önemli birimler olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece, OKD’nin dilinde, günümüz Türk dillerde olduğu gibi, dilin genel yasalarına uygun olarak oluşturulan dilin önemli yapısal birimleri, yapım açısından bu yasalara uymayan diğer deyimisel birimleri ile karşı karşıyadır. Genellikle, deyimisel birimler kendi oluşumunda ya dil sistemini bozarak ya da bireysel olarak mevcut kalıpların dışında oluşmaktadır. Deyim ya da deyimisel birim terimleri, her türlü kelime birleşimleri alanındaki sistemliğe uymayan, yani kelimelerin özgür olmayan bağıllık olgusunu ifade etmektedir.

Son yıllarda, dil biliminde deyimisel kimliği tanımlamada, onların dilin tüm yapısal seviyelerindeki sistemiliğden kopma özelliği var olan birimlere deyimisel birim ya da deyim tanımını veren birçok çalışmalar ortaya çıkmıştır (Yanko-Trinitaskaya, 1969, s. 14). Ayrıca, OKD’nin diline analiz ederken, hem sistemik olan kelime birimlerinde hem de sistemik olmayan deyimisel birimlerin farklı yapısal seviyelerinde biçimbiriminin nedensellik durumu görülmektedir. Özellikle, kelime oluşturma kurallarına uymayan deyimisel birimler, genellikle bireysel ek morfemlerin uyumluluğunda değişkenlik göstermektedir. Örneğin, -ka-run yön gösterme eki, günümüz Kırgız Türkçesinde de sadece *tış-karı* (dışarı), *iç-keri* (içeri) kelimelerinin kullanım dışında kullanılmamaktadır. OKD’nda aynı şekilde bu yön gösterme eki deyimleşmiş birimlerde sadece *çaş /taş* (dış, yabancı), 35.4: *çaş-ka-run kalma-sun* (gönül dışında kalmasın, unutulmasın) isimleri ile kullanılmıştır. Ya da diğer *-gerü* (yönelme halini bildiren ek) hiç değişime uğramadan sadece *il* ismine eklenmiştir. Bu kelimenin isim olup olmadığı kesin değildir, ancak bazı etimoloji kaynaklarına göre kelime kökü *il* < *al* örneğin, *alga* < *al+ga* (ileriye) -ri eki ile isim olduğu ileri sürülmektedir. Çünkü Oğuz grubundaki *ilk* (başı, önü) anlamı ile kullanılmaktadır. İlk anlamı Kırgız Türkçesinde

birinci kelimesi ile eşittir. İşte bundan dolayı *ilk* köküne *-ri* eki gelerek *ilgeri* kelimesi gelmiş diye tahminde bulunabiliriz. Çünkü *-ri* eki Eski Türkçedeki *asra* (önde, önündeki), *üsrö* (üstünde, üstündeki) kelimeleri, yön gösteren eklerin bir varyasyonu olarak sayılmaktadır. İlk köküne *-ri* eki geldiği zaman, kökün son hecesindeki *i* sesi düştüğünden dolayı, ilk türünü değiştirmiştir (1988: 116). Böylece, *bak-* (bakmak) fiili *agız* kelimesi ile birleşerek, *tabi olmak, söz dinlemek* deyimisel anlamını vermiştir: 13.1-2: *agız-um-ga bak-at turur bol-sa* (tabi olursa, itaat olursa); 13.4: *agız-um-ga bak-maz turur bol-sa* (tabi olmazsa, itaat olmazsa), ya da biçimbirim açısından kaynaşmış olan türü 30.9: *agız-ı-ga bak-ın-tur-dı*, yani *bakın* < *bak* (tabi ol, zapt ol) vb.

OKD'nin dilindeki deyimisel birimlerin biçimsel açıdan genel olarak dil sistemine uyumama durumu, genellikle kelimelerin anlam ve yapısındaki değişikliklerle ilişkili değildir. Örneğin, *kör-* (sevmek, beğenmek) fiilini *y(a)hşı* (iyi) kelimesi ile ele alarak, bu nominatif türevin anlamı, doğrudan *kör-* (görmek, fark etmek) fiiline bağlıdır: 22.9 söz-ün *y (a) hşı kör-di*, bu deyimisel birimini tutarlılık açısından, dildeki kurallarına dayanarak yorumlanmayan fiil diyebiliriz. Çünkü anlamsal yapısıyla, dikkate alınan *y (a) hşı kör-di* deyişsel birimi bu kuralla çelişmektedir. Böylece, *sevmek, beğenmek* anlamını taşıyan *y (a) hşı kör-* deyimisel birimi de dil sistemden sapma olgusu olarak kabul edilmektedir. Ancak, OKD'ndeki *kör-* fiili ile yapılmış olan deyimisel birimlerinde ifade edilen anlamın anlamsal bağlantısı sapmadığı hissedilmektedir. Bu yüzden *y (a) hşı kör-* deyimisel birimi aslında sözcüksel-anlamsal açıdan *kör-* fiil varyantlarının aynı anlamları olarak kabul edilebilir.

Deyim bilim, yani deyimisel özellikli kelime birimlerinin elde edilmesi, kural olarak, yapısal ve anlamsal oluşumundaki niteliksel değişiklikleri belirlemiştir. Yani, örneğin, OKD'nindilindeki 8.3: *[közü] yaru-* deyimisel birimi kendisine *doğurmak* diye yeni anlamı aldığı zaman, bir takım bağımsız birimlerinden düşer ve artık bir deyimden bileşeni olarak, kendisine karakteristik olan tüm niteliklerini kaybetmiştir (bileşenler arasında mevcut nesne ilişkisi kaybolmuş ve sonuç olarak, nesne bağlantısını ifade eden deyimisel birimin modeline karşılık göstermiştir). Dolayısıyla, *köz yaru-* deyimisel birimin *doğurmak* anlamı genel anlamın kural tarafından indirgenemez ligine kıyasla, niteliksel olarak yeni bir anlam olarak sayılmalıdır.

Yukarıdaki örneklere dayanarak, OKD'ndeki deyimisel birimlerinin tüm yapısal seviyelerini dil kurallarına uymayan birimleri belirlemek yetersizdir. Çünkü deyimisel

birimlerin oluşumunda herhangi bir kural yok demek yanlış olacaktır. Bu nedenle, bizim düşüncemize göre, biçimsel açıdan bu deyimsel birimlerin dil kurallarına uymamak, sapmak gibi durumlar, biçimbirim ve kelime oluşumundaki ilgili yazışmalarla karşılaştırmalar açısından incelenmelidir (Solntsev, 1972, s. 452). Bununla birlikte deyim ya da deyimsel birim terimlerini, diğer anlamsal açıdan bağımlı olan, özgür olmayan kelime grupları, birimleri ile de geleneksel bir ilişkisi olduğu gerçek unutulmamalıdır. Çünkü bu terim, OKD'nin dilindeki bulunan kalıplaşmış, gelenekleşmiş kelime birimlerinin özünü ve onları diğer bağımsız kelime bileşiklerinden ve ona benzeyen diğer dil birimlerinden (kelimeler, bileşik isimleri, atasöz ifadeleri) farklılıklarını yansıtmaktadır.

Deyimsel birimler, dilin diğer önemli yapısal unsurları gibi, bir dizi diferansiyel özellik ile karakterize edilmesidir. Onların böyle bir özelliği, anlamsal uyumu veya bunları oluşturan kelimelerin birbiriyle ilişkili olmasıdır. Örneğin, 15.6: atlagu tile- deyimsel birimindeki tile- fiili anlamsal olarak ilk atla-gu (askeri yürüyüş yapmak, saldırmak) kelimesine bağlıken, sadece atla-gu şeklindeki isim ile birlikte kullanılarak, deyimsel yeni hücum etmek, istemek anlamını kazanmıştır.

OKD'ndaki bir diğer örnek, tap- (bulmak) fiili de aynı şekilde anlamsal bağımlılık göstermektedir. Kelime deyimsel biriminin çerçevesinde sahip oldu, ile doluydu anlamını bildirmiştir. Bu tap- fiili sadece belli kelimeler ile birleşerek, kesin olarak tanımlanmış bir sözcüksel ortamda görünmektedir: 1.2-3: sevinç tap-dı-lar (neşeye dolmak); 35.1: k(a)ygu-lar tap-dı (üzüntü, sıkıntıya dolmak); 42.1: sivinç tap-dı-lar. Örneklendirilmiş olan deyimsel birimlerde, bileşenlerin tek yönlü anlamsal bağımlılığı not edilir. Bu bir bütünlüğü göstermektedir, yani deyimsel bir bileşenlerinin bağımsız anlamının olmaması nedeniyle. Dil dışı somut veya soyut nesneleri kavramlandırmada ya da adlandırmada, deyimsel birimlerin ilişkili bileşenleri sadece, çevresi dil normu tarafından sıkı bir şekilde düzenlenen, yani diğer bir deyişle destekleyici kelimelerle birlikte kullanıldığında oluşmaktadır.

OKD'nin dilinde, yukarıda belirtildiği gibi, tüm bileşenlerin anlamsal bağıllığı ile ayırıt edilen deyimsel birimler çok sayıda bulunmaktadır. Örneğin, 9.10.9-1: cüreki-ge atas tüş-di (aşk oldu) deyimsel birimindeki tüm kelimeler ayrılmaz şekilde bir birine bağlantılıdır, çünkü onu oluşturan bileşenlerinin hepsi, tek tek iken bir bütün anlamı ifade etmemektedir. Sadece bir bütünlüğe cüreki-ge atas tüş-di sahip olduğu zaman bir gerçek anmalı bildirerek deyim biliminin konusu olabilmıştır. Sonuç olarak, cüreki-ge atas tüş-di (aşk oldu) deyimsel

biriminin anlamsal özelliği olarak, onun gerçeğin tanınması gerçeğine bütüncül bir odaklanmasıdır.

Bu ve buna benzeyen aynı türdeki diğer deyimisel birimlerine, biçimbirimi arka plana düşmüş olacaktır. İlk olarak ise, deyimisel birimleri belirleyen anlamın bütünlüğü, belirli bir gerçeklik gerçeğiyle ilişkili olması ortaya çıkacaktır. O.S.Ahmanova'ya göre, deyimisel birimlerinin bir biçimsel yapısı olmasına rağmen, deyimisel birimlerin doğru ya da genel anlamında cümleciklerden ayırt edilmesinin ana ölçütü onların doğrudan gerçeklikle ilişkili olmasıdır. Böylece deyimisel birimdeki bileşenlerinin bütünlüğü, onların yapısından daha üstün geldiği söylenebilir, tanımlanan nesneyi ayırt eden özelliklerin tahsisinin, onun ayrılmaz tanımına tabi olduğu ortaya çıkar (Ahmanova, 1957, s. 169). Dolayısıyla, bazı durumlarda deyimisel birimlerin bileşenlerinin içsel anlamsal uyumunun sonucu, bileşenlerinden birinin belirli bir sözcüksel anlamına, diğer durumlarda ise bir bütün olarak tüm kelime biriminin bütünlüğüne dayanmaktadır. Deyimsel birimlerin bileşenlerinin anlamsal uyumu veya bağlılığı, önemli özellikleriyle önceden belirlenir ve anlamın ve dilbilgisel şeklinin sabit olmasıdır.

Deyimsel birimlerin bu hem anlamsal hem de sözcüksel özellikleri onların dilde hazır bir şekilde kullanımını sağlayarak, onun şeklinin değiştirilmeden kullanılması bir kelime ile eşdeğer tutmaktadır. Yani deyimisel birimler, dilde, normal bir kelime gibi hazır birimler şeklinde bulunur ve konuşma sırasında insanın hafızasından hazır bir şekilde kullanılmaktadır. Böylece, OKD'nın dilindeki deyimisel birimleri, diğer önemli yapısal birimlerinden ayırtan eden bir takım özelliği sıralayabiliriz: 1. iki veya daha fazla sözlü bileşenden oluşması; 2. bileşenlerin anlamsal bütünlüğü; 3. Anlamsal-sözcüksel ve dilbilgisel yapısının sabit olması; 4. Konuşmada tekrarlanabilmesi yani anadili konuşan bireyin havzasında hazır bir şekilde bulunmasıdır. Böylece sonuç olarak, OKD'nın dilindeki deyimisel birimin doğasında bulunan bu özellikleri göz önümüze bulundurarak, aşağıdaki gibi tanımlayabiliriz: deyim ya da deyimisel birim, sabitli anlam birimi sözcüksel-dilbilgisel birimleri ile ayırılan, hazır bir dil birimi olarak yaşayan, konuşmada hazır şekilde bulunan, birkaç kelimelerin anlamsal olarak özgür olmayan bir birimidir.

2.1.1. Deyimsel Birimlerin Biçimsel Modellerin Değerlendirilmesi

Bu çalışmada, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanındaki deyimse1 birimleri ve mecaz kelimeleri araştırmada bu sınıflandırmayı temel alacağız Oğuz Kağan Destanı'nın dilinin çizgesi, ilk olarak eski çağlardan itibaren günümüze ulaşan eski yazıtların dilinin, orada da farklı alfabe ve farklı yazma biçimleri var olan yazıtlarının dillik tam çizgelerinin verilmesi hiçbir zaman bazı şartlardan istisna değildir. Çünkü günümüze kadar ulaşmış olan eski yazıtların dili o çağlardaki kullanılan dilin kendisi anlamına gelmemektedir. Onun dışında yazı ölçüleri daha gelişmemiş çağlarda, tek bir bireyin sübjektif çabaları daha yetersiz olduğu zamanlarda yazıya geçirilmiş olan söz varlığın sadece ses ve biçim özelliklerine bakarak, onların tam dillik şekillerini tanımlamak mümkün değildir. İkinciden, o eski yazıtların dilinin taşıyıcısı olan şimdiki Türk dilleri bu yazıtları kendisine yakınlaştırmaya, aitlemeye çalışılmaktadır. Çünkü eski zamanlardan günümüze kadar ulaşmış olan eski yazıtların sadece mirasçısı değil, o eski yazıtları yapanlar başkalar değil, kendileri olduğunu göstermek gibi durumlar vardır. İşte her türlü çalışmalarda bu iki durumu belirtmeden, yine eski yazıtların dilini araştırmak mümkün değildir.

Yazıda sadece kendisine ait çok özellikleri var olduğunu da unutmamak gerekmektedir. Birinciden her türlü yazıda sadece kendisine ait geleneğinin olması oldukça doğaldır. Çünkü o zamanlardaki konuşma dilinin yeni biçimleri kendisinin eski biçimleri ile birlikte yaşamaya devam eder. İkinciden, normalde alfabe bir dilim temelinde yapılır ve ikinci bir dil ise onu kabul eder. Böylece başka bir dilin temelinde yapılmış olan alfabenin dildeki seslerin şartlı olarak bildirmesi gibi, dildeki tüm seslerin sadece şartlı şekli olarak ortaya çıkar. Dolayısıyla, bu durumda iki dildeki sesler bir damga ile belirlendiğinde, biçim açısından benzemediklerin belirtmeden önce onların benzerliklerin göstermek de gerekmektedir. Çünkü her dilde, başka bir dile ait alfabeyi kabul etmenin amacı, mümkün olduğu kadar dilin ihtiyaçlarını karşılamaktır, o dildeki seslerin bazılarının yakınlığına, bazılarının benzerliğine göre değerlendirerek, ayrıca bazı işaretleri eklemek sonrakilerin işi olacaktı. Üçüncüden, alfabe kabul edildiği çağlarda o halkların dilinde lehçe ve şivelerin etkisi çok olması mümkündür, yani bir dili konuşan bu halklar boy, soy olarak yaşadıkları için, belki daha sonra bu lehçeler kendi kendine ayrı ayrı hayat geçirerek devam etmesi de mümkündür. Böyle durumlarda akraba, fakat farklı lehçede konuşan halk kendisine göre, dillik sözdizimi farklı olan başka bir dilin alfabesini kabul eder ve onu az çok kendi diline

göre değiştirerek yeniler ve geliştirir. Böylece, bir lehçe temelinde kabul edilmiş olan alfabe zamanla akraba boylara, diğer lehçeleri konuşan kabilelere (kabile olarak g ile birleştirilen halklara) geçer. Sonraki halk böylece akraba topluluklarından almış olan alfabeyi değiştirirken ilk biçimine dikkat etmez. Dilin yakınlığı (lehçe farklılıkları var olan bir dilde konuşanları) sadece belirli pratik ihtiyaçlar için kullanılan alfabeye değişiklikler yapmayı gerek etmezler. Kendi dilinin temelinde çizgeleri yapılmış olan halk yazı medeniyetinde kendi dili temelinde çizgeleri yapan akrabalıklar ile her zaman benzerlik gösterebilmektedir. Biz bu durumu Orhun yazıları veya Uygur, Arap yazıları ile yazılan eserlerin gelenek tarihinden görebiliriz.

Böylece, bu sebeplerden dolayı eski çağlardan günümüze kadar ulaşmış olan yazıtları, günümüz Türk halklarının hangisine ait olduğu meselesi, o yazıtların hangi alfabeyi kullandığına bakarak açıklamak olmaz. Normalde belli bir yazıtın dilinde geçmiş çağların bir lehesindeki dillik özelliklerine bakarak da açıklama yapmak yanlıştır.

Genelde herhangi yazı eserlerine ait ortak miraslık da, bireysel miraslık da, o yazıtların en eski ilk tarihi toplumdan, öyle yazıtların çıkmış sebeplerinden çıkarak, ondan sonra ‘dili’ diye isimlendirilen materyallerin tümü ruhani materyal türündeki, seslik materyal türündeki bütün özelliklerinden çıkarak belirlenmesi gerekmektedir. Ondan sonra o belli bir yazının hangi halk tarafından kullanıldığını belirtmek gerekmektedir.

Bunların dışında belli bir edebi eserin veya sözlüğün nerede yazıldığında ‘yazılıp kalmış’ da, ‘saklanıp kalmış’ gibi istisnalar da vardır. Yazıda halkların ortak hareket sıfatını her zaman unutmamak gerekmektedir.

Yukarıdaki belirttiğimiz tüm durumlardan sonra Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı’yla ilgili aşağıdaki gibi dillik özellikleri belirtebiliriz:

1. Destanın Uygur harfleri ile yazılmış olması onun hangi halka ait olduğunu göstermez. Onun dışında Oğuz Kağan Destanı’nın Paris’te, milli kütüphanede korunan nüshası da orijinal değildir.

2. Destan metnindeki ‘yeni’ dillik belirtiler ile ‘eski’ dillik belirtilerin karışık olarak kullanılması, yani bir dillik biçimin metnin belli bir noktasında kadar kullanılması, sonra ikinci bir dillik biçim ile devam etmesi gibi durumlar, destanın yazı türüne, yani Uygur harfi ile yazmış (kopya yapmış) olan sadece bireye aittir demek doğru olacaktır.

3. Destadaki formüllerin, cümlelerin değişmesi, destan geleneğinden eğilmesi gibi durumlar her yerinde görünmektedir. İşte bundan dolayı, bu nüshayı orijinal kopyası değil, kısaltılarak yapılmış olan nüsha olarak kabul edilmelidir.

4. Ancak Oğuz Kağan Destanı'nın bu nüshası orijinalinden kopyalanmış demek de yanlıştır. Bununla ilgili A.M.Şerbak da kendi düşüncelerini söylemiştir. Onun dediklerine göre nüshanın orijinali Uygur değil, Arap alfabesi ile yazılmış olabilir (A.M.Şerbak, 1959, ctp. 101).

5. Kopyalayan, yazan birey y ile konuşan bir halkın temsilci olabilir. Ancak kopyalarken, metnin orijinalindeki dillik özellikleri bazen koruyup, bazen de koruyamamıştır.

6. Kelime başı y sesi ile başlamış kelimelerin olması ve aynı zamanda kelime başı c ile başlamış kelimelerin olması, bu özelliği iki dillik belirti ile konuşan halkın birine aitlemek anlamına gelmemesi gerekmektedir.

7. 11.yüzyılda da, 13.yüzyılın başında da, 14.yüzyılda da Cetisu halkları y ile c seslerini ikisini bir arada kullanmışlar. Ancak belli bir kelimeler y ile diğer bazı kelimelere c ile başlama gibi istisnalar olmuş olabilir.

Bununla birlikte yazıt dilindeki e/a sesleri ve onların Oğuz Kağan Destanı'ndaki durumu. Eski Türk dilinde kelime başındaki kapalı e sesi olmuştur: *eş*, *Ertiş*, *ber-*, *beş* (A.N.Kononov, 1980, s. 60). Bu kapalı e sesi, Türk dilinde en eski sestir. Bu e sesi, bazı Türkologların dediklerine göre, Türk dilinde çok heceli kelimelerde de bulunmuştur: *te-*, *ye-vb*.

Türk dilinde kelime başı heceler ünlü uyumu ile karmaşıklaşmıştır: *bil->bilig*, *bil->bilge*, *bit->bitür* vb. Bunun gibi *til>tilə*, *teğ>teğə* şeklinde yapılmamıştır.

Çünkü *bargu* (*bargı*, *barıg*), *bergi*, *süsi*, *yahısı* kelimelerindeki -gu, -gi, -sı, -si türündeki seslik bazı eklemelerin doğasında tabi değildir, *bar-*, *ber-*, *sü-*, *yagı* kelimeleri *a,e,ü* seslerinin doğasına tabidir.

Eski Türk dilinde uzun a sesinin tam tersinde *ı/i*, *o/ö*, *u/ü* gibi olan *e* kısa kapalı hece gelmesi gibi, uzun heceli kelimede de (*te-*, *ye-*), iki heceli (uzun heceli) kelimede de (*bez+e>be+ze*) gibidir.

Eski Türklerin dilinin ses sistemin tanımlamada Türkoloji'de Orhun yazıtlarının okunuşundaki bazı temellerini dikkate almak da bir gelenektir.

V.M.Nasilov Karahan yazıtlarında e sesinin olmasını kabul etmek gerektiğini belirtmiştir. Fakat S.Malov kendisi yapmış olduğu Karahan yazıtlarının transkripsiyonda K.Brokkelman, M.Razyanen, M.Mansurov gibi dilciler belirtmesine rağmen e sesinin olduğunu göstermemiştir (V.M.Nasilov, 1947, s. 16) diye belirtmiştir. Böyle durumu Orhun Yenisey yazıtların transkripsiyonunu yapan S.E.Malov ve V.V.Radlov'un Kutadgu Bilig ve Oguz-name metnine yapmış transkripsiyonda da belirtilmemiştir. Daha sonrabi bu yanlışlıkları A.M.Şerbak düzelterek e yerine ä damgasını kullanarak kendisinin sözlüğünde yayımlamıştır.

Eski yazıtların transkripsiyonunu yaparken E.N.Nacip ise başka bir yöntem kullanmıştır. Nerde olmasına rağmen Arap alfabesini işaretlemeyen, düşürülmüş olan ¹ (elif) yazılmamış yere ä alfabesini kullanmıştır.

Eşitlik, yani eşit türündeki karşılıklı seslere bölme Türk dilinin eski çağlarının en önemli belirtisidir. 8-11.yüzyıldaki Türklerin dilinde de kelimenin ikinci hecesinde eski e sesi olması tespit edilmiştir. Bu ses gene Oğuz Kağan Destanı'nın diline de ait bir özelliktir diyebiliriz.

2.1.2. Oğuz Kağan Destanı'ndaki Deyimsel Birimlerdeki İsimlerin Biçimsel Açıdan İncelenmesi

Oğuz Kağan Destanı'nın dilinin gramerin yazmak monografının en baştaki sorumluluğu değildir. Destanın dillik özelliklerini, onun sadece kendisine ait olan belirtilerini araştırmak ilk amaç olmalıdır. Bu yüzden Oğuz Kağan Destanı'nın dilinin grameri genel dilin gelişmesi ile değil, destanın dillik özelliklerinin temelinde bakılmalıdır (K.Ömiraliyev, 1988, s. 113).

2.1.2.1. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'ndaki isim yapım ekleri

1. Oğuz Kağan Destanı'ndaki deyimsel birimlerindeki isimler genel olarak bir ya da iki birleşenden oluşmuştur: *av, kök, us, til, söz, cüreki, teyri, yaruk* vb.

2. Üç birleşenli isimler, genel olarak çok az sayıda bulunmaktadır: *napsiki, çubuyan, korıkan, kurultay*. Ancak deyimsel birimlerde kullanılmış üç birleşenli isimler yoktur.

3. Oğuz Kağan Destanı'ndaki isimler çoğunlukla kendi anlamında kullanılmıştır. Mecaz anlamında kullanılan isimler neredeyse azdır. Örneğin, a) Kün, Ay, Yultuz, Kök,

Teniz gibi kişi adlarını isimlendirmede; b) Saklap, Kalaç, Kağa adlı kişilerin bireysel özelliklerini belirterek göstermede ya da yükseltme amacıyla kullanılmıştır.

Fiil kökünden türemiş isimler: Oğuz Kağan Destanı'nda türetme yoluyla yapılmış türev isimler genel olarak çok değildir. Deyimsel birimlerin birleşimlerinde aşağıdakilerdir:

1. **-Inç:** 1.2-3: *s(e)vinç tapdılar*; 24.5: *s(e)viç atdı*; 34.9: *sivinç[lig] irdi*;
2. **-uş:** 30.5: *uruş tokuş başladı*;
3. **-gU:** *bargu* - 31.2: *ulug bargu*, 31.8-9: *tirig bargu*; *yörügü* – 17.5-8: *çerigning tapuklarında kök tülüklüg, kök çalluğ bedik bir irkek böri yürügüde turur*; 13.2-3: *tarıtu tartup*; 34.6: *uruşgu boldı*; 35.1: *kaygular tardı (?)*; 36.9: *c(a)şagu bols[un]-gıl uzun* 16.6: *oña atlagu tiledi* ; 6.5-6: *Tenri-ge calbargu-da* irdi vb.

İsim kökünden türemiş isimler: Oğuz Kağan Destanı'ndaki deyimsel birimlerde isim kökünden yapılmış olan türev isimler çok az sayıda bulunmaktadır:

a) İsim kökünden türemiş kelimeler:

-IUg: 14.5-6: *yahşı bigü birle dost-luk kıldı*; 21.8-9: *sen-den carlug b(a)gluk bellüg bola men*; 22.7: *dost-luk kıldı*; 33.7: *bellüg bolsun*;

-IIg: 10.11.9-1: *il künge carlıg carlap* kişe-şdi-ler; 11.5-6: *il kün-ler-ge carlıg birdi*; 12.4-5: *tört sarı-ga carlıg cumşadı*; 15.1-2: *Oguz Kagan-nuñ carlıg-ın saklamaz irdi*; 15.4-5: *yarlıg-ga bakmadı*;

b. Türev isimlerden yapılmış isimler:

-IUk: 12.12.9-1: *sin-ler-den baş çaluñu-luk tilep* men turur; 6.6: *karangu-luk keldi*; 39.1: *bozgu-luk kıldı*;

-IIg: 31.6: *atı Barmak-lıg Çosun Billig* irdi;

Eşanlamlı kelimelerden oluşan ikileme isimleri: Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı'nda eş anlamlı ikilemeler de bulunmaktadır. Türkçede ikilemelerin kullanılışı, anlatıma güç veren bir yol olarak çok yaygındır. Bu nitelik ona, tek tek sözcüklerin yanı sıra ayrı bir “kalıplaşmış öğelerden oluşmuş sözvarlığı” kazandırmıştır. Daha Köktürk

çe döneminde Türkçe sözcüklerin geniş bir çokanlamlılık gösterdikleri göze çarpmakta, bu durum, dilin bir yazı dili olarak çok daha eskilere uzandığına tanıklık etmektedir. En eski

belgelerde bile eşanlamlıların sayıca çokluğu dikkati çekmekte, asıl ilginç olan, bunların bir bölümünü, birbirine anlamca çok yakın eşanlamlılar oluşturmaktadır. Bugün Türkiye Türkçesi yazı dilinde unutulmuş, yitirilmiş birçok öge Türkçenin diğer lehçelerinde ve Anadolu ağızlarında varlığını sürdürmektedir (D.Aksan, 2003, s. 43).

1. *İl kün, berke emgek, iris kagas* vb. gibi eşanlamlı ikileme olarak sayılmıştır. Ancak bunları Eski Türk dilinin o çağlardaki diline dair özellik değil, bunun yerine destana ait (konuşma diline de) stil dillik özellik diye bakılmalıdır (1988: 114).

2. Birinci isim ikinci ismin tanımlayıcısı olan özel (karmaşık) isimler: 26.8: *Muz Tag*; 23.5: *İtil miren*; 7.5: *altun kazuk*; *kün batuş*; *kün toğuş*; 26.1: *aygur at* vb.

3. Kendisinde sıfatlı anlamı yok olan, ancak kökü isimden yapılmış, bir birine anlam katan birleşik kelimeler: *temür cıda*; *altun ya*; *kümüş ok*; *altun taguk*; *kara koyun* vb.

4. Nitelik, sıfat anlamlı kelimelerin isim ile birleşmesi genelde neredeyse destana ait olan geleneğe gelebilmiştir: 3.1: *ulug orman*; 6.7: *kök yaruk*; 7.6-7: *kök tegri*; 18.6: *kara tag*; 23.6: *bedük müren*; 23.9: *y(a)hşı beg*; 11.9: *kök böri*; 19.9: *ölüg bargu*; 19.20.9-1: *tirig bargu*; 40.5-6: *ulug kurultay* vb.

5. Birleşik sıfat ve isimlerin birlikte kullanılmasından doğan anlamlar: 3.5-6: *bedük yaman k(i)y(i)k*; 7.2-3: *y(a)hşı körklük kız* (2.kere 9.2’de tekrarlanmıştır); 7.3-4: *ataşlug yaruk-lug meş*; 19.9. *ulug ölüg bargu* (2.kere 31.2); 26.1: *çokur-dan aygır at*; 33.8-9: *ulug bargu-luk yurt*; 29.9: *tarlagu-sız yazı yir*; 27.2: *bedük kagas beg*; 35.6-7: *ak sakal-lug, mo[z] saç-lug, uzun uslug kart*; 16.4-6: *kök tülük-lüg kök calug-lug bedük irkek böri* (5 kere tekrarlanmıştır: 17.6-7; 18.1-3; 24.25.9-1; 29.5-6; 33.1-2). Yukarıdaki belirtilmiş olan birleşik sıfat ve isimler de destanın stiline ait özelliklerdir.

6. Kişi adları ile onlara verilmiş dereceler birlikte kullanılmıştır: Oguz Kagan, Urum Kagan, Çürçet Kagan, Mısır Kagan, Urus Beg vb.

7. At kelimesi kendisinin başındaki kelime ile uyumlaşarak, birleşmiştir: *Kün at* (koydular); *Ay at*; *Yultuz at*; *Kök at*; *Tag at*; *Tegiz at*; *Saklap at*; *Kalaç at*; *Kaşa at*;

8. Birkaç kelime ikileme olarak kullanılmıştır: 27.3: *calağ bulağ*; 30.5: *uruş tokuş*; 33.3: *öğ-lük çırağ* vb.

2.1.2.2. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı'ndaki Deyimsel Birimlerde İsim Çekim Ekleri

İlgi hâli: Oğuz Kağan Destanı'nda isimler ünlü ister ünsüz ile bitmiş olsun, ilgi hali eki daima $+nXy$ 'dır (2019: 48). İlgi halinin $+nXy$ eki ile yapılmış olan deyimisel birimler çok azdır: 12.8: yir-niñ tört bulun-ı-nun; 37.8-9: menüñ köñül-üm av-nı tilep turur; Ancak OKD'da ilgi hali gelmesi gereken durumlarda kullanımdan düşürülerek kullanılmamıştır. Örneğin, 2.3: adakı ud adakı teg; 2.3-4: bil-leri böri bil-ler-i teg; 8.9: ıgaç-nun kabukçakı; 9.6: yir-niñ yıl küni; 15.9: tag-nun adakı; 5.1: yıgaç-nıñ tüp(i)nde; Böyle durumu dillik gereksinimden çıkan bir ihtiyaç değil belli bir gruptaki deyimisel birimlerine ait karakteristiği taşıyan dil formülü demek daha doğrudur: 20.3: tag başı; 36.3: kün togusı; 36.3-4: kün batuşı; 9.4: müren osıgı teg; 8.8: köl arasında; 16.3-4: kün teg caruk vb. gibi niteliksel deyimisel birimlerde ilgi halinin ekli ve eksiz biçimi de aynı verilmiştir. Genel isim ve onun bir parçası, isim olarak verildiği zaman ilgi hali ekini belirtmeden bildirmek, neredeyse bütün Türk dillerinin kalıplaşmış kelime gruplarına ya da deyimisel birimlerine ait bir özelliktir.

Genel olarak bakarsak metinde ilgi hali sadece şahıs zamirlerinde değişkenlik göstermektedir. Ve bazı örneklerde menüñ, senüñ gibi $+Xy$ eki ile görülen ilgi hali, men-niñ, biz-niñ olarak yazılmıştır (2019: 48). Genel olarak OKD metninde ilgi hali ile 36 kelime yapılmıştır. Onun 16'sı $+nXy$ eki ile (onun 9'u kağan-nun kelimesinde), 19'si anun şeklinde, 1 tanesi anıñ şeklinde yapılmıştır.

Yükleme hâli: Uygur harfli OKD'nda yükleme hal eki, zaman zaman $+(X)n$ de kullanılıyor olmakla birlikte, genellikle $+nI$ 'dır (2019:46). OKD'da deyimisel birimlerdeki en çok kullanılmış olan da yükleme hal ekidir.

$+(X)n$ eki ile yapılmış olan deyimisel birimler: 8.1: tilegüsin aldı (2.kere 10.1-2'de tekrarlanmıştır); 15.1-2: Oğuz Kagan-nun carlıg-ın saklamaz irdi; 22.9: söz-ün y(a)hşı kördi; 5.4: başın kesdi (3 kere: 5.7; 30.7-8);

$+nI$ eki ile yapılmış olan deyimisel birimler: 6.5-6: Teyri-ni calbargu-da irdi; 15.3-4: mu-nı {söz} söz-ni tutmaz men; 22.5-6: men sağa başum-nı kutum-nı bire men; 32.7: ölüg-ni tirig y(ö)rügür-sün; 37.8-9: menüñ köñül-üm avnı tilep turur; 41.1: kırk kulaç ıgaç-nı tıkdür-di (2.kere: 41.4-5);

Eski Türkçedeki +(X)g eki ise OKD’da kullanılmamıştır (2019: 46). Ancak metinde yükleme hali eki isim, fiil olarak deyimlerin yapılması da görülmektedir. Eğer kelimelerin deyimsel birimleri oluşturmaları yani gramatikal bağlamları eski çağlara ait bir karakteristik diye genel bir bakış açısına dayanırsak, o zaman yükleme hali metinde o kadar açık değildir. Bu durumda anlam açısından yükleme hali eki düşürülerek yazılmıştır demek yanlıştır. OKD’da Eski Türkçede, Kaşkarlı Mahmud’un *Divanu Lugatit-Türk* Söz Yığnağında, Yusuf Has Hacib’in Kutadgu Bilig’ine ait olan yükleme halinin –Ig şeklinin olmaması, buna benzer bir Altun Yaruk’ta bu şeklin –Ig olarak bulunması gibi durumlar çok önemli bir özelliktir. Bu özellik OKD’nı yukarıda belirtmiş olan yazılardan ayıran bir dillik belirtidir (1988: 117). İşte bu durum OKD’nı dilinde deyimsel birimlerin eski, arkaik türleri olduğu aşağıdaki örneklerde anlaşılmaktadır: 13.45: çamat çakup; 13.2-3: tarıtu tartup; 8.4: at koydı-lar (8 kere: 8.5; 8.6; 10.5; 10.6; 10.7; 29.4; 32.5 kullanılmıştır); 13.5: çerig çekip ; 14.1-2: Oguz Kagan-ga il-çi yupmşap yiberdi; 14.2: köp telim altun kümüş tartup; 11.5-6: il kün-ler-ge carlıg berdi; 12. 4-5: dört sarı-ga carlıg cumşadı; 10.11.9-1: il küнге car-lıg carlap kiңe-şdi-ler; 15.5-6: Oguz Kagan çamat atup; 16.6-7: Oguz Kagan söz berip turur; 21.7: atam çamap atup irse; vb.

Çıkma hâli: Uygur harfli OKD’da yazım özelliklerinden dolayı tanımlanması en güç eklerden biri, isimlerin çıkma halidir. Bu ek metinde çeşitli yazım özelliklerine sahiptir. Her şeyden önce metinde gerek söz tabanlarında ve gerekirse eklerde /I,U/ ünlüleri yerine /A/ ile yazımının hâkim olmasıyla +dAn şeklinde yazılan ekin, gerçekten Eski Oğuz Türkçesindeki gibi +dAn mı, yoksa +dIn mı olduğunu kesin olarak ortaya koymak güçtür. Diğer yandan, OKD’da +dIn yanında +dAn ve +dUn şekillerine sahip olduğu düşünülmektedir. Bu çerçevede sadece yazımı dikkate alarak OKD’da çıkma halinin, +dA, +dAn, +dUn olmak üzere üç farklı yazıma sahip olduğu söylenebilir (2019: 47): 9.7-8: süt-den kumuz bola tururlar; 22.7: dost-luk-dan çıkmaz turfur men; 26.3-4: uşbu aygır at közden yetü k(a)çtı kitdi; 27.3: calañ bulañ-dan korkmaz;

Çıkma halinin +dA eki ise sadece bir kere kullanılmıştır: 3.8-9: kün-ler-de bir kün;

Bulunma hâli: OKD’da genel olarak isimlere gelen bulunma halinin +*da* şekli bulunmaktadır (1988: 117): 17.5-8: çerig-niñ tapuk-lar-da kök tülük-lüg kök callug bedük bir irkek böri yörügü-de turur; 25.8-9: tapuk-lar-da yörügü-de turur; 4.8-9: tañ irte çakda;

2.1.2.3. Uygur Harfli OKD’da Zamirlerin Kullanımı

İster eski yazıtlarda ister günümüz Türk dillerinde olsun, kelime türleri içinde zamirlerin sayısı çok azdır. Zamirler sıfatlardan farklı olarak isim çekim eki aldığından dolayı başka kelimelerden farklılık göstermektedir. İsime getirilen çekim eklerinin zamirlere eklenmesiyle, bir yandan zamirlerin kendileri de bazı durumlarda ses değişikliğine uğramıştır.

Kişi (şahıs) zamirleri: **men:** 13.3: dost tutar men; 13.5: duşman tutar men; 15.3-4: söz-ni tutmaz men; 15.4: [dost] turur men; 17.1-2: tapukun-lar-ga men yörür bola men; 21.8-9: sen-den carlug b(a)glug bellüg bola men; 22.5-6: men sağa başum-nı kut-um-nı bire men; 22.7: dost-luk-dan çıkmaz turfur men; 42.6: kök tenri-ge men ötedim;

Dönüşlük zamiri: meniñ: 13.1-2: agız-uga bakar turur bolsa; 13.4: agız-um-ga bakmaz tutur bolsa; 37.8-9: meniñ köñül-üm av-nı tilep turur;

Belgisiz zamirler: bir: 3.8: kün-ler-de bir kün (3 kere: 6.4; 35.36.9-1) ; 23.6: bedük bir müren; 24.1: uslug bir ir; 26.4: ulug bir tag; 3.1: bir ulug orman; 17.18.9-1: bir nece kün; 3.5-6: bedük yaman bir k(i)y(i)k; 7.2-3: yahşı körüklük bir kız (2.kere: 9.2); 7.3-4: ataş-lug yaruk-lug bir meñ-i; 16.4-6: kök tülük-lüg kök callug bedük bir irkek böri (5 kere: 17.6-7; 18.1-3; 24.25.9-1; 29.5-6; 33.1-2) vb.

çak: 4.8-9: tañ irte çak; 16.1: çañ irte bolduk-ta (2.kere: 25.6);

soñ: 2.2: kündün soñ; 2.8-9: kün-ler-den soñ kiçe-ler-den soñ (5 kere tekrarlanmıştır: 10.2-3; 12.3; 15.8; 18.1; 27.6); 36.6: uyku-dun soñ; 38.8-9: avla-gu-lar-ı-dan soñ vb.

sarı: 38.2: tañ sarı-ga (2.kere: 38.5); tün sarı-ga (sen-ler) barup (2.kere: 38.6); 12.4-5: tört sarı-ga (carlıg) cumşadı;

Soru zamirleri: 21.8: meniñ tap-um irür mü?;

İyelik zamirleri: 30.8-9: il kün-iz öz ağızı-ga bakıntur-dı; 33.5: öz yurtı-ga bir-le di;

Eğer genel olarak bakarsak Uygur harfli OKD’da kişi zamirleri: *bir* – 40 kere; *öz* – kere; *şul* – 1 kere; *ol* – 3 kere; *andag* – 5 kere; *oşbu* – 6 kere; *bu* -18 kere tekrarlanmıştır.

İyelik zamirlerinin hâl eklerini almaları:

1. İlgi hali: 12.8: yir-niñ tört bulıñ-ı-nuñ; 37.8-9: menüñ köñül-üm av-nı tilep turur;

2. Yönelme hali: yönelme hali ekleri iyelik zamirlerinin üçüne de +gA türünde gelmektedir: 9.10.9-1: cüreki-ge ataş tüşdi; 13.1-2: ağız-um-ga bakar turur bolsa; 14.5: ağız-ı-ga bakındı (2.kere: 30.8-9); 37.6: ögütü-ge köre kıldı; 42.6: kök teñri-ge men ötedim; 33.5: öz yurtı-ga bir-le di; 17.1-2: tapukıñ-lar-ga men yörür bola men; 15.4-5: yarlıg-ga bakmadı; 15.2-3: katag(a)la-gu narmaz irdi;

3. Yükleme hali: yükleme hali eki 3.şahısın kısaltılmış olan +n biçiminde ve iyelik zamirinin 1.şahıs sonraki +nI şeklinde çekim eki almıştır: a) +n: 5.4: başın kesdi; 10.1-2: tilrgüsin aldı; 15.1-2: calıg-ın saklamaz irdi; 17.8-9: art-lar-ın katag(a)-lap yörügü-de turur; 19.7: kağan-luk-ın aldı; 34.8: yurt-ın aldı; 22.9: söz-ün y(a)hşı kördi;

b. +nI: 6.5-6: Teñri-ni calbargu-da irdi; 22.5-6: başum-nı kutum-nı bire men;

4. Belirtme hali: belirtme hal eki sadece iyelik ekli nesne olmayan kelimelere +dA şeklinde gelmektedir: 4.8-9: tañ ırte çak-da; 25.8-9: tapuk-lar-da yörügü-de turur (2.kere: 17.5-8);

5. Çıkış hali: 38.8-9: avla-gu-lar-ı-dan soñ;

2.1.2.4. Deyimsel birimlerde çokluk ekinin gelmesi

OKD’da çokluğu gösteren eklerin gelmesi tarafından bazı özellikler göstermektedir.

İsimlere çokluk ekinin gelmesi:

1. Kendisinden önce çokluk anlamındaki tanımlayıcı kelimelerin olması durumlar çoktur, ancak bu isimlerin sonuç isimlendirilmesi çoğunlukla +lAr eki ile gösterilmektedir: 35.1: k(a)ygu-lar [taptı]; 38.8: kün-ler-de bir kün; 9.7-8: süt-den kumuz bola turur-lar; 35.2: sana-gu-luk-sız neme-ler;

2. Çokluk nesnenin bir nesneye olan bağlantısı olursa, o nesnenin kendisi çokluk şekline geçmektedir: 25.8-9: *çerig-niñ tapuk-lar-da yörüğü-de turur*; 17.8-9: *ol böri-niñ art-lar-ın katag(a)-lap yörüğü-de turur*;

3. Çokluk hareket anlamındaki *uruşgu* kelimesi çokluk eki almıştır: 21.6: *uruşgu-lar-dan soñ* (2.kere: 20.7’de tekrarlanmıştır).

4. *kün*, *tün* gibi kelimelerle bağlantılı destan diline ait özelliklerde de çokluk eki gelmektedir: 3.8-9: *kün-ler-de* bir kün; 2.8-9: *kün-ler-den* soñ *keçe-ler-den* soñ; 18.1: *bir nece kün-ler-den* soñ;

Fiillerin çokluk çekim eki alması: Uygur harfli OKD’da bildirme pozisyonundaki kelimeler çokluk anlamı vermemektedir. Hareketi bildiren kelimelerin sadece çokluğa bir bağlantısı olduğu zaman hareketi bildiren fiil çokluk biçimini almaktadır: Örneğin, 35.1: *k(a)gu-lar [tapdı]* ya da 23.3: *aña Saklap at koydı* – adlı örneklerdeki *taptı* ve *koydı* kelimeleri sadece bir kişiye ait olan harekettir. Ancak, 8.4: *birin-çi-sige Kün at koydı-lar*; 1.2-3: *takı mundan soñ sevinç tapdı-lar* örneklerindeki *koydı* ve *taptı* çoğunluğa ait bir harekettir. Bunu da Oğuz Kağanın kendisine ait olan yerde: 29.4: *mundan aña Kalaç at koydı*; ve çoğunluğa ait hareketi bildiren 8.4: *birin-çi-sige Kün at koydı-lar*; diye örneklerden açık görülmektedir.

Bunun dışında *dedi*, *erdi*, *turur* yardımcı fiillerinin de deyimisel birimlerin çokluk anlamda olup olmadığı bu yardımcı fiillere bağlıdır: 17.8-9: *ol böri-niñ art-lar-ın katag(a)-lap yörüğü-de turur irdiler irdi*; 9.7-8: *yer-niñ yıl küni anı körse ay ay ah ah ölerbiz tep süt-den kumuz bola turur-lar*;

2.1.2.5. Deyimsel Birimlere İyelik eklerinin gelip gelmemesi durumu

Uygur harfli OKD’da iyelik iki şekilde kullanılmaktadır. Birincisi, iyelik ile bağlantılı olan ilgi ekinin fazla eklenmesidir: 12.8: *yir-niñ tört bulun-ı-nun kağanı bolsam kerek turur*; 9.6: *yir-niñ yıl küni*;

İkinciden, iyelik eki eklenen kelimedden önce ilgi hali olmasa da iyeliği bildirmektedir: 14.5-6: *y(a)hşı bigü birle dostluk kıldı*; 12.4-6: *Oguz Kagan tört sarı-ga carlıg cumşadı, bildir-gü-lük bitidi, ilçi-ler-i-ge birip yiberdi*; 14.5: *agız-ga bakındı*;

İyelik eklerinin 1.2.3.şahıs eklerinin OKD’da kullanım açısından da özellikler göstermektedir: 1.şahıs +**Xm** eki 8 kere kullanılmıştır: 21.8: *menüñ tap-um irür mü?*; 22.5-

6: *men saña baş-um-nı kut-um-nı bire men*; 37.8-9: *menüñ köñül-üm av-nı tilep turur*; 13.4: *agız-um-ga bakmaz turur bolsa*; 13.1-2: *meniñ agız-um-ga bakar turur bolsa*;

+**IbIz** 1.şahıs iyelik eki ise 2 kere kullanılmıştır: 22.1-2: *biz-niñ kut-(ı)bız, biz-niñ urug-(ı)bız*; 2.şahıs iyelik +**Uy** eki 2 kere kullanılmıştır: 22.1: *sen-niñ kut-uñ*; 17.1-2: *tapuk-uñ-lar-ga men yörür bola men*;

Genel olarak bakarsak Uygur harfli OKD’nda 170’den fazla kelime iyelik anlamında kullanılmıştır, onun 3.şahıs iyelik eki 150’ye yakını kullanılmıştır. 3.şahıs iyelik ekinin bu kadar çok kullanılması, K.Ömüraliyev’e göre destanın anlatım şekline bağlıdır. Burada diyalog, monolog kelimelerinin nadir olmasına da bağlıdır (1988: 123).

2.1.2.6. Uygur Harfli OKD’nda Sıfatlar

OKD’nda sıfatların kullanım modelleri de destanın diline ait olan özelliği diyebiliriz.

Kök biçiminde verilmiş olan sıfatlar: Uygur harfli OKD’nda kök şeklinde yazılmış olan sıfatların sayısı çok azdır:

a. 1.6: *köz-ler-i al*; 41.3: *ak koyun*; 35.6: *ak sakal-lug*; 41.6: *kara koyun*; 18.6: *kara tag*; 6.7: *kök yaruk*; 7.9: *kök böri*; 1.6: *ataş kızıl*; 26.1: *çokur-dan aygır at*;

b. 14.5: *y(a)hşı bigü*; 3.5-6: *bedük yaman bir k(i)y(i)k*;

Fiil kökünden yapılmış olan sıfatlar:

a. –**Ug**: bu ek OKD’nda aktif olarak kullanılmıştır 3.1: *ulug orman*; 19.9: *ulug ölüg bargu* (2.kere: 31.2); 33.8-9: *ulug bargu-luk bir yurt*; 23.6: *bedük müren*; 23.6: *bedük bir müren*; 26.4: *ulug bir tag*; 10.8-9: *bedük toy vb.*

b. – **Un**: 35.7: *uzun uslug*; 36.9: *c(a)şagu bols[un]-gıl uzu[n]*; 37.1: *tör(ü)lük bols[un]-gıl tözün vb.*

İsim kökünden yapılmış olan sıfatlar:

1. –**I**: 29.9: *bir yazı yir*;

2. – **IUg**: 16.4-6: *kök tülük-lüg kök callug*; 7.3-4: *ataş-lug yaruk-lug bir meñ*; 24.1: *us-lug bir ir*; 35.6: *ak sakal-lug, mo[z] saç-lug*; 33.9: *bargu-luk bir yurt vb.*

3. – **sIz**: 35.2: *sana-gu-luk-sız neme-ler*; 29.8-9: *tarla-gu-sız bir yazı yir*;

4. – **rAk**: 6.8: ay-dan kokulgu-luk-rak; 1.7-8: nepsiki-ler-den körük-lüg-rek;

Birleşik sıfatlar: Uygur harfli OKD’nda sıfatların derecelenmesi birkaç türde kullanılmıştır:

1. Aşırılık derecesi ile yapılmış olan birleşik sıfatlar: 2.5-6: bedeni-nüñ kamağı tüg tülük-lüg erdi; 19.4: sib-singir teg boldı; 34.3: il kün-ler-i-niñ öñ-lük-i çırağı kap kara turur;

kop edatı ile yapılmış birleşik sıfat 19.3-4: İtil Müren-nüñ suğı kop kızıl boldı;

2. Eşitlik derecesi: iki varlık veya iki kavram arasındaki niteliklerin birbirine benzer ya da eşit olan yönlerinin gösterilmesidir, **teg** edatı ile yapılmış olan birleşik sıfatlar: 9.4: saç-ı müren osuğı teg; 9.6: tişi üncü teg; 16.3-4: kün teg bir caruk vb.

3. **+dün** çıkış hal eki ile yapılmış olan birleşik sıfat: anuñ közü kök-dün kök-rek irdi;

4. **ataş** kelimesi **kızıl** kelimesi ile birleşik sıfatı oluşturmuştur: 1.6: ağızı ataş kızıl irdi;

5. – **IXk** eki ile anlamlaş olan kelimeler birleşik sıfatları oluşturmuştur: 7.3-4: ataş-lug yaruk-lug bir meñ; 24.1: us-lug bir ir; 35.6: ak sakal-lug, mo[z] saç-lug;

6. **y(a)hşı, bedük, yaman** edatları ile yapılmış birleşik sıfatlar: 28.9: y(a)hşı çeber; 23.9: y(a)hşı beg; 7.2-3: y(a)hşı körüklük bir kız; .5-6: bedük yaman bir k(i)y(i)k;

Sayı sıfatları: Uygur harfli OKD’nında sayı sıfatları çok az ve sayı sıfatları kullanılan deyimisel birimler oldukça azdır. Ancak, özellikle sayı sıfatı olarak düşünülen olan *kırk, tokuz, üç* sayı sıfatları deyimisel olarak da kullanılmıştır: 41.1: kırk kulaç ıgaç-nı tikdür-di (2.kere: 41.4); 41.9: kırk kün kırk kiçe aş(a)dı-lar; 15.8: kırk kün-dün soñ; 11.1-2: kırk şire, kırk bandey capturdı; 27.6: tokuz kün-dün soñ; 8.3: üç irkek ogul-nı togırdı;

2.1.2.7. Zarfların durumu

Uygur harfli OKD’nda deyimisel birimlerde kullanılan zarfların sayısı çok değildir. Birincisi, ek alma ve ikincisi kelimelerin kullanımı ile ortaya çıkmış olan zarf anlamındaki birleşik kelimeler: **a.** 33.6: taşkarun kalma-sun; 25.9: ilgerü ketdi; **b.** 4.4: andan soñ ırte boldı; 30.4: Oguz Kagan-ga karşı keldi-ler; 22.9: söz-ün y(a)hşı kördi; 8.6: k(i)ne bir kün; 1.3: k(i)ne künler-den bir kün; 2.3.9-1: bu çakta; 4.4: tañ ırte çak-da; 37.7: andan soñ ırte bolup-da; 36.3-4: kün toğuşıdan ta kün batuşı-ga-ça; 36.5: tün yañak-ga; 13.7: oñ çaña-k-da; 14.7: çöñ çañak-ı-da;

2.1.2.8. Fiillerin Kullanım Durumu

Fiillerin kullanım durumu, fiil derecelerinin, birleşik fiillerin kullanımı ve onların deyimisel birimlerdeki durum gibi her zaman destan metnin konusuna, türüne, anlatım biçimine bağlıdır (1988: 125). OKD’nda deyimisel birimlerde *içti, kördi, ötedi, atdı* vb. genel anlamdaki temel fiiller ile birlikte, birleşik fiiller de vardır. Bu fiiller anlamına, türüne, birleşik türüne göre birkaç türe ayrılmaktadır:

Türev fiiller: OKD’nda deyimisel birimlerdeki bu türev fiiller çok değildir: - **IA:** 33.5: *yurtı-ga bir-le-di*; 10.11.9-1: *car-lığ car-la-p*; 15.1-2: *carlıg-ın sak-la-maz irdi*; 17.8-9: *katag(a)-la-p yörügü-de turur*; - **A:** 2.2: *tili kil-e başladı*; 12.4-5: *carlıg cumş-a-dı*; 15.6: *atlagu til-e-di*; 14.12: *il-çi yumş-a-p yiberdi*; - **IAN:** 30.5: *uruş tokuş baş-lan-dı*;

Fiillerin çatılara göre türleri:

- a. **İşteş fiilleri:** 10.11.9-1: *car-lığ carlap kişe-ş-di-ler*;
- b. **Edilgen fiilleri:** 30.8-9: *il kün-iz öz ağızı-ga bak-ın-tur-dı*; 14.5: *agız-ı-ga bak-ın-dı*;
- c. **Dönüslü fiilleri:** 32.7: *ölüg-ni tirig y(ö)rü-gür-sün*; 42.5: *düşman-lar-nı ıgla-gur-dum*; 42.5-6: *dost-lar-um-nı m(e) kül-gür-düm*; 15.16.9-1: *korıkan-nı tüş-kür-di*; 30.8-9: *öz ağız-ı-ga bak-ın-tur-dı*; 41.1: *kırk kulaç ıgaç-nı tik-dür-di*; 17.4: *korıkan-nı tür-tür-di*; 11.2: *kırık bandey çap-tur-dı*;

Fiillerde kip durumu: Fiillerin kip ekleri destan dilinde monolog, diyaloglara bağlıdır. Çünkü kip ekleri hareketin nasıl olduğuna bağlı olarak konuşan bireyin harekete olan ilişkisini bildirmektedir.

1. **Emir kipi:** 2. şahıs emir kipi ile ilgili deyimisel birimler bulunmamaktadır. Ancak, 11.12.9-1: *temür cıda-lar bol orman*; 12.2: *kün tug bol-gıl kök korıkan* dediği zaman ikisinde de bireye 28.2: *sen munda beg-ler-ge bolgıl başlık* dediği gibi çok yakınlık hissedilmektedir. İkisinde de emir ile birlikte ümit ve isteği bildiren – **gII** kullanılmıştır. Ancak, - **gII** ekinin kullanılması sürekli kullanılmamıştır ve bu ek destana renk katmak için kullanılmıştır diyebiliriz. Buna örnek olarak günümüz Kırgız Türkçesindeki bu ekin eşdeğeri olan – **çI** ekini söyleyebiliriz, *kılsınçı, barsınçı, ketsinçi* vb.

OKD’nda 3.şahıs çokluk ve teklik emir kipinde, hem isteği hem hâkimliği anlamı bildiren – **sUn** eki kullanılmıştır: 28.3: *saña at bolsun Kagar-luk*; 33.6: *k(e)ne taşkarun kalma-sun*; 32.7: *ölüg-ni tirig y(ö)rügür-sün*; 32.7-8: *Kaşa-lug s(a)ña at bolguluk, kaşa belgür-sün*;

2. **İstek kipi:** Uygur harfli OKD’nda istek kipinin sadece - **Ilı** şekli kullanılmıştır. Ancak, 15.6: aña *atlagu tiledi* diye deyimsel birimde kullanılmış olan –**gu tile-** biçimini de istek kipi olabilir.

3. **Şart kipi:** Uygur harfli OKD’nda şart kipinin – **sA** ekinin deyimsel birimlerdeki kullanımı çok azdır: 21.7: *atam çamap atup irse, menüñ tap-um irür mü?*

2.1.2.8. Zaman ekleri

Uygur harfli OKD’nda zaman eklerinin kullanılıp kullanılmaması metnindeki cümlelerin anlatım tarzına bağlıdır. OKD’ndaki bazı zaman eklerin kullanılması ve kullanılmaması durumunu da anlatım destanın tarzına bağlayabiliriz.

Görülen geçmiş zaman ekinin durumu:

OKD’nda geçmişteki bir olayı anlatmak için – **dI** eki kullanılmıştır. Görülen geçmiş zamanı bildiren bu ek OKD’nin en büyük özelliğidir. Çünkü nerdeyse metinde 45’ye yakın cümlede **dep**, **dedi** biçimi kullanılmıştır. Genel olarak OKD’nda 370 cümle varsa onun 218’nde görülen geçmiş zamanın –**dI** eki kullanılmıştır (1988: 129). Deyimsel birimlerde olan kullanımı ise aşağıdaki gibidir: 1.2-3: *sevinç tap-dı-lar*; 1.3-4: *közü yarup bödü-di*; 2.2: *tili kile baş-la-dı*; 7.9: *usı kal-ma-dı kit-di*; 8.1: *tilegüsin al-dı*; 8.1-2: *töl bogaz bol-dı*; 8.3: *[közü] yaru-dı*; 9.9: *usı kit-di*; 9.10.9-1: *cüreki-ge ataş tüş-di*; 11.5-6: *carlıg bir-di*; 12.4-5: *carlıg cumşa-dı*; 14.1-2: *il-çi yumşap yiber-di*; 14.4-5: *s(o)yurkap bir-di*; 14.5: *agız-ı-ga bakın-di*; 14.6.7: *dost-luk kıl-dı*; 14.6-7: *amırak bol-dı*; 15.1-2: *carlıg-ın saklamaz ir-di*; 15.2-3: *katag(a)la-gu barmaz ir-di*; 15.4-5: *yarlı-ga bak-ma-dı*; 15.6: *atlagu tile-di*; 19.7: *kagan-luk-ın al-dı*; 22.9: *söz-ün y(a)hşı kör-di*; 23.3-4: *dost-lık kıl-dı*; 24.5: *s(e)vinç at-dı*; 26.3-4: *közden yetü k(a)ç-dı kit-di*; 27.1: *emge[k] çeküp tur-dı*; 30.8-9: *agız-ı-ga bakın-tur-dı*; 33.5: *yurtı-ga birled-di*; 34.9: *köp sivinç[lig] ir-di*; 35.1: *k(a)ygu-lar [tap-dı]*; 37.6: *ögütüge köre kıl-dı*; 42.6: *kök teñi-ge men öte-dim* vb.

Fiilimsinin – *Ip* şekli ve **turur**, **turur irdi** yardımcı fiilleri ile birlikte kullanılarak geçmiş zamanda olmuş olan belli bir süreci bildirmektedir: 12.12.9-1: *sin-ler-den baş çaluğu-luk tilep men turur*; 37.8-9: *menüj köñül-üm av-nı tilep turur*; 16.6-7: *Oguz kagan-ga söz berip turur*; 17.8-9: *katag(a)-lap yörügü-de turur*;

Geçmiş zamanın - *A* ve **turur** ile birlikte geçmiş zamanda olmuş belli bir süreci bildirir: 9.7-8: *süt-den kumuz bol-a turur-lar*;

1. Sıfat fiilin – *z* eki ile **turur** fiil birleşimi ile birlikte gelerek geçmiş zamanda olan bir hareket süreci bildirmektedir: 22.7: *dost-luk-dan çık-ma-z turu[r men]*;

2. Fiilimsinin – *A* eki de geçmiş zamanda olan bir hareketin sürecini bildirmiştir: 22.5-6: *men sağa başum-nı kut-um-nı bir-e men*;

Şimdiki zaman ve gelecek zamanın durumu:

Uygur harfli OKD’nda şimdiki ve gelecek zaman belirtilerini tam, kesin olarak belirtmek oldukça zordur. Bu yüzden OKD’nın metnine bakarak sadece tahmin etmek mümkündür. Ancak, tahmin edersek bile, bu zamanlar tam böyle geçişli bir süreçli gelecek ve şimdiki zamanı bildirmek için kullanılmıştır, çünkü destanın anlatım biçimi geçmiş zamanda anlatılmıştır. Deyimsel birimlerde bulunmuş olan bu zamanlar aşağıdaki gibi kullanılmıştır:

1. – *gU- dA* ekleri ve **turur** ile birlikte gelerek şimdiki zamanı oluşturmaktadır: 17.5-8: *çerig-niñ tapuk-lar-ı-da kök tülük-lüg kök callug bedük bir irkek böri yörü-gü-de turur*; 17.8-9: *art-lain katag(a)-lap yörü-gü-de turur*;

2. Sıfat fiilin – *Xr* eki gelerek, gelecek zamanda olacak olan bir hareketin sürecini bildirmektedir: 13.2-3: *tarıtu tartup, dost tur-ar men*; 13.4-5: *çamap çakup, duşman tut-ar men*;

3. Sıfat fiilin – *Xr* eki ve **bol-** kişi edatı gelerek, gelecek zamanda olacak olan bir hareketin sürecini bildirmektedir: 17.1-2: *tapukuñ-lar-ga men yör-ür bol-a men*;

Sıfat fiillerinin durumu:

Uygur harfli OKD’nda genel olarak hem cümle kurulumunda hem de deyimisel birimlerde sıfat fiil türleri bol kullanılmıştır. Sıfat fiilin aşağıdaki türleri deyimisel birimlerde kullanılmıştır:

- **Ur** eki gelerek sürekli gelecek zaman anlamında kullanılmıştır: 13.1-2: *agız-um-ga bak-ar turur bolsa*; 17.1-2: *tapukuñ-lar-ga men yör-ür bola men*;

- **z**, **-ma-z** ekleri iki zamanı bildirmek için kullanılmıştır:

a. sürekli şimdiki zaman anlamında 15.1-2: *carlıg-ın sakla-ma-z irdi*; 15.2-3: *katag(a)la-gu bar-ma-z irdi*; 22.7: *dost-luk-dan çık-ma-z tur[ur men]*; 15.3-4: *söz-ni tut-ma-z men*;

b. sürekli gelecek zaman anlamında: 13.4: *agız-um-ga bak-ma-z turur bolsa*;

- **dUk** eki çıkış hali eki ile birlikte kullanılarak, zamanın durumunu bildirmiştir: 7.9: *anı kör-dük-te usı kalmadı kitdi*; 9.9: *anı kör-dük-te usı kitdi*; 16.2: *cañ irte bol-duk-ta*; 25.6: *tañ irte bol-duk-ta Oguz Kagan kördi*;

Fiilimsilerin kullanım durumu: Uygur harfli OKD’da fiilimsilerin kullanımının belli bir temeli yoktur (1988: 132). Fiilimsilerin deyimisel birimlerdeki kullanımını aşağıdaki gibi birkaç ayırarak inceleyebiliriz:

Fiilimsinin – **A** eki kişi eki ile birlikte gelerek ek eylemi oluşmuştur: 17.1-2: *tapuk-lar-ga men yörür bol-a men*;

- **A/ -yA** eki ve **turur** yardımcı fiilleri ile birlikte birleşik fiili oluşturmaktadır: 9.7-8: *süt-den kumuz bol-a turur-lar*; 7.6-8: *külse kök teñri kül-e turur*, *ıgılasa kök teñri ıgla-y-a turur*;

- **Xp** fiilimsi eki ve **turur** fiilleri ile birlikte birleşik yüklemi oluşturmuştur (ek fiil): 16.6-7: *söz ber-ip turur*; 37.8-9: *menüñ köñül-üm av-nı til-ep turur*; 12.13.9-1: *sin-ler-den baş çaluñu-luk til-ep men turur*;

Ve temel fiilimsinin – **Xp/ -p** eki ve sonra fiil gelerek, birleşik ek eylem yapılmıştır. Burada fiilimsilerin bazıları tümleş de olabilir. Birleşik fiiller, yüklemle bağlı olduğu için tümleş yüklem türündeki yapıyı bir birinden ayırmak çok zordur. Dolayısıyla, burada Türk dillerinin şimdiki duruma bakarak sonuçlar çıkarmak yanlışdır (1988: 133): 17.8-9: *art-lar-ın katag(a)-l-ap yörügü-de turur*; 16.1: *şük bolup uy-up turdi*; 14.4-5: *s(o)yurk-ap birdi*; 14.1-2: *il-çi yumş-ap yiberdi*;

Fiilimsinin –**ü** eki ile **bol-** yardımcı fiili ile birlikte sadece aşağıdaki deyimsel birimde kullanılmıştır: 26.3-4: *közden yet-ü k(a)çdı kitdi*;

Fiilimsinin – **Xp/ - p** ve **irse** ekleri birleşik cümlelerin yüklemi olarak kullanılmıştır: 13.4-5: *çamat çakup, duşman tutar men*; 13.3: *tarıtu tartu-p, dost tutar men*; 10.11.9-1: *car-lıg carla-p, kiye-şdi-ler*; 15.5-6: *Oguz Kagan çamat atu-p, aña atlagu tiledi*; 16.1: *şük bolu-p, uyup turdı*; 22.7: *begü beri-p, dost-luk-dan çıkmaz turu[ur men]*; 21.7-8: *atam çamat atu-p irse, menüñ tap-um irür mü?*;

2.1.2.9. Şahıs Eklerinin Kullanım Durumu

Uygur harfli OKD’nda diyalog şekli çok değildir. Bu yüzden de şahıs eklerinin kullanım durumu azdır. Ancak, aşağıdaki deyimsel birimlerde şahıs ekleri kullanılmıştır:

–**mAn** 1.şahıs kişi eki şekilde ve ayrı olarak **men** biçimde kullanılmıştır:

a. fiilimsi - **A** ekinden sonra: 22.6: *başum-nı kut-um-nı bir-man*; 17.1-2: *tapukuñ-lar-ga men yörür bol-a men*; 13.5: *duşman tutar-man*;

b. fiilin değil turur yardımcı fiiline eklenerek: 22.7: *dost-luk-dan çıkmaz туру[ur men]*; 15.4: *[dost] turur men*; 15.3-4: *söz-ni tutmaz men*;

2.1.2.10. Birleşik Fiillerin Kullanım Durumu

Uygur harfli OKD’nda birleşik fiiller, yani isim ve fiillerden oluşarak, anlam açısından bağlı birleşik fiillerin kullanımı geniş değildir. Birleşik fiilleri iki ana gruba ayırarak aşağıdaki gibi inceleme yapabiliriz:

1. **kör, kıl, bol, ir** yardımcı fiilleri ile birlikte isim fiil deyimsel birimleri:

22.9: *söz-ün y(a)hşı körd-i (2.kere: 37.5)*; 23.3-4: *dost-luk kıl-dı (2.kere: 14.6)*; 14.6-7: *amırac bol-dı*; 28.3: *saña at bol-sun Kagar-luk*; 29.2: *aña carlıg kıl-dı*; 32.8: *Kaşa-lug s(a) ña at bol-guluk*; 37.6: *ögütü-ge köre kıl-dı*; 34.9: *köp sevinç[lig] ir-dı*; 2.9: *yigit bol-dı*; 4.4: *andan soñ irte bol-dı*; 16.1: *şük bol-up*; 8.1: *töl bogaz bol-dı*;

2.Yükleme halinin izlerini sadece anlam olarak kullanılan, yani açık verilmeyen isimi fiil deyimsel birimler: 8.3: *at koydı-lar (8 kere)*; 10.11.9-1: *il küñge car-lıg carlap*; 11.5-6: *il kün-ler-ge carlıg birdi*; 12.4-5: *tört sarı-ga carlıg cumşadı*; 13.2-3: *tarıtu tartup*; 13.4-5: *çamat çakup*; 15.6: *aña atlagu tiledi*;

3. Bazı deyimssel birimleri bakarsak onlar anlamsal açıdan bir birinden ayrılmaz hale geldikleri görülmektedir. Böyle deyimssel birimlerdeki isimler ve fiiller birbiriyle bağlı olarak cümlelerin ögesi olarak gelmiştir: 1.2: *takı mundan soñ sevinç tapdılar*; 41.42.1-9: *aş(a)dı-lar, [i]çdi-ler, sivinç tapdı-lar*; 24.5: *Oguz Kagan s(e)vinç atdı*; 27.7: *köp çıgay emge[k] çeküp turdı*; 33.6: *taşkarun kalma-sun*; 35.1: *k(a)ygu-lar [tapdı]*; 21.7: *atam çamat atup irse*; 13.5: *duşman tutar men*; 13.3: *dost tutar men*; 31.2: *ulug ölüg bargu tüşdi*;

4. Anlam açısından tamamen birleşerek deyimssel birimi oluşturan isim fiiller de vardır. Bunları bir birinden anlamsal olarak ayrılmaz hale gelerek, tam bir cümle halinde kullanılmıştır: 1.4: *Ay Kagan-nuñ közü yarup bödüdi*; 2.2: *tili kile başladı*; 7.9: *anı kördikte usı kalmadı kitdi*; 9.9: *anı kördükte usı kitdi*; 9.7-8: *süt-den kumuz bola turur-lar*; 9.10.9-1: *cüreki-ge ataş tüşdi*; 13.1-2: *agız-um-ga bakar turur bolsa*; 13.4: *agız-um-ga bakmaz turur bolsa*; 14.5: *agız-ı-ga bakındı*; 15.2: *Oguz Kaagan-nuñ carlıg-ın saklmaz irdi*; 15.2-3: *katağ(a)la-gu barmaz irdi*; 15.3-4: *söz-ni tutmaz men*; 15.4-5: *yarlıg-ga bakmadı*; 16.7: *Oguz Kagan-ga söz berip turur*; 22.7: *dost-luk-dan çıkmaz tur[ur men]*; 26.3-4: *közden yetü k(a)çdı kitdi*; 30.9: *il kün-iz öz agız-ı-ga bakınturdı*; 32.3: *kaña kaña söz bire turur irdi-ler irdi*; 32.7: *ölüg-ni tirig y(ö)rügür-sün*; 42.6: *kök teñrige men ötedim*;

2.1.3. Deyimssel Birimlerin Temel Yapısal-Anlamsal Özelliği Olarak Varyasyon

Deyimssel birimlerindeki varyasyon durumu ve onların dilsel doğası üzerine yapılan çalışmalar dilbilim için son derece önemlidir. Ancak deyimssel birimlerin değişkenliğine dair çalışmalar hem günümüz Türk dillilerine hem de Türkoloji’de yazılı kaynakların üzerinde çok fazla çalışılmamıştır. Yukarıda OKD’ndaki deyimssel birimleri bulma ve tanımlamada belirttiğimiz bazı deyimssel birimlerin değişkenliğe (varyasyona) uğrayarak, çok anlamlılığını taşıdığı da tespit edilmiştir. Dolayısıyla deyimssel birimlerindeki değişkenliğe uğrayan şekilleri tespit ederek, ayrı tanımlama gereğini duyduk. Çünkü deyimssel birimlerdeki değişkenliklerin (varyasyonların) diğer dil birimlerinden ayrıt eden özelliği, dilin gizli taraflarını, yeniliklerini, daha doğrusu deyimssel birimlerdeki çok anlamlılık durumunu tanımaya yardımcı olacaktır. Günümüze kadar, deyimssel birimlerdeki varyasyon çalışmalarının neredeyse hepsinde, sözlü halk bilim eserleri göz ardı edilerek çalışılmıştır. Sözlü halk bilimindeki eserlerinde varyasyon durumunun bakılmaması, yapısal ve anlamsal

açından deyimisel birimler üzerine olan bakış açımızı daha da genişletecektir. Eski çağlardan itibaren, insanların dilsel iletişim arzusu, düşüncelerin daha eksiksiz ve tutarlı olarak bildirmeye, farklı nesneleri ve görgüleri kesin olarak tanımlamaya ve somutlaştırılmaya çabalamışlardır. Doğal olarak, böyle bir arzu her bireyin konuşma sırasında kendisine ait olan çeşitli dilsel yapıları yapabilme fırsatı, çeşitli, çok anlamlı kelimelerin ve bunlarla birlikte deyimisel birimlerin de doğmasını sağlamıştır. Ayrıca, dildeki varyasyonların oluşması, unsurların içsel olarak yeniden yapılandırılmasına büyük fırsat vermiştir. Deyimsel varyasyonlar, dilin acil ihtiyaçları ile bağlantılı olarak ortaya çıktığından dolayı dildeki gereksiz tekrarlamaya (tautology) yol açan aşırı görgü olarak kabul edilmeyiz. Çünkü deyimisel birimler bir dilin söz varlığını zenginleştirme aracı olarak hizmet etmektedir. Varyasyonun deyimisel birimlere olan büyük katkısı ise, bir karakteristik olarak işlevsel ve biçimsel yük kazandırmakla ilişkilendirebiliriz. İşte bu özelliklerinden dolayı, varyasyon eş anlamlı paralelliklerden, yapısal eş anlamlılardan farklılık göstermektedir.

Deyimsel varyasyonların doğası ve özellikleri, ana özelliklerinin sınıflandırılması ve farklılaşma ölçütlerine ilişkin çalışmalarda, en çelişkili fikirler bulunmaktadır. Örneğin, Özbek Türkçesinin materyaline dayanarak, Ş.Rahmatullayev, değişen deyimisel birimlerin mekanizmasını belirleyen bir takım ölçütleri ortaya koymuştur. Ona göre, bu ölçütler Özbek Türkçesinin dışındaki diğer Türk dillerine de geçerli kabul edilebilir. Ş.Rahmatullayev, Özbek dilindeki deyimisel varyasyonlar, deyimisel birimlerin genişlemesi ve deyimisel birimlerin yapısındaki biçimsel anlamsal değişimlerinden ortaya çıkmaktadır. Aynı deyimisel biçimindeki birimin varyasyonları, ortak bir kaynağa, birliğe ve anlamsallığa sahip olmasının yanı sıra her zaman zorunlu olarak tekrarlanan kelime bileşenin varlığına sahiptir. Ş.Rahmatullayev'e göre, deyimisel birimlerin varyasyonlarının anlam birliği, onların biçimsel ve sözdizimsel farklılıkları yok anlamına gelmemektedir. Bu konuyu diğer dilci Z.G. Uraksin de, Başkurt Türkçesinin temeline araştırmıştır. Ona göre, deyimisel birimlerin varyasyonu kastedilirken, deyimisel birim bileşenlerinin biçimbirim açısından değişikliğe uğraması ya da tamamen değişmesidir. Eğer böyle bir değişim deyimisel birimlerin bileşenlerine anlamsal ve biçimsel değişiklik yapmazsa, o zaman böyle deyimisel birimler varyasyon olacaktır. Eğer böyle bir değişim deyimisel birimlerin bileşenlerine anlamsal ve biçimsel değişiklik yaparsa, o zaman böyle deyimisel birimler eş anlam olarak kabul edilmektedir (Rahmatullayev, Nekotırıye Voprosı Uzbekskoy Frazelogii, 1966, s. 132-144).

Böylece, Ş. Rakhmatullayev'in görüşlerine göre deyimisel birimlerdeki biçimsel ve anlamsal değişkenlikler varyasyon olarak kabul edilirken, diğer yandan Z.G. Uraksin'e göre ise biçimsel eş anlamlılık olarak sınıflandırılmıştır. Ancak, dilcilerin kendileri belirttikleri gibi, bu konu üzerindeki doğru bir karar, sadece her dilin deyimisel değişkenlerinin oluşumundaki olası biçimsel değişikliklerin kapsamlı analizi temelinde alınabilmektedir. OKD'nin dilsel gerçeklikleri, deyimisel birimlerin varyasyonu, genellikle onların biçimbiriminin veya sözdiziminin değişmesi ya da değiştirilmesi sonucunda ortaya çıkmaktadır. İlk olarak, deyimisel birimlerin anlamsal varyasyonları, ikinci olarak onların sözdizimsel yapısı, üçüncü olarak ise onların leksiko-gramatik durumuna bakılmalıdır. Şimdi ise OKD'nin dilindeki deyimisel birimlerin sözcüksel seçeneklerin analizi üzerinde duralım.

Deyimsel birimlerin varyasyonları analiz etmeden önce, deyimisel birimlerin varyasyonlarındaki sözcüksel bileşenlerine ilişkin olarak *değişim* ve *değiştirme* kelimelerinin kullanımıyla bağlantılı terminolojik yanlışlıktan bahsetmek gerekmektedir. Örneğin, aşağıdaki sözlük seçeneklerine bakarsak: 4: 10.11.9-1: car-lıg carla- || 11.6: car-lıg bir- || 12/4-5: carlıg cumşa- (emir etmek, göndermek, vermek). Yukarıda gösterdiğimiz örneklerdeki deyimisel birimlerin sözcüksel bileşeninin bir başkasıyla değiştirildiği durumu söyleyebilir miyiz? Peki, cevabımız evet ise, o zaman bu deyimisel birimlerin varyasyonlarının hangisi ile değiştirilmiş ya da değişmiştir? Bu sorunun cevabı ise bizi hangi deyimisel varyasyonun daha önce ortaya çıktığını bilmek zorunluğu ortaya çıkarmaktadır. Çünkü car-lıg car-la- ve car-lıg bir- örneğinin üzerinde, bu deyimisel birimin neden ilk form olarak alınması gerektiğini bilmek ve bu soruyu cevaplamak mümkün değildir. Dolayısıyla, bu gibi durumlarda böyle bir karmaşıklıklar çıkmaması için, değiştirme terimi yerine daha haklı olarak varyasyon terimi kullanılması daha da uygundur.

OKD'nin dilindeki deyimisel birimlerin sözcüksel (isim veya fiil) bileşenlerin varyasyonlaşması aşağıdaki gibidir:

1. **İsimlendirmek:** 8.4: at koydular (9 kere); 28.3: at bolsun; 32.8: at bolguluk
2. **Arkadaş saymak, olmak:** 13.3: dost tutar men; 15.4: dost turur men; 23.3-4: dost-luk kıldı; 22.7: dost-luk-dan çıkmaz tur[ur men];
3. **Çok sevinmek, neşelenmek:** 1.23: sevinç tapdılar; 24.5: s(e)vinç atdı; 34.9: köp sivinç[lig] irdi; 42.1: sivinç tapdı-lar.

4. ***Rehber etmek, hizmet etmek:*** 17.1-2: tapuk-lar-ga yörür bola men; 17.5-8: tapuk-lar-da yörügü-de turur; .25.8-9: tapuk-lar-da yörügü-de turur; 17.8-9: katag(a)-lap yörügü-de turur; İlk iki durumda, sürekli tekrarlanan bileşenler, *at, dost, sevinç* isimleri ve varyasyona uğrayan bileşenleri ise, anlamsal açıdan birbirine yakın olan *koy-, bolsun, bolguluk; tut-, kıl-, çıkmaz turu* fiilleridir. Üçüncü örnekte ise, birbirine anlam açısından benzemeyen *tapuk, katagla* kelimeleri ile yörügü-de turur fiili varyasyona uğramıştır. Ancak, bu durum bir anlamın temelinde birbirine bağlı olan deyimisel birimlerin varyasyonları oluşturmaya engel olamaz. Eğer ilk üç örnekte, sözcüksel bileşenlerin varyasyonu eş anlamlılıklarıyla gerekçelendirilmişse, son örnekte ise varyasyon motifleri, birleştirilmiş öğelerin tamamen anlamsal veya dil bilgisel ilişkileriyle açıklanamamaktadır. İşte deyimisel birimlerin sözcüksel varyasyonları, yapısal çeşitliliği, bir dereceye kadar hemen hemen her türdeki, deyimisel birimlerde görülen sözcüksel unsurlarını değiştirme eğilimi ile açıklanmaktadır.

2.1.3.1. Deyimsel birimlerin sözcüksel varyantları

Deyimsel birimlerin sözcüksel varyantları ve dilbilgisel olanları tesadüfen ortaya çıkmamışlardır. Bu durum ortaya her türlü can sıkıcı tekrarlardan kaçınmak için ve konuşmayı daha da etkili yapmak için, yani hayati bir gereksiniminden dolayı ortaya çıkmıştır. Öte yandan, varyasyonlar, anlam bilim ve anlam bilimsel kimliğin ortaklığını korumasına rağmen, yine de, bağlama bağlı olarak, konuşmaya belirli bir biçimsel karakter kazandırmaktadır. Bu bağlamda ortaya bir soru çıkmaktadır. Deyimsel birimlerinin varyasyonları için mecaz anlamın birliği ile biçimsel anlamlarının birliği zorunlu mudur? Bu soruyu ise günümüze kadar birçok dilciler cevaplamaya çalışmışlardır. S.Rahmatullayev, Z.G. Uraksin, A.V. Kunin, N.A. Kirsanova, G.I. Kramenko vb. dilcilere göre, varyasyonlanan sözcüksel bileşenlerin eş anlamlılığını ve anlamsal yakınlığını, deyimisel birimlerinin yapısal çeşitlerinin ana koşulu sayılması gerekmektedir.

OKD'nın dilindeki deyimisel birimlerde görüldüğü gibi, bu durum her zaman gerekli değildir. Deyimsel birimlerin sözcüksel varyantlarının oluşumunda, diğer değişiklik vakaları da mümkündür, ya tamamen eş anlamlılık ilişkilerin ötesine geçebilirler ya da diğer deyimisel kategorilerine girmeden sadece biçimsel birliğini koruyabilirler. Bu durumu açıklığa

kavuşturmak için OKD'daki, aralarında anlamsal bağlantının farklı ilişkiler ve derecelere sahip olduğu değişken sözcük bileşenlerine sahip birkaç örnekle gösterelim.

1. Varyasyon olarak kelimelerdeki fonetik değişmelerin işlevi:

1. 1.2-3: sevinç taptılar

42.1: sivinç taptılar (neşelenmek, çok sevinmek)

24.5: s(e)vinç atdı

2. 33.6: taşkarun kalma-sun

35.4: çaşka-run kalma-sun (göz ardı kalmasın)

3. 15.4-5: yarlıg-ga bakmadı

15.1-2: carlıg-ın saklamaz (tabi olmamak, itaat etmemek);

4. 33.7: bellüg bolsun

35.5: billüg bolsun (belli olsun, emir olsun, halk haberdar olsun);

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi deyimisel birimlerdeki varyasyon olarak kelimelerdeki fonetik değişimler oluşturmuşlardır. Bu varyasyonlar her türlü fonetik deformasyon nedeniyle *yarlıg* || *carlıg*, her türlü ses düşmesi nedeniyle *s(e)vinç* || *sivinç* || *sevinç* ya da her türlü metatezin nedeniyle *taşkarun* || *çaşkarun* ortaya çıkmışlardır. Bu varyasyonların bazıları edebi ve yazım *carlıg*, *sevinç*, *taşkatun* ve diğeri konuşma dili ya da lehçesi *yarlıg*, *sivinç*, *çaşkarun* olduğu gibi düşünülürse de, her ikisi de birbirinden bağımsız olan deyimisel birimler olarak ortaya çıkmışlardır.

2. Varyasyon olarak açık nominatif anlamları olan sözcüksel eş anlamlı kelimelerin işlevi:

1. 7.9: *usı* kalmadı

9.9: *usı* kitdi (aşk olmak, bayılmak);

2. 13.2-3: tarıtgı tartup

14.2: altun kümüş tartup (yüksek yargıç bireye özel hediye vermek);

3. 13.3: *dost* tutar men

14.6: *dost-luk* kıl-dı

15.4: [*dost*] turur men

22.7: *dost-luk-dan* çıkamaz tur[ur men]

23.3-4: *dost-luk* kıldı (arkdaş olmak, yakın biri olmak);

4. 13.4-5: *çamat* çak-up

15.6: *çamat at-up* (öfkelenmek);

5. 10.11.9-1: *car-lig carla-p*

11.5-6: *carlıg bir-di*

12.4-5: *carlıg cumşa-dı* (emir etmek);

OKD'nindilindeki bu deyimisel biriminin sözcüksel varyantlarının her biri eşit derecede kullanılmış ve aynı anlamı ifade etmiştir. Bunlar sadece duygusallık açısından olarak farklılık göstermektedir.

3. Varyasyon olarak deyimse birimlerde anlam açısından yakın anlamlı kelimelerin işlevi. Aralarındaki bağlantı sadece mutlak anlamları ile değil, aynı zamanda mecazi bağlam içeriği ile de belirlenen deyimisel birimler:

1. 14.4-5: *s(o)yurkap birdi*

14.5: *agız-ı-ga bakındı* (tabi olmak, itaat etmek);

2. 15.1-2: *carlıg-ın sakla-maz irdi*

15.2-3: *katag(a)la-gu bar-maz irdi* (tabi olmamak, itaat olmamak);

3. 21.89: *carlıg b(a)glug bellüg bola men*

22.5-6: *başum-nı kutumnu bire men*

22.7: *dost-luk-dan çıkmaz tur[ur men]* ;

4. 30.8-9: *agız-ı-ga bakıntur-dı*

33.5 : *öz yurtı-ga bir-le-di*;

5. 33.6: *taşkarun kalmasun*

33.6: *bellüg bolsun*;

6. 15.6: *çamat at-up*

15.6: *atlagu tile-di*;

7. 15.4: *söz-ni tutmaz men*

15.4-5: *yarlıg-ga bakmadı*;

8. 14.5-6: *dost-lık kıldı*

14.6-7: *amırak boldı* (arkadaş olmak) vb. şekilde gelen deyimisel birimlerin varyasyonları.

Bu tür deyimisel birimleri en çok OKD'nin dilinde ağırlık göstermektedir. Sürekli olarak varyasyon olan ve tekrarlanan bileşenlerin anlamsal doğasına bağlı olarak, bu tür deyimisel birimleri (çoğunlukla isim+ fiil şeklindeki deyimisel birimler) her zaman deyimisel

eşanamlılarına yönelmektedir. Ancak deyimsel birimler, kelimenin tam anlamıyla, aynı kavramı farklı yapısal unsurlarla ifade ettiklerinde eşanamlı olabileceğinden, bu vakalar genellikle *deyimsel birimlerin yapısal eşanlamı* olarak adlandırılan deyimsel birimlerin varyantları ve eş anlamlıları arasında bir ara kategori olarak kabul edilmektedir. OKD'nin dilindeki bu tür deyimsel birimlerinin çeşitlerini, varyasyon mu ya da yapısal eş anlamlı mı olduğu tam anlamak için mutlaka deyimın bileşenlerinin anlamsal doğasını ayrıntılı olarak anlamak gerekmektedir. Yani daha doğrusu, değişken bileşenin temel kelime olup olmadığını, fiil bileşeninin rolünün ne olduğunu ve birincil veya ikincil olarak hangi anlam yükünü taşıdığını açıklığa kavuşturmak çok önemlidir. Dolayısıyla, deyimsel birim varyantlarının oluşturulması için bir ön koşul, eşanamlı veya anlamsal yakınlık nedeniyle iki bileşenden birinin zorunlu varyasyon olması gerekmektedir. Bu iki koşula ek olarak, bazı akademisyenler, üçüncü koşul, deyimsel varyantların mecazlığı birliğiyle düzgünlüğünü belirtmişlerdir (Rahmatullayev, Nekotırıye Voprosı Uzbekskoy Frazeologii, 1966, s. 189). Gerçekten de, değişken sözlük bileşenlerinin semantiğinde çok benzer mecazi temsillere dayanmaktadır. Bu genellikle değişken bileşenlerin eşanamlı olması ya da birbirine tarihi bir anlamda ilişkili kelimeler olduğundan kaynaklanmaktadır. Örneğin, 14.5-6: yahşı bigü birle dost-lık kıldı, anuñ birle amırak boldı şeklinde gelen birimler vardır. Bu kelimeler kullanım tarafından benzer olmalarına rağmen, bu deyimsel birimlerin biçimi ve kelime bileşenlerinin tarafından farklılık göstermektedir: birinciden bunlar bir birinden farklı bağımsız deyimsel birimlerdir; ikinciden, bu iki deyimsel birim *kıl-dı*, *bol-dı* diye iki türlü fiil ile yapılmıştır, üçüncüden, dost-luk kıldı deyimsel birimi amırak boldı deyimsel biriminden farklı bir şekilde yapılmıştır: bu tamamen eski bir deyimsel birimdir. Diğer dost-lık kıldı deyimindeki *-Iuk* şekli OKD'nda kendi zamanında çok aktif bir şekil ve kendi hizmetin dile bağlayan üstün bir şekli idi. Dolayısıyla OKD'nda kendi zamanında konuşmada gelişen bu deyimsel birim değiştirilmeden, kendi ilk şeklinde saklanmıştır. Eğer amırak boldı örneği ile dost boldı dersek, o zaman bu şekil OKD'nin dile ait diye bilirdik. Ancak burada iki deyimsel birimlerin yapım şekli değil, sadece ikisini, yani eski şekli ile yeni şekli bir arada kullanma özelliğini, OKD'nın dil özelliği diyebiliriz.

Bu deyimsel birimlerinin her biri, anlam ortak özellikleriyle, duygusal olarak farklı renklere sahip olan ve hatta biçimsel olarak birbirine zıt olabilecek farklı görüntülere dayanmaktadır. Sonuç olarak, bu deyimsel birimlerin değişen bileşenlerindeki imajın tek

yönlü doğası kesin olarak gerekli değildir, ancak deyimisel birimlerin biçimlerini oluşturmada sadece göreceli bir koşuldur. Deyimsel birimlerin belirttiği imajların karşılıklı ilişkileri, ana dili konuşan birey tarafından, her türlü mecazi anlamları dikkate alınarak belirlenmektedir. Deyimsel birimlerin yapısal-semantic çeşitlerinin bu özelliklerinin göz ardı edilmesi, genellikle varyasyonun yapısal çeşitli eşanlamlı türlerle karıştırılmasına yol açar.

2.1.2. Deyimsel Birimlerin Sözdizimsel Modellerin Değerlendirilmesi

2.1.2.1. Kısaltılmış deyimisel birimlerin sözcüksel varyantları

Deyimsel birimlerin kısaltılmış varyantları, Türk dillerinde sözcüksel varyasyonları açısından hala dikkate alınmamıştır. Bir de, bu yapıların karmaşık yapıları ve anlamsal çeşitliliği çok ilgi yaratmaktadır. Daha önce de belirtildiği gibi, OKD'nin dilinde çeşitli kısaltılmış deyimisel birimlerinin varyantları, doğrudan yapısal özelliklerine bağlıdır. Eğer diğer daha önce belirtmiş olan deyimisel birimlerde iki veya üç bileşenlinin varyasyonu ile karşılaştıysak deyimisel birimlerin kısaltılmış varyasyonları, bazen bütün bir sözcük dizisi veya tüm yapısal bileşenler olarak görülmektedir. Kısaltılmış olan deyimisel birimlerin anlamları OKD'nin dilinde olduğu kadar geniş kullanılmıştır. Bu durumu biz metindeki cümleleri dikkatçe karşılaştırdığımızda görmekteyiz. Böyle bir durumun olmasına daha önceden belirttiğimiz gibi her türlü tekrarlardan kaçınmak için ve OKD'nin yazıya geçirilmeden önce sözlü olarak kuşaktan kuşağa sürdürülmesine bağlıdır. Bu durum metinde çok açık bir şekilde görülmektedir. Çünkü OKD'nin anlatım biçimi daha çok sözlü konuşma tarzına benzemektedir. Bunların yanı sıra, genel olarak bir düşüncüyü kısaltarak anlatmak sözlü halk eserlerinin özelliğidir. Eserin içeriğinin büyümesinde anlamların sürekli olmasına rağmen, birinci düşüncüyü ikinci düşünceye hemen değiştirerek anlatmak çok sıkı görülmektedir. Bir düşüncedeki anlamın kısaltılmış (eksik) olması, konunun küçültülmesi, bir konudan diğer bir konuya kolay bir şekilde atlaması, anlatım şeklinin değişmesi ancak onları birbirine karıştırmamak gibi durumlar destanın özellikleri deyimisel birimleri karmaşık durumlara bırakmaktadır. Dolayısıyla, OKD'nin yapısında cümleleri nasıl kurulması önemli değil, düşüncüyü dinleyiciye, okuyucuya anlatmak öncelik kazanmaktadır. Bu yüzden düşüncenin

akışına doğru cümle kurulmuştur: 10.8: andan soñ Oguz Kagan bedük / 10.9: *toy birdi. İl kün-ge car-lıg* / 11.1: *carlap kiye-şdi-ler keldi-ler. kırık şire* / 11.2: *kırık bandey capturdi. türlüğ aşlar, tür-* / 11.3: *lüg söy(ü)rme-ler, çubu-yan-lar, kımız-lar* / 11.4: *aş(a)dı-lar, içdi-ler. toydan soñ Oguz* / 11.5: *Kagan big-ler-ge, il kün-ler-ge* / 11.6: *carlıg birdi t(a)kı tedi kim (1) men sin-ler-* / 11.7: *ge boldum kağan;* (2) *alalıy ya takı* / 11.8: *kalkan;* (3) *tamga biz-ge bolsun* / 11.9: *buyan; kök böri bolsun-gıl uran*. Örnekte görüldüğü gibi daha önceden sözlü olarak sürdürülmüş OKD'nın daha sonradan yazıya kısaltılarak, yoğunlaştırılarak, sözlü anlatım tarzına çevrilerek geçirilmiştir. Dolayısıyla, deyimsel birimlerin anlam varyasyonları metin içerisinde bazen birim şekline bazen de tek kelime şekline eşdeğer gelmektedir. Bu durumu anlamak için mutlaka bütün cümleler eksiksiz alınarak, birbirine karşılaştırılması gerekmektedir.

1. 1.4: Ay Kagan-nuñ közü yarup bödüdi irkek ogul togurdi.

8.9: [közü] yarudı üç irkek ogul-nı togurdi.

10.4: [közü] yarudı üç irkek ogul-nı togurdi.

2. 33.7: bellüg bolsun türündeki şekil olarak, destanda kalıplaşmış olan deyimsel birimdir. Bu deyimsel birim aynı başlangıç yerinde *bolsingıl* (tep tediler) olarak kısaltılmış anlamda verilmiştir. Çünkü bellüg bolsun ile bolsungıl (tep tediler) aynı anlam olarak iki yerde de aynı gelmemiştir. İkisinin aynı olduğunu kelimelrede kullanılmış olan *-gıl* ve *-sun* (bol-sun) biçimi sadece bu iki durumda kullanılmıştır ve sadece OKD'na ait bir özellik olarak kabul edilmiştir.

3. OKD'nın dilindeki kalıplaşmış olan deyimsel birimleri bir diğeri ise sürekli olarak her zaman tekrarlanan, sadece destanın diline özel kalıplaşmış başlama deyimsel birimleri:

1. 1.3: k(i)ne künler-den bir kün

8.2: künlerden soñ keçe-ler-den soñ

10.3: kün-ler-den soñ keçe-ler-den soñ

künler-den bir kün diye bir kalıplaşmış şekli sadece ilk başlama biçimi değil, aynı zamanda OKD'nın dilindeki her kalıplaşmış, gelenekleşmiş destanın, her bir satırın gelenekleşmiş başlama deyimsel birimidir. Halk destanlarının anlatım biçimine ait bir özelliğine göre bu şekil değişmeden gelmesi gerekmektedir. OKD'nın dilinde bu biçim destanın başlangıcında geleneksel hikaye *Ay Kaganın töl bogaz boldu* ile *Ulug Türükün* rüya görmesi, bu da destan için geleneksel nedenin doğmasında gelmiştir: 35.36.1-9: *anuñ atı*

Ulug Türük idi. kün-ler-de bir kün uyku-da bir altun ya kördi; 6.4: k(i)ne kün-ler-de bir kün Oguz Kagan bir yerde Teyri-ni calbargu-da irdi; Bu kalıplaşmış biçim bir diğer 3.8-9: kün-ler-de bir kün avga çıkdı, tam şekli ile kullanılmış iken, 8.7: k(i)ne bir kün Oguz Kagan avga kitdi örneğinde sadece aynı anlamda ancak kısaltılmış bir kün biçiminde kullanılmıştır. Bir diğer zaman anlamında kullanılmış kalıplaşmış kün-ler-den soñ kiçe-ler-den soñ deyimisel birimdir. Ancak bu şekil destanda hikâyeyi başlama durumlarında değil, bir hareketi, durumu belirli bir zamana değerlendirmede bir neticeye göre kullanılmıştır: 2.8-9: kün-ler-den soñ keçe-ler-den soñ y(i)igıt boldı; 8.2-3: künlerden soñ keçe-ler-den soñ yarudı, üç irkek ogul-nı togurdı; 10.2-3: kün-ler-den soñ keçe-ler-den soñ yarudı, üç irkek ogul-nı togur-dı.

Yukarıdaki zamanı bildirme grubuna bir neçe kün-ler-den soñ kalıplaşmış şeklin kısaltılmasıdır. Ancak yukarıdakiyle biraz farklılık göstermektedir. Burada yukarıdaki gibi bir zaman yok, ama kesinlik vardır. Bu destanın geleneğine değil, sıradan gelen hareketlin zaman bildiren kalıplaşmış biçimdir: 18.1: bir neçe kün-ler-den soñ... Dolayısıyla, bu deyimisel birimleri eş anlamlı değil, varyasyon olarak kabul etmek doğrudur. Bir diğer örnek ise *kök böri*, bu isim OKD'nin dilinde iki kere kullanılmıştır, işte bu iki kere de bir biçim tekrarlanmıştır: 16.12-: *çañ ırte bolduk-ta Oguz Kagan-nuñ korıkan-ı-ga kün teg caruk bir kirdi; 25.6: tañ ırte bolduk-ta Oguz Kagan kördi kim irkek çerig-niñ tapuk-lar-da yörügü-de turur.* Bu biçim bir diğer yerde 37.7: *ırte bolup-da aka-lar-nı ini-ler-ni cap-lap keltürdi* olarak kullanılmıştır. Ancak burada kesinlikten geri çekilme görülmektedir. Böyle kesin zamandan geri çekilme durumu bir diğer yerde de görülmektedir: 4.4-5: *andan soñ ırte boldı. tañ ırte çak-da kildi; 3.1: bu çakda, bu yirde bir ulug orman bar irdi; 13.7: k(i)ne bu çakda oñ çaña-k-da Altun Kagan tegen bir kağan bar irdi.* Yukarıda biçimler sadece sözlü halk eserlerine ait bir özelliktir. Çünkü zamanı tam söyleme, destanların anlatım biçimine özel değildir. Bu yüzden zamanı genelleştirme, gizlileştirme, mecazlaştırma ve anlatım biçimine doğrulaştırma destanlara ait özelliktir. Dolayısıyla, zamanı, vakitti *bügün, keçe, ırte, bir kün* vb. söyleme destanlara uzunluk, mecazlık katması için kullanıldığı gibi *bir, üç, kırk, tokuz* gibi sayılarını da mecaz olarak kullanma görülmektedir. Yani bu sayılar sayı anlamında değil, zamanı genelleştirme, gizlileştirme, mecazlaştırma anlamında kullanılmıştır: 2.2-3: *kırık künden soñ bedükledi, yörیدی, oynadı; 15.7-8: kırık kün-dün soñ Muz Tag tegen tag-nuñ adakı-ga keldi; 41.9: kırık kün kırık kiçe aş(a)dı-lar; 27.6: tokuz kün-dün soñ Oguz Kagan-*

ga aygır at-nı keltür-di; Dolayısıyla her zaman tekrarlamadan kaçınmak için bu tür deyimsel birimlerin her türlü değiştirme varyasyonları ortaya çıkmıştır. Bu varyasyonlar bazen iki ve fazla bileşenli bazen de sadece bir kelimden oluşmuşlardır. Bu deyimsel birimlerin varyasyon olarak sayılması ise onların aynı zaman anlam taşıması ve aynı durumda kullanılmasıdır. OKD'nin metninde değerlendirmede aşağıdaki gibi gelenekleşmiş, kalıplaşmış deyimsel birimler ve onların kısaltmış olan varyasyonları tespit edilmiştir: 1.2: *takı mundañ soñ*; 12.3: *k(i)ne andan soñ* (3 kere); 32.9: *andan soñ kene*; 8.6: *k(i)ne bir kün* (2 kere); 1.3: *k(i)ne künler-den bir kün*; 6.7: *k(i)ne kün-ler-de bir kün*; 4.8: *mundañ soñ irte boldı*; 4.4: *andan soñ irte boldı* (8 kere) ; 3.2: *bu çakda*;

4. Böyle bir kısaltma *böri* kelimesinde de açık bir şekilde görülmektedir. Bu kelime OKD'nin dilinde yedi kere kullanılmıştır, üç kere *bedük* kelimesi ile: 16.5: *kök tülük-lüg kök callug bedük bir irkek böri* (17.6; 18.1), üç kere *bedük* kullanmadan: 24.9: *kök tülük-lüg kök callug irkek böri* (25.1; 29.5; 33.1) ve bir kere 25.7: *irkek böri* şeklinde kullanılmıştır.

5. Böyle bir kısaltma diğer her türlü yer isimlerinde de görülmektedir, örneğin 23.6: *İtil tegen bedük bir müren turur*; 26.4: *munda ulug bir tag bar...anuñ atı Muz Tag*; 33.8: *Barkan tegen bir yir bar*; burada *İtil*, *Muz Tag*, *Barkan* isimleri verilmiş iken, başka yerlerde yerin ismi verilmeden sadece *bir* ile genelleştirilerek, belirsizleştirilerek, mecazlaştırılarak verilmiştir: 3.1: *bir ulug orman*; 29.8: *tarlagu-sız bir yazı yir*; 30.1: *bedük bir yurt* vb. Böyle bir belirsizlik kısaltmış mecazlaşma 12.8: *yir-niñ tört bulıñ*; 12.4: *tört sarı* örneklerinde de görülmektedir.

6. 11.7: *kırık şire, kırık bandeñ capturdı*; 41.1: *[kırık] kulaç ıgaç-nı tükdür-di*; 41.4: *[çöñ] yaka-da kırık kulaç ıgaç-nı tükdür-di*. Burada kırık sayısı zaman anlamında değil, belli bir nesne anlamında kullanılmıştır: *kırık kulaç ıgaç* ile göçebe çadırı kastedilmiştir. Bunu biz *tükdürdi* fiilinden dolayı bir diğer 16.1: *korıkan-nı tüşkürdi* [tükdürdi], *şük bolıp uyup turdı* (çadırını indirtti [yaptırdı], *sakinleşip uyudu*) örneğinden dolayı tahmin edebiliriz. Bildiğimiz gibi günümüz Asya göçebelerinde *boz üy* (boz çadır, ev) kelimesi sadece *tigüü* (dikmek) kelimesi ile kullanılmaktadır. Bu çadırın *uuk* adlı kısmı (çadırın keregesiyle tavan kısmının birleştiği kısım) kırık ağaçtan yapılmaktadır ve hala sezonluk olarak yaylalarda göçebe etmek için kullanılmaktadır. Destanda her yeni satırın, yeni hikâyenin başlanması belli bir geleneksel biçim olmadan başlanmaz. Her yeni düşüncenin başlangıcında öyle deyimsel birimlerin olması, destanın metnine açık bir şekilde gramer açısından

değerlendirme yapabilmek fırsatını sunmaktadır. Böyle düşünceyi, destanı başlama deyimisel birimleri her yeni hikâyeyi başlamada kullanıldığı için, her zaman tekrarlanmaya tabi olmuştur.

2.1.2.2. OKD’ında deyimisel birimlerin bir akım biçiminde kullanılması

OKD’nin dilinde deyimisel birimlerin bir akım biçiminde kullanıldığı görülmektedir. Bu durum yalnız deyimisel birimleri aldığımızda görülmez, ancak eğer biz anlam olarak bakarsak o zaman deyimisel birim ile kullanılmış olan bu kelimelerin anlam olarak bağlı oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu özellik de OKD’nin dilinde asitleşmiş, gelenekleşmiş bir biçim olarak görülmektedir. İşte böyle kullanılan deyimisel birimleri iki türe isimler ve fiiller olarak ayırarak bakabiliriz. Niye böyle bakış ortaya çıktı? Çünkü böyle akım şeklinde kullanılan kelimeler birbirine dış (biçim) açısından benzer olsa bile, içerik (anlam) açısından birbirine benzemeyen iki farklı dillik olaylardır. Yani kullanım şekilleri aynı ancak, deyimisel birimdeki kullanılan kelimeler farklı farklıdır. Ancak bu durum çok olmadığını belirtmek isteriz: a. İsimlerin akım şeklinde kullanılması 22.5-6: *men saña başum-nı kut-um-nı bire men*; b. Fiillerin akım şeklinde kullanılması 7.9: *anı kördükte usı kalmadı, kitdi, s(e)vdi aldı*; 11.1: *il küнге carlıg carlap kiңe-şdi-ler*; 24.5: *Oguz Kagan s(e)vinç atdı küldi*; 26.3-4: *uşbu aygır at közden yeti k(a)çdı kitdi*; 33.6: *öz yurtı-ga birledi, başadı, bastı*; 37.8: *carlap keltür-di takı aytdı*; 41.9: *kırık kün kırık kiçe aş(a)dı-lar, [i]çdi-ler, sivinç tapdı-lar* (2 kere).

2.1.2.3. OKD’ındaki deyimisel birimlerde turur, irdi, turur irdi biçimlerinin kullanımı

Diğer özellik ise *turur, irdi, turur irdi* yardımcı kelimeleri ile herhangi bir hareketi ya da nesneyi betimleyerek anlatılmasıdır. Buradaki *turur, irdi, turur irdi* kelimelerinin kullanım özelliği diğer fiillerden farklılaşarak ters gelmektedir. Çünkü bu kelimeler hem fiiller ile hem de isimler ile kullanılmaktadır. 1. İsimler ile kullanılması. Ancak böyle kullanım çok değildir. Onlar Oguz Kagan’ın 1.2. kız hikâyesini, Urum Kagan halkını, kıpçak Ulug Ordu Beg’i, Muz Tag’ı; Karluk Beg’i, altu saray’ı, Çürçit halkını, Barkan halkını ve Ulug Türük’ü anlatmada bir anlatım şeklinde kullanılmıştır: 34.9: *anuy dost-lar-ı köp sivinç[lig] irdi*;

6.5-6: *Tenri-ni calbargu-da irdi*;

2.2. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanındaki Deyimsel Birimlerin Tematik Açısından Sınıflandırılması

Deyimsel birimlerin oluşumu, anlamsal yapısı ve anlambilimsel özelliklerinin oluşumu ile ilgili sorular N. Alefirenko, V. Arkhangelsky, O. Akhmanova, A. Babkin tarafından ele alınmıştır, V. Vinogradov, Y. Gvozdev, V. Zhukov, L. Kruglikova, V. Lebedinskaya, A. Melerovich, V. Mokineko, R. Popov, V. Telia, A. Çepasov ve diğer dilciler tarafından ele alınmıştır.

Halk bilimindeki deyimse birimlerin semantik yapısı, sözlü halk eserlerin yazımının özellikleri (doğası, temaları, türü, organizasyonu, vb.) ile yakından ilişkilidir. Sözlü halk eserleri, insanın ayinle ilgili dini görüşlerini yansıtır, bu da sihirli bir önem verilen belirli bir ritüel eylemine dayanan deyimse birimlerini işleyişine yol açmıştır. Böylece deyimse birimler zamanla sanatsal olarak yeniden yorumlanmıştır ve genişletilmiştir. Hatta bazı sözlü halk eserlerinde, bu tür deyimse birimleri sadece ritüelin bir kısmının belirli eylemini değil, aynı zamanda bütün bir ayinin eylemini de göstermeyi başarmıştır.

Sözlü halk eserlerinin ana özelliği, çeşitli duyguların, ruh hallerinin, her türlü düşüncelerin aktarılmasıdır. Örneğin, Oğuz Kağan Destanı'nda *deneyim*, *acı*, *sevinç*, *mutluluk* anlam bilimsel alanlarının çeşitliliği deyimse birimler ile böylece aktarılmıştır: 24.5: *s(e)vinç atdı*; 22.9: *y(a)hşı kördi*; 35.1: *k(a)ygu-lar taptı* vb.

Sözlü halk eserleri, günlük yaşam algılanmasının ve imajının sonucudur ve bu algılar konuşma diline yavaş yavaş katılarak sözlü halk eserlerine görülmeye başlamıştır. Çoğunlukla halkın bu algıları, deyimse birim temeline nüfuz ederek, kuşaktan kuşağa sözlü olarak ulaşmıştır. Böylece eski çağlardan itibaren insanlığın dünyaya olan yaşam algıları, deyimse birimlerin temelinde saklanmıştır diyebiliriz. Örneğin, OKD'nda eski çağlardaki Türklerin gelenek görenekleri, dünyaya olan bakış açıları bazılarını tahmin edebiliriz. Örneğin, *kök börü*, OKD'nda çok büyük bir anlamla ve amaçla kullanılan sembollerin biridir. Hepimize malum olduğu gibi, bu sembol Türk dünyası için çok büyük önem taşımaktadır. Kök börü'nün kullanımı OKD'nda sabittir, değiştirilmeden, irkek börü olarak betimlenmiştir. OKD'nda *il künleri* yiyen ne de *k(ı)yat* ne de *suykar* değerindeki bir sade yabancı hayvan değildir. O, Oğuz Kağanı büyük yürüyüşlere, savaşlara, başarılı yürüyüşlere, büyük zafere

götüren, yol gösteren ve savaşta yardım eden ataların kutsal ruhunun *kök böri* halinde görülmesidir. Oğuz Kağan savaş yürüyüşüne çıktığı zaman 11.8-9: *tamga biz-ge bolsun buyan, kök böri bolsun-gıl uran* diye, ataların ruhuna saygı göstererek, ilan ederek başlamışlardır. Tarihte belli olduğu gibi Türklerin Aşina boyundan yayıldıkları efsaneler, hikâyelerde Eski Türklerin gelenek göreneklerini açık bir şekilde izleyebiliriz. Yani, Türkler kendilerinin kökünü kök böriden geldiklerini belirleyerek Türk Kağanlığın kağanları bayraklarına altından yapılmış olan kurtun başın saymışlardır (1950: 229). İşte bu efsane ve hikâyelerdeki bir kurtun imajı OKD’nda *kök tülüklik kök callug irkek böri* şeklinde bir şekilde görülmektedir. Oğuz Kağan 33.2-3: *kök tülüklik kök callug irkek böri* ile birle Sindu takı Tañ-gut takı Şagam yangak-lar-ı-ga atlap gitmiştir ve o yerleri kendisine tabi etmiştir. Oğuz Kağanı kök böri böyle üç kere birlikte yol göstererek yardım etmiştir. OKD’ndaki *kök tülüklik kök callug irkek böri*, erkek kurt sadece savaşla ilgili yerlerde görülmektedir. Ancak kök böri Oğuz Kağan’ın Barkan diye yerin Masar adlı kağanına karşı dördüncü savaş yürüyüşünde *kök böri* gösterilmemiştir. Çünkü OKD şeceresinde ilk kez Mısır Kağan ile savaşta Oğuz Kağan yenilmiştir ve yıllar sonra yine savaşarak yenmiştir. İşte bu savaş yürüyüşüne *kök böri* rehber olmamıştır. Böyle bir durum şecerede belirtilmiş olan yenilgi olayından dolayı olabilir (1988: 73). Diğer üç zaferinde ise rehber etmiştir. Diğer dikkat çekilmesi gerek durum ise, Oğuz Kağan’a iki kere görünmüş olan Kök Böri ona konuştuğu zaman kağan değil sadece ay, ay, Oguz demiştir. Eğer diğer Uruz Beg’in oğlu ona 21.2-3: *ay men-niñ kağan-um sen* diye hitap etmişse Ulug Türük ise 36.8: *ay kağan-um* diye seslenmiştir. Kök Böri ise onların değerinde değildir, 17.1-2: *tapukun-lar-ga men yörür bola men* derse bile, her zaman Oğuz’u kağan dememiştir. Böylece, büyüklük, kutsallık hakkı Kök Böri’ye sahiplendirilmiştir. İşte burada büyük anlam yatmaktadır. Çünkü Kök Böri Türklere özgü olan en eski anlamlardan biridir. OKD’ndaki bu Kök Böri’nin yaklaşık 10-11.yüzyıllara yaşamış olan Eski Türklerin atası tahmin edilmektedir (1988: 99).

Yüksek lisans tezimizin bu bölümünde, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nın metninde en yaygın deyimsel birimleri anlamsal özellikleri açısından sınıflandırmada, dil biliminde yaygın olarak kullanılan sınıflandırma kullanılmıştır. Bu sınıflandırma Oğuz Kağan Destanı’nın tematiğine, türüne göre uygulanarak işlemsel deyimsel birimler, nesnel deyimsel birimler, nitel deyimsel birimler ve kiplik deyimsel birimler olarak dört ana sınıfı içermektedir.

2.2.1. İşlemsel Deyimsel Birimlerin Semantik rupleri

İşlemsel deyimse birimleri Y.Avaliani, T.Aleynikov, LGaşeva, L. Kornilova, V. Lebedinskaya, G.Mihaylova, B.Turkina, N.Usaşeva ve diğr dilciler tarafından farklı açılardan araştırılmıştır. İşlemsel deyimse birimleri, bir eylemin, sürecin kategorik anlamına sahiptir. İşlemsel deyimse birimlerin sınıfında varlık, ilişki, durum, etkinlik gibi birkaç alt kategorileri ayırt edilmiştir:

2.2.1.1. İnsanın fiziksel durumunu bildiren deyimse birimler

Diğr bir değışle insan vücudu, organlarının hayati fonksiyonlarını, insan vücudunda meydana gelen fizyolojik değışmeler ile ilgili, süreçleri yansıtan işlemsel deyimse birimleri içermektedir. Uyğr harfli OKD’nda bu gruptaki deyimlerin toplam sayısı 69’dur.

2.2.1.1.1. İnsanın yaşına ve dış fizyolojik değışikliklerine bağı deyimse birimler.

2.2: *tili kile başladı;*

Değerlendirme: OKD’nda Oğuz Kağan’ın babası kim olduğı belirtilmemiştir. Destan sadece 1.2-3: *takı mundan soğ sevinç taptılar. k(i)ne künler-den bir kün Ay Kagan-nuğ közü yarup bödüdi, irkek ogul togurdı* diye başlanarak, onun babası kim olduğı söylenememiştir. Böylece Oğuz’un yoktan var olan, yani bu durumu onun tanrılık köküne getirildiğı hissedilmektedir. Diğr kahramanlık destanlara benzerlik göstererek, OKD’nda da Oğuz’un dış görünüşü normal insana benzemeyerek doğmuştur. Burada görüldüğü gibi onun dış görünüş sıfatlarında tanrıya ait özellikler bulunmaktadır: 1.6: *öğ-lük-i çırağı kök, ağızı ataş kızıl, köz-ler-i al, saçları, kaş-ları kara*. Bu efsanevi yaratık *yahşı nepsiki-ler-den* (güzel perilerden) daha güzeldi. Bir diğr yandan bu yeni doğmuş olan çocuğun vücudunun normal insanlara benzememesidir: 2.3-5: *adaki ud adaki teg, bil-leri böri bil-ler-i teg, yagrı kiş yagrı teg, kögüzü adug kögüzü teg. bedeni-nüğ kamağı tüğ tülük-lüg*. Bu sıfatlar nadirliğin ya da kahramanlığın belirtileri değıl, bu kerametın, oğlan üstünlüğün belirtileridir. Yüz belirtileri kök olarak olduğı gibi diğr vücut sıfatları da insana ait

özellikler değildir. Dolayısıyla, bu kullanılmış biçimler tam bir insanı betimleyen biçimler biçimlerdir. Yani o çağların destanı yapan efsanevi yaratıkları için yaratılmış biçimlerdir.

2.2.1.1.2. İnsanın fizyolojik uyku veya uyanıklık durumlarıyla ilgili deyimsel birimler.

16.1: *korıkan-nı tüşküirdi, şük bolup uyup turdı;*

Değerlendirme: şük bolup uyup turdu: kırgz. Şük boluu (Sessiz, alabildiğine sakin olmak). Örneğin, halkb. Ağıtında şük bolcu, amanat candın ermeği (boşaltıldığında çok sessizdi (normalde çok canavara) canımızın zevkiydi) (K.Yudahin, 1985, s. 416). Karahanlı ve Harezmi sahası metinlerinde de tanıklanan şük (sessiz, sakin) kelimesi, aslen Soğdca'dır. Hatta Kaşgarlı Mahmut *Divanü Luğati't- Türk* kitabında *Tükler sus anlamında şük tur derler* ifadesiyle kelimenin Karahanlılar arasında da varlığına işaret eder. OKD'daki şük bol deyişi *sakinleşmek* anlamındadır (Ağca, Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, 2016, s. 200-201). Böylece OKD'nda kullanılmış olan şük bol deyimsel birimi çok eski çağlardan beri günümüze kullanılmakta olan deyimsel birimlerin biridir.

2.2.1.1.3. Gebelik ve doğumun fizyolojik süreciyle ilgili deyimsel birimler.

1.3-4: *Ay Kagan-nuñ közü yarup bödüdi;*

8.3: *[közü] yarudı;*

10.4: *[közü] yarudı;*

8.1-2: *töl bogaz boldı;*

10.2: *töl bogaz boldı;*

2.2.1.1.4. Zihinsel, ruhsal durumlardan kaynaklanan fizyolojik durumla ilgili deyimsel birimler.

Bir insanın fiziksel, duygusal, zihinsel, ahlaki durumunu karakterize etmektedir.. Zihinsel durumun değeri ile ifade edilen deyimsel birimlerin yaygınlığı, kişinin farklı bir duygu tecrübesini deneyimleme kabiliyeti ve bu duyguların sözlü halk eserlerinde yer alan ihtiyacı ile ilişkilidir. Bu gruptaki deyimsel birimler aşağıdaki alt grupları içermektedir:

a. Olumsuz duygular nedeniyle insanın zihinsel durumunun kızgınlık, suçluluk, üzüntü, özlem, ağrı vb. bildiren işlemsel deyimse birimler (aşk deneyimler dışında):

21.9: *b(a)glug bellüg bola men;*

21.8: *menüñ tap-um irür mü;*

22.5-6: *men saña başum-nı kutum-nı bire men;*

22.7: *dost-luk-dan çıkmaz tur[ur men];*

27.1: *köp çığay emge[k] çeküp turdı;*

35.1: *k(a)ygu-lar [tapdı];*

Bu alt grubun deyimse birimlerinin hâkimiyeti gelenekler çerçevesinde kısıtlanan ve her zaman bağımsız karar verme olasılığına sahip olmayan bir kişi arzusunun sonucudur, yani iç geriliminin, acısının, duygularının bir şiire dökülmesidir.

22. 1. *biz-niñ kut-(ı)bız sen-niñ* /bizim bahtımız senin

2. *kut-uy bolmuş, biz-niñ urug* / bahtın olmuş, bizim soyumuz

3. *(ı)bız sen-niñ ıgaç-(ı)ñ-nuñ* / senin ağacının

4. *urug-ı bolmuş bolup tutut. Teyri sen-* / soyu olmuştur. Tanrı sana

5. *ge yir berip buçurmuş bolup turur. men saña* / ülke vermiş, bahşetmiş. Sana

6. *başum-nı kutum-nı bire men* / başımı, bahtımı vereyim.

b. Özlem üstesinden gelmek, sevinç ve mutluluk anlamına gelen insanın zihinsel durumunun işlemsel deyimse birimler (aşk deneyimleri dışında):

1.2-3: *takı mundan soñ seninç tapdılar;*

15.4: *[dost] turur men;*

23.3-4: *dost-luk kıldı;*

22.9: *söz-ün y(a)hşı kördi;*

24.5: *Oguz Kagan s(e)vinç atdı;*

34.9: *köp sivinç[lig] irdi;*

22.8. ...*Oguz Kagan y(i)git-niñ* / Oğuz Kağan (bu) yiğitin

22.9. *söz-ün y(a)hşı kördi, sivindi...* / söylediklerini beğendi, sevindi...

c. Aşk deneyimlerinden dolayı mutluluk ya da acı, sıkıntı getiren deneyimleri bildiren işlemsel deyimse birimler:

Bu alt gruptaki olumsuz duygularla karıştırılmış bir sevgi durumunu ifade eden deyimisel birimlerinin üzücü ruh halinde olması, halk bilimcilerinin belirttiği gibi sözlü halk eserlerinin doğası olarak açıklanmaktadır.

7.9: *anı kördükte usı kalmadı kitdi;*

9.9: *anı kördükte usı kitdi / onu görünce aklı başından gitti;*

9.10.9-1: *cüreki-ge ataş tüşdi* (yüreğine ateş düştü, aşk oldu).

8.1: *tilegüsin aldı;*

10.1-2: *tilegüsin aldı;*

9.7-8: *süt-den kumuz bola tururlar / süt/saamal/ kımız içmiş gibi mest oldular;*

7.7-8: *külse kök teñri küle turur;*

7.7-8: *ıglaşa kök teñri ıgla-ya turur;*

Değerlendirme: OKD’indeki bir diğer özellik ise, evlenmek için kız isteme motifinin yok olmasıdır. Yani genel destanlarda kız arama ya da kız isteme, kız için savaşma gibi olaylar mutlak iken, OKD’nda bu durum oldukça farklıdır: 6.5: *Oguz Kagan bir yir-de Teñri-ni calbargu-da irdi. karañgu-luk keldi, kök-dün bir kök yaruk tüşdi. Kün-dün aydan kokulgu-luk-rak irdi. Oguz Kagan yörüdü, kördi kim uşbu yaruk-nuñ ara-sında bir kız bar irdi. Yalguzolturur irdi. Yahşı körük-lüg bir kız irdi. anuñ başında ataş-lug yaruk-lug bir meñ-i bar irdi. Altun kazuk teg irdi. Uşol kız andag körük-lüg irdi kim külse kök teñri küle turur, ıglaşa kök teñri ıgla-ya turur. Oguz Kagan anı kördükte usı kalmadı kitdi, s(e)vdi, aldı. anuñ birle yatdı, tilegüsin aldı, töl bogaz boldı. Burada bire bir betimlenen anlatım biçimi yoktur. Hem anlatım olayının tam resmi hem de tam hareketi yoktur. Burada sadece hareketi ve onun sonucunu haberleme vardır. Oğuz Kağan’ın evlenme hikâyesi böylece aynı şekilde değişime uğramadan iki kere görülmektedir (yapım açısından). Anlam açısından ise, hepimize belli olduğu gibi, bahadırılık destanların hepsinde evlenmeden önce kız isteme, kız için intikam alma vb. gibi motiflere karşılık OKD’inde bunlar görülmemektedir. İşte böyle motiflerin olmaması OKD’nini diğer destanlardan epeyce farklılaştırmaktadır.*

2.2.2. İnsanın Fiziksel Aktivitesi Grubu

Halkın günlük yaşamını geniş anlamda yansıtmayı amaçlayan halk ürününün doğasından kaynaklanan en üretken grupların biridir. OKD’inde bu deyimisel birimleri aşağıdaki gibi birkaç semantik gruba ayırabiliriz.

2.2.2.1. Görme organları tarafından gerçeklik algısı

26.3-4: *uşbu aygur at közden yetü k(a)çdı kitdi;*

2.2.2.2. Anlamsız veya sonuç getirmeyen fiziksel durumları bildiren deyimisel birimler

15.1-2: *carlıg-ın saklamaz ;*

15.2-3: *katag(a)la-gu barmaz irdi;*

15.3-4: *[söz] söz-ni tutmaz men;*

15.4-5: *yarlıg-ga bakmadı;*

Değerlendirme: Uygur harfli OKD’nda üç kağan ile savaşmıştır. Onların biri ise Urum Kağan ile olan savaşıdır. Urum Kağan’a karşı yapılan yürüyüşün tek sebebi de, Urum Kağan’ın kendisidir: 15.1-5: *Urum Kagan, Oguz Kagan-nuñ carlıg-ın saklamaz irdi, katag(a)la-gu barmaz irdi, mu-nı [söz] söz-ni tutmaz men, turur men tep yarlıg-ga bakmadı.* OKD’nda bu kısa bir kısmın tarihi bir anlamı olduğu bazı Türkolog ve tarihçiler tarafından kabul edilmiştir. OKD’ndaki Urum ile olan savaş, Hunların İtil’den sonra gelen, Karadeniz’in kıyısına yerleşen Roma İmparatorluğu’nun sınırlarında 5.yüzyılda Eski Türklerin yapmış olduğu savaş yürüyüşleri ile benzerlik göstermektedir. Bu Türk Kağanlığının 6-8.yüzlarda batıya yapmış olduğu savaşları, Oğuz Kağan’ın kendi olayları ile karıştırılmadan, kronolojik hataya uğratılmadan, temeli çok erken yapılmış olayın kökü çok titiz ve ustalıkla anlatılmıştır. Böylece OKD’ndaki Urum Kağan ile savaş olayının kökü çok eski çağlara götürmektedir. Oradaki belirtilmiş olan Urum Kağan, aslında insan ismine dönüştürülen Roma imparatorluğunun olduğu tahmin edilmektedir (Artamonov, 1962, s. 49-62).

2.2.2.3. Bireye yönelik yapılmış olumlu sonuçlar doğrudan fiziksel eylemlerle ilgili deyimisel birimler

30.8-9: *il kün-iz öz ağızı-ga bakıntur-dı;*

33.5: öz yurtu-ga bir-le-di;

37.6: ögütü-ge köre kıldı;

2.2.2.4. Bireyin ilişkilere yönelik niyetini, isteğini bildiren fiziksel durumlarla ilgili deyimssel birimler

a. Bireye yönelik ilişkilerde iyi niyetin fiziksel hareketini bildiren deyimssel birimler:

13.2-3: tarıtu-ge tartıp;

13.3: dost tutar men;

33.6: taşkarun kalma-sun;

35.4: çaşka-run kalma-sun;

b. Bireye yönelik ilişkilerde kötü niyetin fiziksel durumlarını bildiren deyimssel birimler.

13.4-5: çamat çakup;

15.5-6: Oguz Kagan çamat atup;

15.6: aña atlagu tiledi;

21.7: atam çamat atup irse;

13.5: duşman tutar men;

c. Ruhsallığa yönelik ilişkilerde niyeti, isteği bildiren fiziksel hareketle ilgili deyimssel birimler:

33.7: bellüg bolsun;

35.5: billig bolsun;

36.9: c(a)şagu bols[un]-gül uzu[n];

37.8-9: menüj köñül-üm av-nı tilep turur;

6.5-6: Tenri-ni calbargu-da irdi;

37.6: ögütü-ge köre kıldı;

2.2.2.5. Aktif bir şekilde yapılan fiziksel hareketleri bildiren deyimssel birimler

17.1-2: tapukun-lar-ga men yörür bola men ;

17.5-8: çerig-niñ tapuk-lar-ı-da kök tülük-lüg kök callug bedük bir irkek böri yörügü-de turur;

17.8-9: *art-lar-ın katag(a)-lap yörügü-de turur;*

25.8-9: *tapuk-lar-da yörügü-de turur;*

2.2.2.6. Diğer fiziksl durumlarla ilgili deyimisel birimler

10.11.9-1: *car-lıg carlap kiñe-şdi-ler;*

11.5-6: *carlıg birdi;*

12.4-5: *tört sarı-ga carlıg cumşadı;*

12.13.9-1: *baş çaluñu-luk tilep men turur;*

13.1-2: *agız-um-ga bakar turur bolsa;*

13.4: *agız-um-ga bakmaz turur bolsa;*

29.2: *carlıg kıldı;*

Değerlendirme: OKD’ndaki bir önemli olayların biri de, halkı toplayarak şölen yapması ve kendisini kağan tanıtmasıdır. 1011.8-9: *andan soñ Oguz Kagan bedük toy birdi. İl künge car-lıg carlap kiñe-şdi-ler. kırık şire, kırık bandeñ capturdı. Türlüg aşlar, türlüg söy(ü)rme-ler, çubu-yan-lar, kımız-lar aş(a)dı-lar, içdi-ler.* Bu büyük toy, şölen Oğuz’un kağan olma, tahta oturma, hükümdarlık makamını alma şölenidir. Ancak burada daha detaylı bakarsak, toy kümesi yani toy töreni, kutlaması bulunmamaktadır. Normalde toy, şölende at yarışı, güreş gibi milli oyunlar ile toplanan bütün halk kutlama ve bayram yapar. Örneğin, Manas destanında ak keçenin üzerine oturarak, toyda toplanan toplumun etrafını yedi kere gezerek, kafasına özel başlığı giydirme gibi kağanın halk tarafından seçimi izlenmektedir. Ancak OKD’nda hem kağan olma motinden doğan anlamlar hem de kağanlık seçme motifleri ve o motiflerden doğan tören toplanması, kutlanması gibi anlamlar da hiç izlenmemektedir. E. Meletinskiy’e göre, böyle kağan olma, seçme gibi motiflerin izlenmediği destanlar, en eski çağlara ait destanlar olarak kabul edilmektedir (Meletinskiy, 1963, s. 247). Aynı şekil diğer Türk dillerindeki eski destanlarında da izlenmektedir. Kırgız Türkçesindeki Er Töştük, Kazak Türkçesindeki Alpamış, Er Kökçe vb gibi destanlarda da kağan olma, seçme motifi hiç izlenmemektedir. Ancak OKD’nda kağan olma motifi açık bir şekilde görülmesi de, Oğuz’un kendisini dünyanın dört tarafına carlıg caplap, emirler gönderme gerçeğinin bulunması OKD’na ait olan özelliktir (1988: 70). O kendi boyu için, kendi yurdu hedefi için ya da kendisi için savaş yapan tek

bahadır ya da boy bahadırı da değildir, Oğuz bütün boyların ve soyların başını bir araya getiren kağan, eski gücün bir kumandanıdır. Bu gerçeklik ise Oğuz'u açık bir şekilde tarihi anlamı olan bir imaj olarak göstermektedir. Yani burada Oğuz Kağan edebi kahraman değil, destani kahraman da değil, özel tarihi çağların en başarılı sonucu ve tarihin kaynağı olan şeciredeki tarihi anlamı olan bireydir (1988: 70). Böylece OKD'nda ilk olarak 10.8-9: *Oguz Kagan bedük toy birdi, il kün-ge car-lıg carlap kiñe-şdi-ler* diye büyük şölen yapar ve ondan sonra 11.4-6: *toydan soñ Oguz Kagan big-ler-ge, il kün-ler-ge carlıg birdi*; 12.3-5: *k(i)ne ondan soñ Oguz Kagan tört sarı-ga carlıg cumşadı* diye dünyanın dört tarafına emirlikler göndermesi ve onlardan 12.7-9: *men uygur-nıñ kağanı bola m(e)n kim yir-niñ tört bulıñ-ı-nıñ kağanı bolsam kerek turur* diyerek itaat etmelerini emir etmesi 13.1: *sinlerden baş çaluñu-luk tilep men turur*; 13.4-5: *aguz-um-ga bakmaz turur bolsa çamat çakup çerig çekip duşman tutar men* diye doğrudan Oğuz Kağan'ın hareketinin sonucunda, tarihi anlam kazandırmıştır. Böylece bu hareketleri canlandıran deyimsel birimlerini tarihi anlamı var diyebiliriz.

2.2.2.7. Dikkat çekmek için yapılan fiziksel hareketlerle ilgili deyimsel birimler

14.1-2: *il-çi yumşap yiber-*;

14.2: *altun kümüş tartup*;

14.4-5: *s(o)yurkap bir-*;

14.5: *agız-ı-ga bakın-*;

14.5-6: *dost-luk kıl-*;

14.6-7: *amırak bol-*;

Değerlendirme: 13.14.8-3: *oñ çaña-k-da Altun Kagan tegin bir kağan bar idi. uşbu Altun Kagan, Oguz Kagan-ga ilci yumşap, yüber-di. köp telim altun kümüş tartup, köp telim kas yakut taş alıp köp telim erdini-ler yiberip yumşap Oguz Kagan-ga s(o)yurkap birdi. agız-ı-ga bakındı. yahşı bigü birle dost-luk kıldı, anuñ birle amırak boldı.* OKD'nda Oğuz Kağan Altun Kağan ile savaşmamıştır. Oğuz Kağan tahta geldikten sonra, dört tarafa emirler gönderdiği zaman ona ilk olarak sayısız hediyeleri göndererek, Oğuz Kağan'a itaat eden, emirlerine tabi olan da Altun Kağan idi. Bu yüzden bu deyimsel birimleri tarihi anlamı var olan deyimsel birim olarak değerlendirilebiliriz. Altun Kagan tarihi kökü var olan imajların biri diyebiliriz. O, şecirecede Mode (Oğuz Kağan) ilk yaptığı savaş yürüyüşünde Dun Hu

halkını kendisine itaat ettirmiştir. İşte Altun Kağan ismi bu halk için verilmiş genel isimdir (1988: 87).

3.2. Tanımsal Deyimsel Birimlerin Semantik Grupları

3.2.1. Efsanevi Figürlere Özgü Kalıplaşmış Biçimler

1. *irkek ogul* : OKD’nda efsanevi bir unsurun biridir. Daha doğrusu, efsanevi bir tonla tasvir edilmiştir. Oğuz babasız doğmuş olan çocuktur. Annesi Ay Kagan bile bir insan değil, Ay ismi söylediği gibi, ay tanrısıdır. Oğuz’u bu anne doğurduğu için Oğuz, sıradan bir insan değil, tanrı’nın oğludur. Bu nedenle, özellikle Oğuz’un doğumu bir bahadıra sahip özellikleri değil, insana da özel karakter değil. Tanrıya, kutsallığa sahip özellikler ile betimlenmiştir.

Bununla birlikte, oğul ile kızı ayırarak söyleme OKD’nda var olması rağmen, *irkek ogul* biçimi özellikle değişmeden kullanılmıştır. [1-kızından doğan çocukları Güneş, Ay, Yıldız, 2-kızdan doğan Gök, Tağ, Deniz bile «erkek oğul» olarak doğar].

Böylece *Kök Teğir*’den doğan *irkek ogul Kök Teğir*’in özelliklerine sahiptir: 1.5-6: *öğluki çırığı kök* (görünüşü, yüzü – mavi), *agızı ataş kızıl* (ağız – kırmızı), *közleri al* (gözleri açık renkli), *saçları, kaşları kara* (saçları ve kaşları – siyah). Sanatsal efsanevi imajı ise, en iyi ruhun kutsallığından bile («iyi ruhlardan, perilerden bile) daha güzel olarak betimlenmiştir. Yeni doğmuş olan bu *irkek ogulun* yüz görünüşü böyle yukarıdaki gibi betimlenmişse, beden yapısı ise aşağıdaki gibi betimlenmiştir: «kırık kün»de büyüüp, yürüyen ve oynayan bu çocuk: 2.3-5: *adaku ud adaku teg* (ayakları sığır ayakları gibi), *billeri böri billeri teg* (bir kurtun beli gibi), *yagrı kiş yagrı teg* (sırtı samur sırtı gibi), *köküzü adug köküzü teg* (göğüşü ayı göğüşü gibi), *bedeninü kamagı tüg tülüklüg* (bedenin tamamı tüylü).

Bunlar büyüklüğün, bir dev bahadır kişiliğın değil, kutsallık, mükemmeliğin belirtileridir. Yüzü, görünüşü *kök* (mavi) olan insanlar görünüşüne nasıl özgü olmadığı gibi, bedeninin tamamı *tülüklüg* (tüylü) olması, inek bacaklı, kurt belli, samur sırtlı, ayı göğüslü olması bir insan doğasına ya da bir bahadır doğasına özgü belirtiler değildir. Dolayısıyla, bu formüller belirli bir kişiyi tanımlayan ve bunlar için geçerli olan formüller değildir. Tanrılık imgesini, kutsal imge anlamından doğmuş olan geleneksel formül, o dönemin destanını yaratan efsanevi figürler için icat edilen kalıplaşmış mecazi şekildir.

bir kişi - Oğuz'un kendisi, 1-kız ve 2-kız, mavi kurt.

2. kök yaruk: Bu da efsanevi bir kavram şeklidir. Bu *kök yaruk* (mavi ışık), *güneşin ışığını*, *ayın ışığını* temsil etmektedir. Ancak, bu ışığın *güneş* ve *ay* ışığı ile karşılaştırma, daha sonraki dönemlerin destanlarına özgü olmayan şekildir. Dolayısıyla, bu şeklin kullanım biçimi aşağıdaki gibidir: 6.7-8: *kök-dün bir yaruk tüşdi. kün-dün (ay) ay-dan kokulgu-luk-rak irdi* (gökten bir mavi ışık indi, güneşten ve aydan daha parlaktı); 7.1: *uşbu yaruk-nuğ arasında bir kız bar irdi* (bu güneş ışığı, ayın mavi ışığının «arasında», bir kız vardı). 7.4: *anuğ başında ataşlug yaruk-lug bir meğ-i bar irdi* (kafasında «ateş gibi parlak bir beni vardı); 7.5: *altun kazuk teg irdi* (o beni kutup yıldızına benziyor, yani Altın Kazık yıldızı).

3. Oğuz Kagan'ın kendisine özgü özelliklerin tümü efsanevi şekilde betimlendiği gibi Oğuz'un evlendiği iki kız da aynı şekilde betimlenmiştir. Bu iki kızın efsanevi bir temeli vardır.

1. 1.kız gökten düşen *kök teyri*'nin kızı olduğu için, onunla ilgili söz sadece *kök yaruk* ile ilgili olarak söylenmiştir.

2. 2-kız ise, *yer'in* kızı olduğu için, sadece yerli insanlar ile bağlı olarak bahsedilmiştir.

OKD'nin başka destanlardan ayıran bir başka özelliği de, bu kızların güzelliklerini doğrudan göstermemesidir. OKD'nde güzelliğin işareti doğrudan değil, başka birilerinin hisleri ile dolaylı anlatım şeklinde betimlenmiştir. Yani, 1-kız hakkında, 7.6-7: *külse kök teyri küle turur, ıglaşa kök teyri ıgla-ya turur* (bu kız çok güzeldi, gülerse kök tanrı güler, ağlarsa kök tanrı ağlar); 2-kız hakkında 9.6-7: *yirniğ yil künü anı körse ay ay ah ah ölerbiz dep süt-den kumuz bola turur-lar* (onu yerin halkları görürlerse, ay, ay, öleceğiz, diye aşk olurlar). İşte OKD'nde güzelliğin ölçüsü böyle bir özellik ile verilmiştir. Yani, tüm bunlar samimiyetin damlası, bir güzelliğin ölçüsüdür. Genel olarak mecaz anlamda benzetme şekillerinin kullanılması OKD'nin ana özelliğidir diyebiliriz: *saçı müren teg, tişi incü teg* vb.

3.2.2. Hayvan-kuşa Özgü Kalıplaşmış Biçimler

OKD'nde çok fazla hayvan ve kuş ismi yoktur. Bunun sebebi de, avcılık kavramının olmaması ya da bu kavramın tam eylem ile tanımlanmaması ve genel bir özetleme ile karakterize edilmesidir. Bu iki durum kahramanları avlanmaya çağırsa da, bozkır ve gökyüzünün birçok hayvan-kuşlarının ortasına getirirse de, onları tek tek ayırıp

adlandırılmamıştır. Dolayısıyla OKD’inde birçok hayvanın isimleri tek tek değil, epik şarkılar geleneğinde bireysel, destansı şarkıya özgü gelenekle kendi eleştirel, nitel, nicel ve diğer nitelikleri ile adlandırılmıştır:

3.2: *kilgen k(i)y(i)k*;

3.3: *uçkan kuş*;

3.4: *bir bedük k(i)yat*;

3.6: *bedük bir k(i)yat*;

26.1: *çokurdan aygır at*;

26.3: *aygır at* (26.2; 27.7);

16.5: *kök tülüküg, kök callug bedük bir irkek böri* (17.6; 18.1); *kök böri, irkek böri* (24.9; 25.1; 25.7; 29.5; 33.1),

34.1: *köp k(i)y(i)k* (39.6);

38.7: *köp kuş birçok kuş* (39.6);

41.2: *altun taguk*;

41.3: *ak koyun*;

41.5: *kümüş taguk*;

41.6: *kara koyun*.

Yukarıda belirtilen tanımsal şekiller, geleneksel, kalıplaşmış destansı formüllerdir. Örneğin, *k(i)y(i)k* ve *kuş* üç yerde kullanılmıştır ve her üçünde de *köp* kelimesi ve çoğul *+lar* ile birlikte değiştirilmeden kullanılmıştır. Yedi yerde değiştirilmeden kullanılan *böri* biçimi ise sadece bir yerde gelenekten saparak *irkek böri* olarak kısaltılmış, (6 yerde *bedük* kelimesi ile 3 yerde, 3 yerde *bedük* kelimesi olmadan) tam olarak hiç değişime uğratılmadan söylenmiştir.

Bununla birlikte OKD’nda yukarıdaki biçimden sapmış hayvan, kuş isimleri de vardır: *k(i)yat* 7 kere; *bugu* 4 kez; *adug* 3 kez; *şuŋkar* 4 kez adlandırılrsa bile teklik anlamda kullanılmıştır.

3.2.3. Eşyalara Özgü Kalıplaşmış Biçimler

Genelde destansı masallarda da, destansı şarkılarda da, insanların tüketim mallarından, daha kesin olarak, destansı kahramanlarının tüketici ürünleri sıkça bahsedilmez. Silahları t. b. sadece bir ya da iki tamamlayıcı eşya, sadece düşmandan ganimet.

Geleneksel olarak, ne destanlarda ne de destansı halk eserlerinde insanların, özellikle de epik kahramanların tüketim malları açıkça bahsedilmemektedir. Özel olarak sadece silahları veya ona benzerlik gösteren tamamlayıcı yol eşyaları, düşmanlardan gelen ganimetler belirtilmektedir.

3.2.3.1.OKD’nda silahların tanımsal şekilleri

OKD’nda silah aletleri aşağıdaki biçimde kullanılmıştır:

3.4.9-1: *cıda birle, ya ok birle takı kılıç birle kalkan birle atladi* (kargı ile, kılıç ile, ok ile, kalkan ile hücum etti) (4.1);

18.7-8: *ok birle, cıda birle, kılıç birle uruşdı-lar* (okla, kargıyla, kılıçla savaştılar);

30.5: *oklar birle, kılıçlar birle uruşdı-lar* (oklarla, kılıçlarla savaştılar).

OKD’nda bir savaşın tam resmi verilmemiştir. Savaşın en belirgin tanımlaması sadece Urum Kağan ile yapılan savaştır. Ancak orada bile tam bir savaş resmi verilmemiştir:

18.9: *bir kara tapık-ı-da uruşgu tutuldu. ok birle, cıda birle, kılıç birle uruşdı-lar* (Kara dağın önünde savaş başladı. Okla, kargıyla ve kılıçla savaştılar);

18.19.9-5: *çerigler-niñ ara-lar-ı-da köp telim boldı uruşgu. il künler-niñ köñül-ler-i-de köp telim boldı kaygu. Tutulunç uruşunç andag yaman boldı kim İtil Müren-nüñ sugı kop kızıl, sib-siğir teg boldı* (askerin arasında büyük savaş oldu. Yakalamaca ve savaş o kadar şiddetli oldu ki İdil Müren’in suyu zicire gibi tümüyle kırmızı oldu);

30.5: *uruş tokuş başlandı. Oklar birle kılıçlar birle uruşdı-lar* (savaş başladı, oklarla birlikte savaştılar).

Yukarıda belli olduğu gibi, metinde bir savaşın tam hareket resmi değil, sadece açıklama biçimi verildiği için, savaş silahlarının, silah ibadetinin, silah gücünün tanınması bulunmamaktadır. Silahın imgesi ve özellikleri OKD’nın dilinde belirtilmemiş ve tanıtılmamıştır. Silahın tanınması sadece bir yerde 11.9: *temür cıdalar bol orman* şeklinde *temür cıda* (demir kargı) olarak betimlenmiştir. Bunun yanı sıra OKD’nda kalıplaşmış olan ve destancılık geleneği gösteren 36.1: *altun ya* (36.2; 38.8)); 36.2: *kümüş ok* (35.5; 39.7).

Her ikisi de geleneksel biçimlerdir, çünkü her ikisinde de bir tarihi derin anlamı var olay belirtilmiştir. 2. OKD’nda *altun*, *gümüş*, *demir* kelimelerinin formülde yer aldığı başka şeyler vardır:

4.6: *altın kuşak bir altın kuşak ile bağlanmıştı*;

28.6: *yiyecek altından yapılmıştır*;

28.7: *tunikler gümüşten yapılmıştır*;

28.7: *boncuklar demirden yapılmıştır*.

31.7-8: *ölüg [ba]rgu* (ganimet, savaşta zorla ele geçirilen mal). *Bargu* kelimesi OKD’nda biçimsel birimlerin dışında hiç kullanılmamıştır:

19.9: *köp ulug bargu, köp ulug telim tirig bargu*;

31.2: *ulug ölüg bargu*;

31.7: *ölüg [ba]rgu*;

31.8: *tirig bargu*;

33.8-9: *ulug bargu-luk bir yurt*.

Bargu kelimesi sonraki zamanlar *ganimet* anlamını da, onun *ölü*, *tirig*, *ulug* gibi şekillerini de kullanılması, sadece OKD’na ait olan eski geleneksel dil özelliği diyebiliriz.

3.2.5. Yeryüzü, Su ve Uzaya Özgü Kalıplaşmış Biçimler

OKD’nda kesin olarak yeryüzü, su adı çok azdır. Ancak bu çok az sayıda olan isimler bile her zaman kendisine özgü kalıplaşmış şekile sahiptir:

3.1: *bir ulug orman* (büyük bir orman);

20.5: *y(a)hşı berik baluk-ka yumşadı* (iyi tahim edilmiş şehre gönderdi);

26.4: *munda ulug bir tag bar irdi* (büyük bir dağ vardı);

18.6: *bir kara tag tapık-ı-da* (bir kara dağın önünde);

23.6: *İtil tegan bedük bir müren turur* (İtil diye büyük bir ırmaktır);

26.7: *anuş atı Muz Tag turur* (onun adı Muz Tağ’dır);

29.8-9: *tarlagu-sız bir yazı yir irdi* (ekilip-biçilmeyen işlenmemiş bir yerdi);

30.1: *bedük bir yurt* (büyük bir memleket);

3.2: *köp müren-ler, köp ügüz-ler bar [yer]* (birçok dere, birçok ırmak var [yer]);

12.4: *tört sarı* (dört bir taraf);

- 12.8: *yir-niñ tört buluñ-ı* (dünyanın dört bir köşesi, yeryüzü);
36.3: *kün toğuşıdan kün ba batuşı* (doğudan batıya doğru);
38.3: *tün sarı-ga* (kuzeye doğru) (38.4; 38.5).

3.2.6. İnsan Uzuvarlarını Niteleyen Kalıplaşmış Biçimler

Destandaki ana gelenek, kahramanları özel niteliklerle adlandırmaktır. Ve o takma adları her zaman bırakmadan, tekrarlayıp söylemek bu ana usuldur:

- 1.4: *irkek ogul togurdı* (8.3; 10.4) (erkek oğul doğurdu);
1.5: *öñ-lük-i çıragı kök* (yüzü boz);
1.6: *agızı ataş kızıl* (ağız ateş (gibi) kızıl);
1.6: *köz-ler-i al* (gözzleri kırmızı);
3.7: *Oguz Kagan bir iris kagas kişi irdi* (Oğuz Kağan cesur bir kişiydi);
7.2: *yahşı körük-lüg bir kız* (çok güzel bir kız);
7.3: *ataş-lug yaruk-lug bir meñ-i bar* (parlak bir beni vardı);
7.5: *altun kazuk teg* (kutup yıldızı gibi);
9.3: *közü kök-dün kök-rek* (gözleri gökyüzünden daha maviydi);
9.4: *saç-ı müren usıgı teg* (saçı ırmak şekli gibi);
9.5: *tişi ünçü teg* (dişleri inci gibi);
23.9: *bir y(a)hşı beg* (iyi bir beg);
23.9: *Ulug Ordu Beg* (büyük ordu beg);
24.1: *uslug bir ir* (akıllı bir kişi);
27.2: *bir bidük kagas ir beg* (çok cesur bir bey);
27.4: *oña bir ir irdi* (ona bir kişiydi, cersurdu);
28.9: *[b]ir y(a)hşı çeber ir* (çok yetenekli bir kişi);
29.1: *atı Tömürdü Kagul* (adı Tömürdü Kagul);
31.5: *uslug, y(a)hşı bir çeber kişi* (akıllı ve çok kabiliyetli bir kişi);
31.6: *atı Barmak-lug Çoşun Billig* (adı Barmaklıg Cosun Billig);
35.6-7: *ak sakal-lug, mo[z] saç-lug, uzun uslug bir kart kişi* (ak sakallı, kız saçlı, çok akıllı yaşlı bir kişi);
35.8: *türün bir bir yir* (asil bir kişi).

3.2.7. İdareye Özgü Kalıplaşmış Biçimler

OKD’nda bu alanda çok az tanımsal kalıplaşmış şekiller bulunmaktadır: 40.5: ulug kurultay çakır-dı (büyük kurultay topladı); 40.8: bedük ordu (büyük ordu); 10.8: bedük toy (büyük toy, şölen).

Açıklayıcı formüller arasında en dikkat çekici olanları *bedük*, *ulug*, *yahşı* sözcüklerinden yapılan biçimlerdir. Bu kelimelerin kullanımı ile kapsamsal biçimler yapılmıştır:

Uluğ < kurultay, orman, tag, bargu;

Bedük < k(ı)yat, öy, yurt, talay, kağa, ordu;

Yakşı < beg, (berik) baluk, (çeber) ir

Burada *ulug* kelimesi hem büyüklük, hem yükseklik ve hem de bolluk (çokluk) anlamında kullanılırken, *bedük* kelimesi hem büyük, hem yüksek, hem zor, güçlü ve geniş anlamında kullanılmıştır.

3.3. Zamansallığı Bildiren Deyimsel Birimlerin Grupları

3.3.1. Zamanın Kesinliğini Bildiren Deyimsel Birimler

bir neçe kün-ler-den soñ: burada bir süreç anlamı söz konusu değil kesinlik anlamı söz konusudur. Bu destanın geleneğine değil, sıradan gelen hareketlerin zaman bildiren kalıplaşmış biçimidir:

18.1: *bir neçe kün-ler-den soñ*;

1. 1.3: k(i)ne *künler-den bir kün*;

8.2: *künlerden soñ keçe-ler-den soñ*;

8.7: k(i)ne *bir kün Oguz Kagan av-ga kitdi*;

Vakitti yukarıdaki *bügün*, *keçe*, *irte*, *bir kün* gibi biçimlerinde kullanıldığı gibi, destanlara uzunluk, mecazlık katması için kullanıldığı *bir*, *üç*, *kırk*, *tokuz* gibi sayılarını da mecaz olarak kullanılması görülmektedir. Yani bu sayılar sayı anlamında değil, zamanı mecazlaştırarak kesinlik anlamında kullanılmıştır.

2.2-3: *kırık künden soñ bedükledi, yöridi, oynadı*;

15.7-8: *kırık kün-dün soñ Muz Tag tegan tag-nuñ adakı-ga keldi*;

41.9: *kırık kün kırık kiçe aş(a)dı-lar*;

27.6: tokuz kün-dün soñ Oguz Kagan-ga aygır at-nı keltür-di;

3.3.2. Bir Durumu Belirli Bir Zamanda Değerlendiren Deyimsel Birimler

kün-ler-den soñ kiçe-ler-den soñ : bu şekil destanda hikâyeyi başlama durumlarında değil, bir hareketi, durumu belirli bir zamanı değerlendirmede bir neticeye göre kullanılmıştır. Bu grubun deyimisel birimleri, uzun bir etki süreci gösterebilir, ancak kesin bir başlangıç veya bitişi bildirmemektedir.

2.8-9: kün-ler-den soñ keçe-ler-den soñ y(i)igit boldı;

8.2-3: künlerden soñ keçe-ler-den soñ yarudı, üç irkek ogul-nı togurdı;

10.2-3: kün-ler-den soñ keçe-ler-den soñ yarudı, üç irkek ogul-nı togur-dı.

4.4-5: andan soñ irte boldı. tañ irte çak-da kildi;

3.1: bu çakda, bu yirde bir ulug orman bar irdi;

13.7: k(i)ne bu çakda oñ caña-k-da Altun Kagan tegan bir kağan bar irdi.

37.7: irte bolup-da aka-lar-nı ini-ler-ni cap-lap keltürdi;

3.3.3. Kısa Bir Süreyi Bildiren Deyimsel Birimler

1.2: takı mundan soñ;

12.3: k(i)ne andan soñ (3 kere);

32.9: andan soñ kene;

8.6: k(i)ne bir kün (2 kere);

1.3: k(i)ne künler-den bir kün;

6.7: k(i)ne kün-ler-de bir kün;

4.8: mundan soñ irte boldı;

4.4: andan soñ irte boldı (8 kere) ;

3.2: bu çakda;

3.BÖLÜM

UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANINDAKİ DEYİMSSEL BİRİMLER VE MECAZ ALAMLI KELİMELERİN KIRGIZ TÜRKÇESİNDEKİ DURUMU ÜZERİNE GENEL ANALİZ

Oğuz Kağan Destanı, bütün Türk halklarına ait en eski dillik zenginliğidir. Ancak, Türkoloji’de ise Oğuzname ismi ile bütün dünyaya belli olan, Uygur harfli yazısıyla günümüze ulaşan, sadece bir tane nüshası bulunmaktadır. Şimdi bu nüshası Paris’in milli kütüphanesinde saklanmaktadır. İşte bu nüshası birçok ünlü Türkolog tarafından, okunarak, farklı dillere çevrilmiştir. En eski çağlara ait belirtiler ve ortaklıklar taşımasına rağmen, bu destan ancak en erken 13.yüzyıl, en geç 15. yüzyılda Uygur harfiyle yazıya geçmiş ve İslam muhitinin dışında yazılmıştır (A.B.Ercilasun, 2005, s. 58). Ancak, OKD’nın ne zaman yazıya geçirildiğine dair birçok görüşler de sürdürülmüş ve sürdürülmektedir. Örneğin, metnin ikinci yayımını yapmış olan, Rıza Nur OKD’nı *kagar, kagan* kelimelerinde *ğ* sesinin kullanımına bakarak, yazının 9.10.yüzyıllara ait olduğunu belirtmiştir (1959: 107). P.Pelliot’a göre OKD’nı 1300.yılları Turfan’da yazılmış, daha sonra 15.yüzyılda Kırgızlar var bir yerde yeniden yazılıya geçirilmiş derken, A.M. Şerbak ise bu değişimi destekleyerek, yazının Kırgızların yerleştiği yerde yazıldığını, ancak yazıya geçiren Kırgız birey değil, başka bir Türk boyunun temsilcisi olabilir fikrini ortaya koymuştur (1969: 107).

Ancak, yukarıdaki Türkologların belirttiği tarihlere bakarak, OKD’nı tam 13.15.yüzyıla ait demek yanlıştır. İlk önce bu yazıya, tarihi Türk halklarının ortak bir zenginliği olarak bakılmalıdır. İkinciden, destanın anlatım biçimine, olayların sırasına, oradaki halkların isimlerine, yer isimlerine, kişi adlarına, kişilerin olaylara olan bağına, olayların zamana, tarihe olan bağına ve bunların anlatım yöntemine, efsanevi ve mitlerin durumuna, klişeye dönüşmüş olan biçimlere dayanılarak sonuçlar çıkarılmalıdır. Yukarıdaki belirtileri göz ardı etmeden bakacak olursak, OKD’nı en eski Asya Hunların ataları sayılan, Aşina Türklerinin ortaya çıkmasından daha erken dönemde 4 ve 8.yüzyıllara ait olduğu sanılmaktadır. A.B. Ercilasun’a göre, çok eski destanlar tarihin tek bir dönemini, tek bir dönemin şahsiyetlerini, tarihteki tek bir olayı yansıtmamaktadır. Birbirinden farklı ve uzak dönemlerde geçmiş olaylar, farklı dönemlerin kahramanları destanlarda tek bir kahraman etrafında birleştirilebilmektedir (2005: 55).

Yukarıdaki fikirlerden yola çıkarak aşağıdaki sonuçları söyleyebiliriz. OKD'nin dilinde hem 6-8.yüzyıllardaki Türk Kağanlığına, hem de Kağanlığa ait hiçbir kişi adı veya hiçbir olayları bulunmamaktadır. İkinciden, OKD'nin metninde 6-8 ve 9-11.yüzyıllarda ortaya çıkmış olan tarihi Türk boylarının isimleri de belirtilmemiştir. Onların yerine Kıpçak, Karluk, Kağılı, Kalaç gibi günümüzde Türk halkının şecere başı sayılan büyük isimler verilmiştir. Üçüncüden, şecere isimleri OKD'nin biçimiyle yazılmış olan 11.yüzyıldaki yazılarda çok az bulunmaktadır. Örneğin, OKD'indeki *Kalaç* ismi Kaşkarlı Mahmud'un 1072 yılında yazılmış olan *Divan-ü Lügat-it Türk* kitabında belirtilmiştir (Mahmud, 1963, s. 419-422). Böylece, şecere isimlerine bakarsak, OKD'nin tarihi zamanı daha da çok eski çağları temel alarak yazılmıştır. Diğer yandan, 6-8.yüzyıllarda Türklerin en çok savaştığı *Tabgaç, Kıtay, Sogdag* vb. halklarının isimleri de, OKD'inde belirtilmemiştir. Onun gibi Urum Kağan ismi de, aynı şekilde en eski 6-8.yy. ait yazıtlarda bulunmamaktadır. OKD'inde Oğuz Kağan'ın askerleri İtil'in batı tarafındaki Urum Kağan ile savaşmıştır. Bu olay ise 5.yüzyıla kadar Asya Hunlar'ın batıya yapmış oldukları büyük savaşları ile benzerlik göstermektedir. Böylece, 13.yüzyılın tarihi gerçeklerini göstermeyen, OKD'nin tarihi daha da eski çağlara dayanır diyebiliriz.

Dolayısıyla, OKD'nini 13-15.yüzyıllarda yazıya geçirilmesi, onun o döneme ait olduğu anlamına gelmemektedir. 13.yüzyıl sadece Eski Türklerin söz varlığının yazıya geçirilmiş olan gerçeklerini gösteren tarihtir. Daha doğrusu 13-15.yüzyıl, sadece OKD'nin dillik özellikleri için önemlidir. OKD'nin dili 13-15.yüzyıllarda Türkler tarafından kullanılmış olan, gelişmiş ve edebi dilidi ve çok eski tarihi var Türk dünyasının zenginliğidir. Çünkü sözlü olarak kuşaktan kuşağa ulaşmış olan Türklerin sözlü mirasları, zamanla her döneme ait değişiklikler alarak gelişmiştir. Bu değişiklikler sadece kelimeleri değil, aynı zamanda sesleri, gramer biçimleri, birimleri, cümledeki kelimelerin kullanım kurallarını yeni döneme ait olan yeni kurallara değişebilmektedir. Dilin doğası, her şeyi dönem özelliklerine çevirmektedir (K.Ömüraliyev, 1976, s. 101).

Halklar çok eski çağlardan itibaren kendisinin başından geçtiği tarihi yapmaya meyilli olmuşlardır. Bu yazılar ilk olarak kayıda kağanların hayatını, onların savaşlardaki kahramanlığını anlatma şeklinde olmuştur. Eğer, erken çağlarda tarihi yazmak için yazı kullanılmamışsa, halklar kendi tarihini sözlü olarak kuşaktan kuşağa sözlü yaşatmışlardır.

İşte Eski Türkler böyle bir tarihin iki türüne sahiptir: bunlar taşa bitilmiş olan yazıtları ve kağıtların yaptığı kahramanlığı anlatan sözlü destanlarıdır.

Eski Türklerin bu iki türde de yapmış olduğu en eski tarihinin ilk başı OKD'nıdır. OKD'nı tarihi temeli var olan bir destandır. OKD'nı, Eski Türklerin ilk çağlardaki ataların tarihe belirtmiş olan ilk yazılı şeceresi ve efsane, mitlerin tarihi karakteridir. Çünkü Eski Türklerin ortaya çıkması gibi tahminleri tam OKD'nda anlatılan belirtiler ile çok yakınlık göstermektedir. Türk halklarının tarihinde, günümüze kadar ulaşmış olan tek yazısı sayılan OKD'nı, Türk dünyası için hizmet eden çok iyi bir tarihi kaynaktır (Biçurin, 1950, s. 39-57).

Her türlü halkların destancılık eserlerinde de aynı yasaların kalıntıları bilinmektedir. Dolayısıyla destanların anlatım biçimiyle yapım biçim belirtileri, ortak dillik belirtilerin belli bir derecedeki, yani kavramların, tanımların algılanmasından oluşarak yapılmış olan dillik biçimler, halkların maddi durumlarına, günlük hayatına bağlı olduğu için, asırlık özelliklere sahip olmaktadır. Ancak bu destanlar ilk çağlardan itibaren sözlü olarak geliştikleri için, bu destanların kendilerine ait dil biçimini doğurmuştur. Daha doğrusu gelenekleşmiş bir dilde, değişmeden gelenekleşmiş biçimindeki destanlar doğmaktadır. Dildeki bu gelenekleşmenin bir özelliği, zamanla değişen çağları ayırmadan, bir bütün olarak geliştirmesidir. Bu özellikten dolayı, bir destanda kullanılan biçimlerde eski çağ ile daha sonraki çağdaki biçimler karıştırılarak kullanılabilir. Böylece, bir destanda eski çağlardan beri sürdürülen biçimler, yeni biçimler ile bütünleştiği için, her aşırı aitt olan özellikler bir birine karıştırılarak gelişmektedir.

İşte böyle bir biçimleri bir birinden ayırarak tanımlamak oldukça zordur ve hatta bazı durumlarda hiç mümkün değildir. Dolayısıyla dillik tarihi karşılaştırma bu durumda çok önem taşıyarak, iyi bir sonuçlara götürdüğü için, günümüzde akraba dilleri, tarih açısından herhangi bir yakınlığı var olan dilleri karşılaştırma önemli yer tutmaktadır. Yoksa sözlü olarak yaratılmış ve kuşaktan kuşağa sözlü olarak ulaşmış olan ya da yazıya geçirilmiş olan destanlarda, eski ile yeni çağın dil özelliklerini bir araya bütünleştiren dillik belirtileri taşımaktadır (çünkü destanlar her zaman gelenekleşmiş şekilde ortaya çıkmaktadır).

Dolayısıyla, destanların dilinde kullanılmış olan deyimsel birimleri, mecaz kelimeleri, yani belirli kelimelere ile kullanıma tabi olan ve kalıplaşmış biçimde olan ve sadece belli bir durumlarda kullanılan birimleri değerlendirirken, ilk olarak onları günümüz dil kavramları ile değil, onların hepsine tek tek değerlendirme, tanımlamayı gerekmektedir.

Destanlarda olan bu belli biçimler, destanın bütün şekli kadar değer taşımaktadır. Çünkü daha önceden belirttiğimiz gibi destanlarda bütün bir halka ya da millete ait toplumsal görgü tecrübesi olduğundan dolayı, her destan diğer destanlar gibi belli bir ortak örneği temel alarak ortaya çıkmaktadır.

3.1. Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanındaki Deyimsel Birimlerin ve Mecazi Anlamdaki Kelimelerin Kırgız Türkçesi ile Benzerlikleri

Destanda kullanılan deyimisel birimlerin birçoğu neredeyse günümüz Kırgız Türkçesinde aktif olarak kullanılmaktadır, örneğin:

2. 2: ***tili kile başladı***: Kırgız Türkçesinde bu deyim çoğunluk tarafından ***tili kele baştadı*** olarak kullanılmaktadır, bunun yanı sıra ***tili çıgıp kele catat*** şekli de çoğunlukla edebi yazılarda kullanılmaktadır (konuşmaya başladı (çocuk)) (K.Yudahin, 1985, s. 236). Eski Türkçede ***ti*** fiili zamanla ***te*** olarak kullanılmaya başlamıştır. Günümüz Kırgız Türkçesinde ise bu ***de*** fiiline eşdeğer olmaktadır. Buna fiilden isim yapan ***-l*** eki gelince *cırğa-cırgal* (eylen-eylence), *bolco-bolcol* (tahmin-tahmince), *kuura-kuural* vb. gibi kelimelerdeki bağları günümüz Kırgız Türkçesinde bulunmaktadır. Şimdiki *karoo* (bakmak) *karoo+l < karool döbö* (bakan tepe) kelimesinden yola çıkarak ***til*** kelimesini de ‘*de mek için organ*’ yani fiilden isim olmuştur sonucuna varabiliriz. Böylece şimdiki Kırgız Türkçesindeki ***til*** (dil) kelimesine isimden fiil yapım eki ***-a*** eklenerek, *til+a*, *tile* kelimesi yapılmıştır. *Tile* fiili günümüz Kırgız Türkçesinde iki anlam vermektedir: 1. İstemek, dilemek; 2. Soru (örneğin, *kayır tile*) (Seydakmatov, 1988, s. 220). Bu sonuçlardan yola çıkarak ***tili kele baştadı*** istemeyi, dilemeyi, soru sormayı öğrendi anlamında deyimde dönüşmüştür. Bu deyim çoğunlukla çocuklara göre kullanılmaktadır, bazı zamlarda şımarık, söz dilemeyen insanlara göre de kullanılmaktadır.

4. 4-5: ***tañ irte çakda kildi kördü kim kıy(a)nd bugu-nı alıp turur: Tan erte çakta*** (sabah erkenden) anlamındadır (K.Yudahin, 1985, s. 203). *İrte*<*erte* Eski Türk dilinde şimdiki kelimesi ‘sabah vakti’ (Drevnetürkskiy Slovar, 1969, s. 182) anlamındaydı. Buna kanıt olarak da günümüz Türkiye Türkçesinde *ertesi gün*, Kırgız Türkçesinde *erteñ* kelimelerinin *yarın*, *yarınki gün*ü anlamları buradan gelmiştir. Çünkü o zamanlarda belki günün başlangıcı gece vakti değil, sabah vakti olarak kabul edilmiştir. Böylece OKD’daki ***tañ irte çakda***

deyimisel ibaresini iki anlamda yorumlayabiliriz: 1. Sabah vaktinde; 2. Yarınki gün ya da yeni günün başlangıcı olarak (Seydakmatov, 1988, s. 271).

7. 8-9: **Oguz Kagan anı kördikte usı kalmadı kitdi, s(e)vdi, aldı:** Kırgız Türkçesinde Es: 1. Akıl, us: *Uuluña Uluulardın esin bersin.* (Oğluna büyüklerin aklını versin!); 2. Akıl, bellek, hafıza: *Estebestin da esinde kalbaptır* (Estebes'in de aklında kalmamış.); 3. Güven, cesaret: *Uşu kündö beybeçarada es kaldıby?* (Bu günde fakir fukarada cesaret kaldı mı?) (K.Yudahin, 1985, s. 465) anlamlarında bulunmaktadır ve çok sayıda deyimler bulunmaktadır. **usı kalmadı kitdi** ibaresi günümüz Kırgız Türkçesinde **esinen ketüü** (aklı başından gitmek, aklını kaybetmek) **esinen çıktı** (hatırlamıyor) olarak günümüzde aktif olarak kullanılmaktadır. Çuvaş dilinde **as** kelimesi Kırgız Türkçesindeki **es** gibi (akıl) anlamındadır (Çuvaşsko-Russkiy Slovar, 1982, s. 42). Günümüz Kırgız Türkçesindeki eser (akılsız) kelimesi de Çuvaşçadaki assar (er + sar) sözüne denk gelmektedir.

1, 3-4: **Ay Kaganuñ közü yarup bödüdi, irkek ogul togurdu:** Kırgız Türkçesinde **közü yarup** ibaresi **köz carmak** (doğurmak, doğmak) (C.Osmonova, 2001) şeklinde kullanılmaktadır. Kırgız Türkçesinde **köz** (göz) kelimesi canlılık, dirilik, ruh, gibi mecaz anlamlara sahiptir, örneğin, **köz cumuu**, **közü ötüü** (ölmek); **közü açık ötmek** (isteğine ulaşmadan ölmek); **közün tazalamak** (öldürtmek, yok etmek); **közü bar**, **közü tirüü** (hayatta olmak) (K.Yudahin, 1985, s. 415-416). Oğuz Kağan Destanındaki **közü yarup bödüdi** deyimindeki **bödüdü** fiili günümüz Kırgız Türkçesinde bulunmamaktadır. Ancak, 'beden, karın, rahim' anlamındaki **boy** isminden ve kurtulmak anlamındaki boşanmak fiilinden oluşan **boyunan boşandu** (yükünden kurtuldu) deymi ile anlamdaş olabilir Çünkü Kırgız Türkçesinde hamilelikle ilgili deyimlerin birçoğu **boy** kelimesi ile yapılmıştır: **boyunda bolmok**, **boyuna bütmök** (hamile kalmak); **boy kat** (hamile); **boydogu bala** (karındaki çocuk); **boyunan tüşmök** (çocuğunu kaybetmek, düşük yapmak); **boydon aluu** (kürtaj); **boyunan boşanmak** (doğurmak). Böylece **közü yarup bödüdi** deymi doğurdu, yükünden kurtuldu anlamında olarak anlaşılabilir (Cumakunova, 2017, s. 57).

9. 6-8: **anı körse ay ay ah ah ölerbiz tep süt-den kumuz bola turur-lar:** Burada **süt-den kumuz bola turur** mecaz anlamda (kızın güzelliğini görenler süt (atın bışmemiş sütü-saamal) kımız içmiş gibi mest oldular) anlamındadır (Cumakunova, 2017, s. 59). Kırgız Türkçesinde bu metaforun tam eşdeğeri yoktur, ancak kımız kelimesi ile yapılan çok sayıdaki deyimler vardır. Bu deyimlerin çoğunluğu güzelliği bildirmek ya da aşk olmak gibi anlamı

bildirmektedir. Örneğin: çaykagan kımız tatkanday (çok hoş bir his); ısıtıp içken kımızday ımşatat seni sözdörüm (sözlerim seni ısıtılmış kımız gibi seni çok mutlu bir duruma getirecek); cutkan kızıl kımızı tamagınan körüngön (güzel bir kadının vücudu o kadar hassastır ki içtiği kımız boğazından parladı) vb. (K.Yudahin, 1985, s. 489-490). **Süt-den kumuz bol-** deyimini tamamen sosyokültürel açıdan açıklamak daha doğru olacaktır. Çünkü daha eskiden göçebelik hayatı geçiren göçmenler (Kırgızlar) için at önemli yer almıştır. Atı hem araç hem de yiyecek olarak kullanmışlardır. Atın sütü (saamal) ise her türlü hastalıkları tedavi etmek için kullanılmışsa, atın sütünden (saamaldan) yapılmış olan kımız milli, en değerli içecek olmuştur. Kımız çok güçlü bir içecektir ve içildiği zaman hafifçe insanın başını döndürebilir. Bu kımızı çok ölçüde içilmesi tavsiye edilmemektedir. Böylece hayattaki en değerli şeyler metaforlaştırarak her türlü deyimler ortaya çıkmıştır diyebiliriz. Kımızın en değerli olması kızların güzelliğine göre kullanılırsa, kımızın içtikten sonraki etkisi ile insanın aşk olan durumu benzetilmiştir diyebiliriz.

22. 8-9: **Oguz Kagan y(i)ğit-niğ sözün y(a)hşı kördü:** cakşı kör- **y(a)hşı kördü** (sevmek), örneğin, cakşı körgön atım (sevdiğim atım/yılıkm) (K.Yudahin, 1985, s. 218). **Y(a)hşı** kelimesi Kırgız Türkçesinde cakşı olarak geçmektedir. Bu kelime cak+şı bölüklerinden yapılmıştır. Yak<cak fiili eski Türkçedeki yak ‘yakında, dolaylarında’ fiilinden gelmiştir (Drevnetürskiy Slovar, 1969, s. 237). Örneğin, maga çaktı (ben beğendim) cümlesindeki cak+tı fiilidir. İşte ilk anlamı genişleyerek yeni anlamları ortaya çıkmış diyebiliriz. Çünkü Eski Türk dilinde **yak** fiilinin sadece ‘1. Yakında, yakın bir yerde. 2. Yakında, çok geçmeden. 3. Yakında, son günlerde’ anlamı vardı, fakat ‘caguu’ (beğenmek) anlamı yoktu. İlk çağlarda aralık, mesafe anlamında kullanılan **yak** fiili daha sonra gönlün yakınlığını belirtmek için daha doğrusu bu kelimenin anlamı gelişmiş olabilir. Yeni anlamın kullanılması ile zamanla eski anlamı unutulmuştur. Kırgız Türkçesinde **cakın** (<yak + ın) kelimesinde de **cak** fiilinin anlamı unutulup ölü kök olarak kelimeye saklanmıştır. Cak kökü ise Eski Türkçede sag: 1. Sağ, sağ salim, esen; 2. İyi (Drevnetürskiy Slovar, 1969, s. 480) kelimesindeki s ünsüzünün c ye değişmiş şekli olarak anlaşılmaktadır. Günümüz Kırgız Türkçesinde fiilden sıfat ve zarf yapan -şı eki eklenerkek cak + şı kelimesinden başka tekşi (< tek + şı) (aynı, aynı düzeyde) kelimesinde bulunmaktadır. Çünkü tekşi kelimesindeki tek kökü günümüz Kırgız Türkçesinde teŋ (denk,eş) anlamına eşdeğerdir. Demek ki, -şı eki eski çağlarda sıfattan ya da zarftan yine sıfat ve zarf yapan ek olarak kullanıldığı

bilinmektedir. Cakşı < yahşı kelimesindeki yak köküne -şı eki eklenerek, yine de aynı anlamlı cakşı < yahşı (iyi) kelimesi yapılmıştır (Seydakmatov, 1988, s. 81).

Kör + dü (gördü) kör, insanın görme organı olan köz (göz) ile kör (görmek) fiili aynı kökten gelmiştir. Türkologlara göre köz ve kör kelimeleri z < r ünsüzlerinin değişmesi ile ortaya çıkmıştır (Seydakmatov, 1988, s. 153). Eğer ilk olarak köz diye isim var ise ondan da kör fiili z < r ünsüzlerinin değişmesi ile isimden fiil yapılmıştır. Böyle z < r ünsüzlerinin değişme durumuna ait günümüz Kırgız Türkçesinde başka örnekler daha vardır: semiz – semir (şişman-şişmanla), çapız – capır (engin – enginle) vb. gibi örnekler vardır. Bu sözcükler z ünsüzü ile biterse onlar isim, eğer r ile biterse fiildir. Eğer eskiden böyle bir kelime yapımı olduysa, demek yukarıdaki örnekler onların kalıntısı olarak kabul edilebilir. Diğer bir bakışa göre, 11.yüzyılda yazılmış olan Kaşkarlı Mahmut'un 'Dîvânü Lugati't-Türk' kitabında közdi fiili şimdi Kırgız Türkçesindeki kördü (gördü) fiili ile aynı anlamdadır. Böylece, köz kelimesi eskiden zaten kör fiilinin anlamını verdiği belli olmaktadır. Eğer böyle bir değişe katılacak olursak günümüz Kırgız Türkçesindeki küzgü (ayna) kelimesi de köz + gü şeklinden gelmiş olacaktır, yani kör + gü olarak sayılacaktır. Küzgü (ayna) kelimesi Eski Türk sözlüğünde ö ünlüsü ile közgü, közğü, közüğü şeklinde bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde ise sonundaki ü ünlüsünün etkisi ile kökündeki ö ünlüsü ü ye değişmiştir. Böylece küzgü kelimesindeki küz < kör kökü bir zamanlarda köz kelimesi hem isim hem fiil olarak kullanıldığını göstermektedir. Başka bir değişle, Eski Türk dilinde köz hem 'insanın közü' dediğinde hem de al közdü (al kördü) dediğinde da kullanılmış olabilmektedir. Bu durum günümüz Kırgız Türkçesindeki küzgü (ayna) kelimesinde bulunmaktadır. Daha sonra isim anlamındaki köz kelimesinden eylemi ayırmak için belki z ünsüzü r ünsüzüne değişerek kör kelimesi yapılmış olabilir. Böylece Oğuz Kağan Destanındaki *y(a)hşı kördü* deyimini sevdi, beğendi olarak çevirebiliriz.

IX. 8-10: **Oguz Kagan anı kördükte usı kitdi, cürekiye ataş tüşdi:** Kırgız Türkçesinde , *cürögünö çok tüşüü/saluu* (aşk acısına uğramak, çok sevmek anlamında) (Karasayev, 2009, s. 197) kullanılmaktadır. Burada çok kelimesi Türkçede I. 1. Kor, iyice yanarak ateş durumuna gelmiş kömür veya odun parçası. 2. mec. Kor, büyük acı, üzüntü anlamındadır.

XI: 1-2: **kırık şire, kırık bandey capturdu:** tercüme edilen çaptırmak fiilinin anlamı Kırgız'da "at sırtında bir elçi göndermek (K.Yudahin, 1985, s. 847). Kırk şehre kırk ulak

gönderildi kırk gönderildi kırk şehirde biniciler, belki de bu at göndermek anlamına geliyordu birçok şehre elçiler.

XI. 5-6: **Kagan big-ler-ge, il kün-ler-ge *carlıǵ birdi t(a)*kı tedi kim men sin-ler-ge boldum kaǵan:** carlık berüü ya da buyruk berüü (ferman, kararname vermek; emir etmek) (K.Yudahin, 1985, s. 235). Eski Türkçedeki yarlıka, yarlıgka, yarlıka fiilinden gelmiştir (Drevnetürskiy Slovar, 1969, s. 242). Bu fiil yar + lık +ga morfemlerinden yapılmıştır. Yar kökü günümüz Kırgız Türkçesinde ‘car cakırttı’ (ilan, duyuru yaptı) anlamında aktif olarak kullanılmaktadır. Böylece car köküne -lık eki eklenerek, kelime aşağıdaki anlamları almıştır: 1. Yapılması gereken talep, yönerge, duyurulan haber ya da herhangi bir işin yapılması için verilen görev ya da vazifedir. Örneğin, ‘kimde kim Kanıbekke cardam berse öltüröm’ dep Aydarbek datka carlık bergenine karabay, uşul Esen ake Kanıbekke cardam bergen eken (Eğer kim Kanıbeğe yardım verirse öldürürüm’ diye Aydarbek datka emir etmesine rağmen Esen bey Kanıbeğe yardım etmiş) (Akmataliyev, 2015, s. 472). Böylece *carlıǵ birdi* ibaresini ilan etti, görev verdi anlamında çevirebiliriz.

VI. 4-6: **k(i)ne künlerde bür kün Oǵuz Kagan bir yerde *Teyri-ni calbargu*-da idi: *Teyri-ni calbargu*** ibaresindeki cal kökünden türemiş olan fiiler Kırgız Türkçesindeki calbar, caldıra, calooru, calın olarak vardır. Cal kökü ve -bar, -dıra, -ooru, -ın ekleri olduğunu tespit etmek çok kolaydır. Fakat şimdiki Türk dillerinde cal kelimesi tek başına kelime olarak kullanımdan çıkmıştır. Kırgız Türkçesinde de caşooru ve calooru aynı anlama gelmektedir. Ve bu caşooru kelimesindeki caş ‘yaş’ olarak sayarsak, o zaman calooru kelimesi de cal + ooru olması gerekir. Bilindiği gibi Türk dilleri söz sonundaki ş ve l ünsüzlerin karıştırması açısından iki gruba ayrılmaktadır: Çuvaş Türkçesi l grubuna girer ve diğer Türk dilleri ş grubuna girmektedir. Ancak, böyle ayırım yapılmasına rağmen bazı l ile sonlanmış kelimelin kalıntıları diğer ş grubundaki kelimelerde de bulunmaktadır. Yukarıdaki belirttiğimiz calbar, caldıra, calooru, calın kelimelerindeki cal kökü, şimdi günümüzde caş (yaş) kelimesine eşdeğerdir (Seydakmatov, 1988, s. 83-84).

VIII; X; 3-5: **at koydılar:** at koyuu (isim vermek, isimlendirmek). At + koyuu deyiimi burda çok anlamlı olmaktadır: 1. 1. Ad, isim: *Ar bir balaga caşıruun at koyup alıшат* (Her bir çocuğa gizli bir ad verirler.) 2. Unvan, nam, şan, şöret vermek 3. Ad, canlı ve cansız varlıkları, duygu ve düşünceleri, çeşitli durumları bildiren kelime, isim (K.Yudahin, 1985).

XII. 6-9: **uşbu bildür-gü-lük-de bitilmiş irdi kim men uygur-nıñ kaganı bola m(e)n kim yir-niñ tört bulıy-ı-nuñ kaganı bolsam kerek turur:** *Cerdin* ya da çoğunlukla *tögöröktün tört burcu* (bütün dünya) olarak kullanılır. Örneğin, *tögöröktün tört burcun kıldırdı* (bütün dünyayı gezdi, her yerinde oldu); *halkb. tögöröktün tört burcun, tört kurçağam malım bar* (sayısız malım, hayvanlarım var) vb. (K.Yudahin, 1985, s. 257).

13. 1-3: **uşol kim meniñ agızum-ga bakar turur bolsa tartıgu tartıp dost tutar men tip tedi: agızum-ga bakar: kırıg. oozun karoo** (onun dedikleinin tümün yapmak, ona tabi olmak) Örneğin, *Bul Datkanyn baasy, salmağı cönündö kep bolgondo bardık Ancıyan curtı oozun karaganı baarıga dayın* (Bu datkanın değeri hakkında konuşulduğunda, bütün Ancıyan halkı ona tabi olduğu çok aşıktır) (C.Osmonova, 2001); **tartıgu tartıp:** konuşma dilinde ya da mecaz **Tartuu tartıp** (hediye vermek, armağan olmak daha doğrusu genellikle, kılık değiştirmiş rüşvet şeklinde) kullanılmaktadır. Örneğin: *Aldıñızga atım tartuu, çapanım cabuu* (kullanmanız için atım armağan, giymeniz için giyisem armağan: yani lütfen lütfen benim hatam veya saygı belirtim için kabul et anlamında) (K.Yudahin, 1985, s. 212-213).

13. 1-3: **uşol kim meniñ agızum-ga bakmaz turur bolsa çamat çakup çerig çekip duşman tutar men: çerig çekip** Kırız Türkçesi ile eşdeğeridir çerik/çerüü kuraş (odu kurmak, asker toplamak). Örneğin, 1. Çeri, asker: “Kırızdın bütün koşuunu, on miñçe çerüü boluptur.” -IA. (Kırızların bütün ordusu on bin kadar askermiş.) 2. Sefer, askerî harekât: “Ar kimibiz kamınıp / Attanabız çerüügö.” -KE3. (Her birimiz hazırlanarak / Atlanırız sefere.) (K.Yudahin, 1985, s. 360).

16. 1: **şük bolup uyup turdu:** kırıg. Şük boluu (Sessiz, alabildiğine sakin olmak). Örneğin, *halkb. Agıtkanda şük bolcu, amanat candın ermeği* (boşaltıldığında çok sessizdi (normalde çok canavara) canımızın zevkiydi) (K.Yudahin, 1985, s. 416). Karahanlı ve Harezmi sahası metinlerinde de tanıklanan şük (sessiz, sakin) kelimesi, aslen Soğdca’dır. Hatta Kaşgarlı Mahmut Divanü Luğati’t- Türk’ kitabında ‘Tükler sus anlamında şük tur derler’ ifadesiyle kelimenin Karahanlılar arasında da varlığına işaret eder. OKD’deki şük bol deyiimi ‘sakinleşmek’ anlamındadır (Ağca, Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı, 2016, s. 200-201).

15. 4: **caruk kirdi:** kırıg. Carık kirüü/tüşüü (ışık, nur, şavk ile aydınlatmak). Bir üydün carığı bir üygü түşпөyt (bir eve giren ışık diğer eve girmez) (K.Yudahin, 1985, s. 236).

18. 5-7: **İtil Müren-niğ kudugı-da bir kara tag tapık-ı-da uruşgu tutuldu:** Kırgız Türkçesinde uruş sokuş, uruş talaş kelimeleri Türkçedeki ‘savaş ve kavga’ anlamını veren eş anlamlı ve çoğunlukla birlikte ikileme olarak kullanılan kelimelerdir. Uruş< ur fiili ‘eli ile ve ya elindeki şey ile birisini ya da bir şeyi vurmak’ anlamındadır. İlk olarak uruş iki insan arasında birbirini vurarak kavga anlamında idi. Sonra zamanla iki halk arasında olan silahla olan büyük savaş anlamını da vererek anlamı genişlemiştir (Seydakmatov, 1988, s. 237). Uruşka kirmek: 1. is.-f. ur- 2. Kavga, dövüş, çekişme, didişme: “Mümkün uruş çıkıp, salgılaşıp kalarbız.” -AU2. (Belki kavga çıkar, dövüşürüz.) 3. Savaş: “Atçandar uruş tartibine kelişti.” -KB. (Atlılar savaş düzenini aldılar.) 4. Çarpma, tokuşma (K.Yudahin, 1985)

19. 2-5: **tutulunç uruşunç andag yaman boldı kim İtil Müren-nüñ sugı kop kızıl, sib-singir tag boldı:** krgz. **yaman boldı: caman boluu** (çok kötü oldu) (K.Yudahin, 1985, s. 225); **tag boldı:** krgz. Tak boluu: mec. Dağ, yara, dert, üzüntü, acı: Ettin tagı ketet, köñül tagı ketpeyt (Vücut yarası iyileşir, gönül yarası iyileşmez.) 4. mec. Dağ, nişan, iz, belirti: Suluunun ak cüzünön kaygı tagı / Tük ketpes kaytkıçaktı süygön carı.(Güzelin beyaz yüzündeki kaygı nişanı / Hiç gitmez gelene kadar sevdiği yarı.).

26. 3-6: **colda uşbu aygır at közden yetü k(a)çtı kitdi:** közden citip kaçuu/ kayıp kaçuu (kaybolmak, gaip olmak) (K.Yudahin, 1985, ctp. 255).

27. 1-2: **Oguz Kagan mundan köp çıgay emgek çeküp turdı çerig-de bir bidük kagas ir beg bar idi:** emgek çeküü/ tartuu (işkence çekmek ve zorluklar yaşamak). Örneğin: halkb. *öz ubalıñ özünö, emgegiñ kara töböñö* (kendi günahlarına kendin cevap verirsin, işkenceyi kendin kafan ile çek) (K.Yudahin, 1985, s. 452). Emgek Eski Türk dilindeki <emge (azap, işkence çekmek, zorlanmak) fiilinden türemiştir (Drevnetürkskiy Slovar, 1969, s. 172). Bu kelimeye fiilden isim yapan -k eki eklenerek, emgek ismi türemiştir. Böylece zorluluk, işkence çekilerek yapılan iş anlamı ortaya çıkmıştır. Çünkü daha önceden iş yapmak böyle anlaşılmıştır (Seydakmatov, 1988, s. 269). Günümüz Kırgız Türkçesinde emgektenüü, emgektöö (yürümeye çabalayan küçük çocuklar için), emgek tartuu/ çeküü anlamlar da bu anlamda kullanılmaktadır.

Sonuç olarak, Oğuz Kağan Destanının dili 13-14. yüzyıllarda kaydedildiğinden yola çıkarak, günümüz Kırgız Türkçesi ile benzer olduğunu söyleyebiliriz. Bu benzerlik belki de Kırgız Türkçesinin en eski çağlardan itibaren dillik özelliklerini istikrarla saklanması ya da yazıya geçirilmiş destan belki o çağlarda Moğolistan’da yaşayan Kırgız kabilelerinden

yazılmış olabilir. Böyle bir sonuca varmak için birçok önemli olan hususlar dikkate alınmıştır: 1. Tarihi kaynaklarda Kırgızların Uygurlar ile aynı yazıyı kullandıkları; 2. Türk Dilli halklar arasından Kırgızların en eski ve çok varyantlı epik geleneğe sahip olması. Kırgızlarda günümüze kadar güncel olan Manas destanı ile Oğuz Kağan destanı arasındaki benzerliklerin olması; 3. Kırgızların gelenek ve göreneklerinde günümüze kadar var olan Tanrıculuğun (Göktanrıculuk) var olması. Çünkü Oğuz Kağan Destanında Göktanrıculuk unsuru bilinmektedir. Kırgızların 13-14.yüzyılda Uygurlar ile aynı yazıyı kullandığı bilgiler Çin ve Arap kaynaklarında gösterilmiştir. Örneğin, ünlü Rus dilbilimcisi Biçurin tarafından Rusçaya çevrilmiş olan ‘Tang Hanedanlığının yıllıklarında (618-907) Kırgızların dili ve yazılarının Hoyhu (Uygurlar) ile aynı olduğu belirtilmiştir (Karaev 1994: 7). Arap bilimcisi Abu Dulaf’ın 10.yüzyıla ait olan ‘Risal’ adlı çalışmasında da özel olarak yetiştirilen kamışı kullanarak Kırgızların mektupları yazdıkları yazılmıştır (Karaev 1994: 50-51). Çin kaynağı ‘Şin Tan Şu’ adlı çalışmada da Kırgızlar büyük devlet olduklarında 9-10.yüzyıllarda Uygurca yazısını kullanmışlardır (Kychanov 1997: 124). Böyle bir halk metni üzerine deyim biliminin çalışılması çok önemlidir, çünkü folklor sadece deyimse birimleri değil, metinde meydana gelen ve aynı zamanda sözlü halk eserleri ile günümüzdeki edebi dil arasındaki yakın bir bağın sonucudur. Kültürün, tarihin ve dilin ortak hali olan Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı bütün Türk halkları tarafından kapsamlı araştırmaya değerdir. Ona ne kadar çok araştırmaları yaparsak o kadar yeni gerçekleri bulursak, dillerimiz, tarihimizdeki boşlukları doldurabiliriz. Böylece Oğuz Kağan Destanının dilinin kesinleştirilmesi, ve diğer Türk dillerine de çevrilerek tarihi-karşılaştırmalı araştırmalar yapılması Türk Bilimcilerinin ilk vazifesi olması gerekmektedir.

3.2. Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nın Kırgız Türkçesine Çevirisi

1 -

1...bolsun dep aytıştı, anın sürötü

...болсун деп айтты, анын сүрөтү

2. uşunday [] dağı mindan soñ süyünüştü.

ушундай [] дагы мындан кийин (соң) сүйүнүштү.

3. Cana kündördördün bir künü Ay Kagan

Жана күндөрдүн бир күнү Ай Каган

4. köz carıp boşondu, erkek uul törödü.

көз жарып бошонду, эркек уул төрөдү.

5. Oşol uuldun öñ çırayı kök ele

Ошол уулдун өң чырайы көк эле,

6. oozu ottoy kızıl ele, közdörü kızıl, çaşı, kaşı

оозу оттой кызыл эле, көздөрү кара кер, чачы, кашы

7. kara ele. Cakşı tektüülördön da

кара эле. (Ошол уул) жакшы тектүүлөрдөн да

8. körktüürök ele. Oşol uul enesinin

көрктүүрөк эле. Ошол уул энесинин

9. kökürök uuzun bir gana colu emip, mindan

көкүрөгүнөн уузун бир гана жолу ээмп, мындан

- 2 -

1. artık embedi. Çiyki et, tamak, sorpo

артык эмбеди. Чийки эт, тамак, шорпо

1. tiledi. Tili kele (çığa) baştadı. Kırk kündön soñ, çoñ boldu,

тиледи. Тили келе (чыга) баштады. Кырк күндөн соң чоң болду,

2. bastı, oynodu. Oşol uuldun ayagı ögüz ayagınday, beli

басты, ойноду. Ошол уулдун аягы өгүз аягындай, бели

3. böri belindey, conu bulgun conunday, kökürögü

бөрү белиндей, жону булгун жонундай, көкүрөгү

4. ayu kökürögündöy ele. Denesinin baarın tügöl

аяу көкүрөгүндөй эле. Денесинин баарын түгөл

5. tük baskan ele. Maldı kütüp cürö turgan

түк баскан эле. Малды күтүп жүрө турган

6. boldu, attarga mine turçu boldu, añ-kuştarga

болду, аттарга мине турчу болду, аң-куштарга

7. añ uulap cürö turçu boldu. Kündördön

аң уулап жүрө турчу болду. Күндөрдөн

8. soḡ, tündördön soḡ, cigit boldu. Bul
соң, түндөрдөн соң, жигит болду. Бул

- 3 -

1. zamanda bul cerde bir çoḡ ormon bar ele,
заманда бул жерде бир чоң ормон бар эле,
1. köp deḡizder, köp özön (suular) bar ele. Mında cürgön
көп деңиздер, көп өзөн суулар бар эле. Мында жүргөн
2. aḡ abdan köp ele, mında uçkan kuş abdan köp ele.
аң абдан көп эле, мында учкан куш абдан көп эле.
3. Oşol ormon içinde çoḡ bir kerik (k(i)yat) bar ele.
Ошол ормон ичинде бир чоң керик бар эле.
4. Maldardı, el-curttu cep koyçu ele. Özü çoḡ
Малдарды, эл- журтту жеп койчу эле. Өзү чоң эле,
5. (özi) üroylüü bir aḡ (canıbar) ele. Zor aybatı menen
үрөйлүү бир жаныбар эле. Зор айбаты менен
6. el-curttun cürögünün üşün alçu ele. Oguz Kagan bir er
эл- журттун жүрөгүнүн үшүн алчу эле. Огуз Каган бир эр
7. cürök kişi ele. Al bul kerikti (k(i)yat) uulonuu oyloğu.
жүрөк киши эле. Ал бул керикти уулоону ойлоду.
8. Kündördün bir күнү, aḡ uulogo çıktı. Nayza,
Күндөрдүн бир күнү аң уулоого чыкты. Найза,

- 4 -

1. caa, ok, daḡı kalkan alıp
жаа, ок алып, дагы калкан алып
2. attandı. Bir bugu uuçtap aldı. Oşol bugunu taldın
аттанды. Бир бугуну уучтап алды. Ошол бугуну талдын
3. çıbıḡı menen aḡaçka bayladı. [Özi kaytıp] ketti.
чыбыгы менен агачка байлады. (Өзү кайтып) кетти.
4. Andan soḡ ertesi күнү, taḡ erte çakta
Андан соң эртеси күнү таң эрте чакта

5. kayra keldi. Kerik (k(1)yat) bugunu algan
кайра келди. Керик бугуну алган
6. eken. Kayra da bir ayunu uuçtap aldı, (oşol ayunu) altın
экен. Кайра да бир аюуну уучтап алды, (ошол аюуну) алтын
7. belbagı menen agaçka bayladı. (Özü kaytıp) ketti
белбагы менен агачка байлады. (Өзү кайтып) кетти.
8. Mindan soñ ertesi күнү таң
Мындан соң эртеси күнү таң
9. çakta kaytıp keldi. Kelip karasa, kerik (k(1)yat) bugunu algan eken.
çakta кайтып келди. Келип караса, керик бугуну алган экен.

- 5 -

1. (Oguz) kayra oşol agaçtın түbünö (kelip) turdu. Kerik (k(1)yat)
(Огуз) кайра ошол агачтын түбүнө (келип) турду. Керик
2. kelip başı menen Oguzdun kalkanın süzdü. Oguz
келип башы менен Огуздун калканын сүздү. Огуз
3. nayza menen keriktin (k(1)yat) başın soktu, anı
Найза менен кериктин башын сокту, аны
4. öltürdü. Kılıç menen başın kesti. (Kesip) alıp ketti. Kayra
өлтүрдү. Кылыч менен башын кести. (Кесип) алып кетти. Кайра
5. kelip karasa, bir şumkar keriktin (k(1)yat) içegisin
келип караса, бир шумкар кериктин ичегисин
6. cep oturgan eken. Oguz саа менен, ok менен
жеп отурган экен. Огуз Каган жаа менен, ок менен
7. şumkardı öltürdü. (Kılıç menen) başın kesti. Andan
шумкарды өлтүрдү. (Кылыч менен) башын кести. Андан
8. soñ ‘şumkardın belgisi mınday’ []
соң шумкардын белгиси мындай (деп айтты)
9. Mindan soñ (Oguz) ayttı: “bugu cedi, ayu cedi, (kerikti) nayza[m]
Мындан соң (Огуз) айтты: “бугу жеди, аю жеди, (керикти) найза[м]

- 6 -

1. öltürdү, temir bolgon soң. Kerikti [k(ı)yat] şumkar cedi,
өлтүрдү, темир болгон соң. Керикти шумкар жеди,
2. [kerikti] caa menen ogum öltürdү, cel bolup uçkan soң”, dep ayttı da,
Жаа менен огум өлтүрдү, жел болуп учкан соң”, деп айтты да,
3. basıp ketti. Dagı canağı keriktin (k(ı)yat) belgisi minday [].
басып кетти. Дагы “жанагы кериктин белгиси мындай”..
4. Cana kündördün bir күнү
Жана күндөрдүн бир күнү
5. Oguz Kagan bir cerde teңirge calbaruuda (calınuuda) ele.
Огуз Каган бир жерде теңирге жалбарууда (жалынууда) эле.
6. Karangı(lık) kirdi, köktön
Караңгы кирди, көктөн
7. bir kök carık tüştü. Kündön [da]
бир жарык түштү. Күндөн ай
8. aydan [da] koyuurak [carıgıraak]
айдан коюураак [жарыгыраак] эле.
9. Oguz Kagan barıp karasa,
Огуз Каган барып караса,

- 7 -

1. uşul çarıktın arasında bir kız
ушул жарыктын арасында бир кыз
2. bar eken. Calgız olturgan eken. Cakşı kökrktüü
бар экен. Жалгыз олтурган экен. Жакшы көрктүү
4. bir kız eken. Anın başında ottoy
бир кыз экен. Анын башында оттой
5. cangan bir meңi (taacısı) bar ele.
жанган бир меңи (таажысы) бар эле.
6. Altın Kazıktay ele. Oşol kız oşondoy
Алтын Казыктай эле. Ошол кыз ошондой
7. körktüü ele, külsö, kök teңir külüp turat [ele], ıylasa kök teңir

көрктүү эле, күлсө көк теңир күлүп турат [эле], ыйласа көк теңир

8. ıylap turat [ele]. Oguz Kagan

ыйлап турат [эле]. Огуз Каган

9. anı körgöndö esi (kalbadı), ketti, süydü, aldı.

аны көргөндө эси (калбады), кетти, сүйдү, алды.

- 8 -

1. Anı menen birge cattı, tilegenin aldı, kız booz

Аны менен бирге жатты, тилегенин алды, кыз бооз

2. boldu. Kündördön soң, keçelerden soң

болду. Күндөрдөн соң, кечелерден соң

3. (köz) cardı. Üç erkek uul törödü. Birinçisine

(көз) жарды. Үч эркек уул төрөдү. Биринчисине

4. Kün (dep) at koyuştı, ekincisine

Күн (деп) ат коюшту, экинчисине

5. Ay (dep) at koyuştı, üçünçüsünö

Ай (деп) ат коюшту, үчүнчүсүнө

6. Cıldız (dep) at koyuştı. Cana bir kün

Жылдыз (деп) ат коюшту. Жана бир күнү

7. Oguz Kagan uuga ketti. Bir

Огуз Каган ууга кетти.

8. köl arasında aldınan ağaç

көл арасында алдынан жыгач (агач)

9. kördü. Bul ağaçtın koңulçagında (kabığında)

көрдү. Бул агачтын коңулчагында (кабыгында)

- 9 -

1. bir kız bar ele. Calgız olturgan ele,

бир кыз бар эле. Жалгыз олтурган эле,

2. cakşı körktüü bir kız ele. Anın

жакшы көрктүү бир кыз эле. Анын

3. közü köktön kögüröök ele.

көзү көктөн да көгүрөөк эле.

4. Anın çaçı darıya tolkununday ele. Anın

Анын чачы дарыя толкунундай эле. Анын

5. tişi incuday ele. Anday körktüü

тиши инжудай эле. Андай көрктүү

6. ele, eldin baarı anı körsö

эле, элдин баары аны көрсө

6. ay ay ölbüz go dep süt

ай ай өлөбүз деп сүт

7. kıımızday (mas) bolup turuşaar ele. Oguz Kagan

кымыздай (мас) болуп турушаар эле. Огуз Каган

8. anı körgöndö esi ketti, cürögünö çok (ot)

аны көргөндө эси кетти, жүрөгүнө чок (от) түштү.

- 10 -

1. Anı süydü, aldı. Anı menen birge cattı, tilegenin

Аны сүйдү, алды. Аны менен бирге жатты, тилегенин

2. aldı. Kız booz boldu. Kündördön

алды. Кыз бооз болду. Күндөрдөн

3. soң, keçelerden soң

соң, кечелерден соң

4. [köz] cardı, üç erkek uul[du] törödü. Birinçisine

(көз) жарды, үч эркек уул[ду] төрөдү. Биринчисине

5. Kök [dep] at koyuştu, ekinçisine

Көк [деп] ат коюшту, экинчисине

6. Too [dep] at koyuştu, üçünçüsünö

Тоо [деп] ат коюшту, үчүнчүсүнө

7. Deñiz [dep] at koyuştu.

Деңиз [деп] ат коюшту.

8. Andan soң, [bir күnү] Oguz Kagan

Андан соң, [бир күнү] Огуз Каган

9. çoŋ toy berdi. El curtun carlap
чоң той берди. Эл журтун жарлык

- 11 -

1. çakırdı. [Toygo curt köp] keldi. Esepsiz orunduk,
жарлап чакырды. (Тойго журт көп) келди. Эсепсиз орундук,
2. esepsiz dastorkon casattırdı. Neçen türdüü tamak aş[tar],
эсепсиз дасторкон жасаттырды. Нечен түрдүү тамак-аш[тар],
3. neçen türdüü şarap, sorpo, kımız
нечен түрдүү шарап, шорпо, кымыз
4. içip çeşti. Toydon soŋ, Oguz
ичип- жешти. Тойдон соң, Огуз Каган
5. Kagan bekterine, el curtuna
Каган бектерине, эл журтуна
6. carlık berdi. Dagı ayttı: “Men
жарлык айтты. Дагы айтты: “Мен
7. silerge boldum kagan! Alalı [kolubuzga] саа, dagı
Силерге болдум каган! Алалы [колубузга] жаа, дагы
8. kalkan! Tamga (en) bizge ıyıktık bolsun,
калкан! Тамга (эн) бизге ыйыктык болсун!
9. kök börü bizge uraan bolsun! Temir nayzalar
көк бөрү бизге ураан болсун! Темир найзалар

- 12 -

1. ormon bolsun! Aŋ uulagan cerde kulan cürsün!
ормон болсун! Аң уулаган жерде жүрсүн кулан!
2. Dagı muhit, dagı darıya (deŋiz). Kün tuu bolsun, kök
дагы мухит, дагы дарыя (деңиз). Күн туу болсун, көк
3. çatır bolsun”, dep ayttı. Cana andan soŋ,
чатыр болсун”, деп айтты. Жана андан соң,
4. Oguz Kagan tört tarapka carlık
Огуз Каган төрт тарапка жарлык

5. cumşadı, bildirüü (kat) cazıp, elçilerine

жумшады, билдирүү (кат) жазып, элчилерине

6. berip ciberdi. Oşol bildirüüdö minday dep cazılğan ele

берип жиберди. Ошол билдирүүдө мындай деп жазылган эле:

7. “Men uygurdun kaganı bolomun!

“Мен уйгурдун каганы боломун!

8. Cerdin tört burçununun kaganı

Жердин төрт бурчунун каганы

9. boluşum kerek. Silerden baş iyüügördü

болушум керек. Силерден баш ийүүгөрдү

-13 -

1. kaalaymın (tileymin). Kimde-kim menin

Каалаймын (тилеймин). Кимде-ким менин

2. aytkandarıma könö turgan bolso, tartuu

айткандарыма көнө турган болсо, тартуу

3. tartıp, dos tutarмін. Kimde-kim

тартып дос тутармын. Кимде-ким

4. aytkandarıma könböy turgan bolso, çımırkanıp (çıǵalıp),

айткандарыма көнбөй турган болсо, чымырканып (чыңалып),

5. asker kurap, duşman tutarмін!

аскер курап, душман тутармын!

6. Daroo basıp, şaşıp-buşup cok kılúu üçün kılarımды kalarмін”,

Дароо басып, шашып-бушуп жок кылуу үчүн кыларымды кылармын”,

7. dep ayttı. Oşol zamanda

деп айтты. Ошол заманда

8. oñ cagında (çıǵışında) Altın Kagan

оң жагында (чыгышында) Алтын Каган

9. degen bir kagan bar ele. Oşol Altın

деген бир каган бар эле. Ошол Алтын

- 14 -

1. kagan, Oguz Kaganga elçilerin cumşap
каган, Огуз Каганга элчилерин жумишан
2. ciberdi. Neçendegen көр altın-kümüш baştatıp, neçendegen
жиберди. Нечендеген көп алтын-күмүш баштатып, нечендеген
3. көр kimbata cakut-taş alıp, esepsiz asıl buyumdar ciberip,
көп кымбат жакут-таш алып, эсепсиз асыл буюмдар жиберип,
4. cumşap, Oguz Kaganga sıy (urmat)
жумишан, Огуз Каганга сый (урмат)
5. көрсөттү. Aytkandarına көндү. Cakşılap bergi (salık төлөп)
көрсөттү. Айткандарына көндү. Жакшылап берги (салык төлөп)
6. dostoştı, anı menen cakın
достошту, аны менен жакын
7. boldı. Sol cagında (batışında) Urum degen
болду. Сол жагында (батышында) Урум деген
8. bir kagan bar ele. Oşol kagandın
бир каган бар эле. Ошол кагандын
9. askeri abdan көр, kalaaları abdan көр эле.
аскери абдан көр, калаалары абдан көр эле.

- 15 -

1. Oşol Urum Kagan, Oguz Kagandın
Ошол Урум Каган, Огуз Кагандын
2. carlıgın saktabayt ele, anın oyu menen
жарлыгын сактабайт эле, анын ою менен
3. bolboyt ele. Munun sözü
болбойт эле. Мунун сөзү
4. sözbü dep kabıl albay tırışıp,
сөзүзү деп кабыл албай тырышып,
5. carlığına bagınbadı. Oguz Kagan kaardanıp,
жарлыгына багынбады. Огуз Каган каарданып,
6. aga attanuunu niyet kıldı. Askeri menen

ага аттанууну ниет кылды. Аскери менен

7. attanıp, tuuların uuçtap (cürüp) ketti. Kırk

аттанып, тууларын уучтап (жүрүп) кетти. Кырк

8. күндөн соң, Muz Too degen

күндөн соң, Муз Тоо деген

9. toonun ayagina keldi. Boz üylorün (çatırların)

тоонун аягына келди. Боз үйлөрүн (чатырларын)

- 16 -

1. tiktirdi. Şük bolup uktap ketti. Tağ erte

тиктирди. Шүк болуп уктап кетти. Таң эрте

2. bolgondo, Oguz Kagandin

болгондо, Огуз Кагандын

3. boz üyünün tündügünön күндөй bir

боз үйүнүн түндүгүнөн күндөй бир

4. carık kirdi. Al carıktan kök

жарык кирди. Ал жарыктан көк

5. tüktüü, kök calduu bir çoң

түктүү, көк жалдуу бир чоң

6. erkek börü çıktı. Oşol börü Oguz

эркек бөрү чыкты. Ошол бөрү Огуз

7. Kaganga kayrılıp catıp, mınday dedi:

Каганга кайрылып жатып, мындай деди:

8. “Ау, ау, Oguz! Urum

“Ай, ай, Огуз! Урум

9. üstüne sen attanasıң!

үстүнө сен аттанасың!

- 17 -

1. Ау, ау, Oguz! Kızmatıңda men

Ай ай Огуз! Кызматыңда мен

2. cürörmün”, tep ayttı. Cana

Жүрөмүн”, деп айтты. Жана

3. andan soң, Oguz Kagan

андан соң, Огуз Каган

4. boz üyün (çatırın) türdürüp, (cürüp) ketti.

боз үйүн (чатырын) түрдүрүп, (жүрүп) кетти.

5. (Bir ubakta) karadı, (karasa)

(Бир убакта) карады, (караса)

6. askerlerinin aldın baştap kök tüktüü, kök calduu

аскерлеринин алдын баштап көк түктүү, көк жалдуу

7. bir çoң erkek börü çaap bara catkan eken.

бир чоң эркек бөрү чаап бара жаткан экен.

8. (Oguz da askeri menen) al börünün artınan

(Огуз да аскери менен) ал бөрүнүн артынан

9. koşo түшүр, çaap cönödü.

кошо түшүп, чаап жөнөдү.

- 18 -

1. Bir neçe күндөн soң, kök

бир нече күндөн соң, көк

2. tüktüü, kök calduu bul çoң

түктүү, көк жалдуу бул чоң

3. erkek börü toktodu. Oguz dagı askeri

эркек бөрү токтоду. Огуз дагы аскери

4. menen toktodu. Al cerde İtil Darıya degen

менен токтоду. Ал жерде Итил Дарыя деген

5. bir darıya bar ele. İtil Darıyanın tömön cagında

бир дарыя бар эле. Итил Дарыянын төмөн жагында,

6. bir kara too eteginde

бир кара тоо этегинде

7. uruş (soguş) boldu. Ok menen, nayza

уруш (согуш) болду. Ок менен, найза

8. menen, kılıç menen uruştu. Askerlerdin
менен, кылыч менен урушту. Аскерлердин
9. arasında çoğ uruş (soguş) boldu.
арасында чоң уруш (согуш) болду.

- 19 -

1. El curtun köğülünö
Эл журттун көңүлүнө
2. көр kaygı түştü. Salgılaşuu, soguşuu
көр кайгы түштү. Салгылашуу, согушуу
3. oşondoy caman boldu. İtil Dariyasının
ошондой жаман болду. Итил Дарыясынын
4. suusu kıp-kızıl, (sip-siñidey)
суусу кыпкызыл, сип сиңидей
5. boldu. Oguz Kagan bastı, Urum Kagan
болду. Огуз Каган басты, Урум Каган
6. kaçtı. Oguz Kagan, Urum Kagandan
качты. Огуз Каган, Урум Кагандан
7. kagandığın (biyligin) aldı,
кагандыгын (бийлигин) алды,
8. el curtun aldı. Ordosuna esepsiz
эл журтун алды. Ордосуна эсепсиз
9. ölüü olco, esepsiz tirüü
өлүү олжо, эсепсиз тирүү

- 20 -

1. olco түştü. Urum Kagandin
олжо түштү. Урум Кагандын
2. bir tuuganı bar ele. Uruz Beg degen
бир тууганы бар эле. Уруз Бек деген
3. kişi ele. Al Uruz Beg, uulun too başındagı
киши эле. Ал Уруз Бек, уулун тоо башындагы

4. tereñ özöndün arasındagı,
терең өзөндүн арасындагы,
5. ötö bek kalaaga cumşadı. Cana ayttı:
өтө бек калаага жумшады. Жана айтты:
6. “Kalaanı cakşıláp küzötüü kerek.
“Калааны жакишылап күзөтүү керек.
7. Sen bul uruş-talaştardan soñ, kalaanı
Сен бул уруш-талаштардан соң, калааны
8. bizge aman (esen) saktap tur”, dep ayttı. Oguz
бизге аман (эсен) сактап тур”, деп айтты. Огуз
9. Kagan oşol kalaaga attandı. Uruz
Каган ошол калаага аттанды. Уруз

- 21 -

1. Bektin uulu aga köp altın
Бектин уулу ага көп алтын
2. kümüş cibерdi. Dagı ayttı: “Ау менin
күмүш жиберди. Дагы айтты, ай менин
3. kaganımsıñ. Maga atam bul
каганымсың. Мага атам бул
4. kalaanı berdi cana ayttı, kalaanı
калааны берди жана айтты, калааны
5. kadalıp cakşı küzötüü kerek. Sen uruş
кадалып, жакишы күзөтүү керек. Сен уруш
6. talaştardan soñ kalaanı maga aman (esen)
талаштардан соң калааны мага аман (эсен)
7. saktap tur dedi. Atam kaardanıp cindense,
сактап тур деди. Атам каарданып жинденсе,
8. menin erkim bolobu? Senden
менин эрким болобу? Сенден
9. carlık, baylık, biylik körörmün.

жарлык, байлык, бийлик көрөрмүн.

- 22 -

1. Bizdin kutubuz senin

Биздин кутубуз сенин

2. kutuң, bizdin urugubuz

кутуң, биздин уругубуз

3. senin agaçıңdın

сенин агачыңдын

4. urugu bolsun. Teñir saga

уругу болсун. Теңир сага

5. cer berip (Oguzdun biylik kılan territoriyası), бүчүрлөндүрүп турат.

жер берип (Огуздун бийлик кылган территориясы), бүчүрлөндүрүп турат.

6. Men saga başımdı, kutumdu berem. Salık

мен сага башымды, кутумду берем. Салык

7. berip dostukta, intımakta bolom”,

берип достукта, ынтымакта болом”,

8. dep ayttı. Oguz Kagan cigittin

деп айтты. Огуз Каган жигиттин

9. sözün cakşı kördü, süyündü, (ıraazıçılık menen) külüp ayttı:

сөзүн жакшы көрдү, сүйүндү, (ыраазычылык менен) күлүп айтты:

- 23 -

1. “Maga köp altın cumşaptırsıñ,

“Мага көп алтын жумшаптырсың,

2. kalaanı cakşı saktaptırsıñ”, dep ayttı. Oşol

калааны (болсо) жакшы сактаптырсың”, деп айтты. Ошол

3. üçün da aga Saklap (dep) at koydu, dos

үчүн да ага Саклап (деп) ат койду, дос

4. boldu. (Kündördün bir күнү) askeri menen Oguz Kagan

болду. (Күндөрдүн бир күнү) аскери менен Огуз Каган

5. İtil degen darıyanı keçti. İtil degen

Итил деген даряны кечти. Итил деген

6. abdan çoŋ dariya ele. Oguz Kagan anı

абдан чоң дарыя эле. Огуз Каган аны

7. kördü cana ayttı: “İtildin suusunan

көрдү жана айтты: “Итилдин суусунан

8. kantip ötöbüz?” dep ayttı. Askerinde bir

кантип өтөбүз?” деп айтты. Аскеринде бир

9. cakşı bek bar ele. Anın atı Ulug Ordu

жакшы бек бар эле. Анын аты Улуг Орду

- 24 -

1. Bek ele. Akılduu (uz) bir er (kişi) ele.

Бек эле. Акылдуу (уз) бир эр (киши) эле.

2. (Oşol cerdi karasa esepsiz) taldar, esepsiz

[Ошол жерди караса эсепсиз] талдар, эсепсиз

3. ıgaçtar [bar eken]. Oşol ıgaçtar[dı]

ыгачтар [бар экен]. Ошол ыгачтар[ды]

4. [taldardı] keşti, agaçtarga (cıgaçtarga)

[талдарды] кести, агачтарга (жыгачтарга)

5. saygaşıp (suunu) keçişti. Oguz Kagan abdan süyündü,

жайгашып, (сууну) кечишти. Огуз Каган абдан сүйүндү,

6. (ıraazıçılık menen) külüp ayttı: “Ay, ay! Sen bul cerge bek

(ыраазычылык менен) күлүп айтты: “Ай, ай! Сен бул жерге бек

7. bol, sen Kırçak degen bek bol”,

бол, сен Кыпчак деген бек бол”,

8. dep ayttı, cana andan arı ilgerilep ketişti. Mından soŋ

деп айтты, жана андан соң илгерилеп кетишти. Мындаң соң,

9. Oguz Kagan kayra kök tüktüü,

Огуз Каган кайра көк түктүү,

- 25 -

1. kök calduu erkek börünü kördü. Oşol kök

көк жалдуу эркек бөрүнү көрдү. Ошол көк

2. börü Oguz Kaganga ayttı: “Emi

бөрү Огуз Каганга айтты: “Эми

3. askerîḡ menen attan, Oguz!

аскериң менен аттан, Огуз!

4. Attanıp el curtıḡdu, bekterîḡdi cıy!

Аттанып, эл журтуңду, бектериңди жый!

5. Men (bolso), saga (col) baştap körsötörmün”,

Мен (болсо), сага [жол] баштап көрсөтөрмүн”,

6. dep ayttı. Taḡ erte bolgondo

деп айтты. Таң эрте болгондо

7. Oguz Kagan karadı, karasa erkek börü

Огуз Каган карады, караса эркек бөрү

8. askerinin aldında cügürüp bara

аскеринин алдында жүгүрүп бара

9. catkan eken. (Oguz Kagan) süyündü, ilgerilep ketti. Oguz

жаткан экен. (Огуз Каган) сүйүндү, илгерилеп кетти. Огуз

- 26 -

1. Kagan bir çaar ayır atka minip

Каган бир чаар айгыр атка минип

2. cürçü ele. Oşol aygır atın abdan katuu cakşı körçü

жүрчү эле. Ошол айгыр атын абдан катуу жакшы көрчү

3. ele. Coldo oşol aygır atı közdön citip

эле. Жолдо ошол аты көздөн жипип

4. kaçıp ketti. (Oşol cerde) abdan çoḡ bir too bar ele.

качып кетти. (Ошол жерде) абдан чоң бир тоо бар эле.

5. Uç-kırkası toḡ cana muz ele.

Уч-кыркасы тоң жана муз эле.

6. Anın çokusu suuktan appak bolcu.

Анын чокусу сууктан аппак болчу.

7. Oşol üçün anın atı Muz Too ele.

Ошол үчүн анын аты Муз Тоо эле.

8. Oguz Kagandın atı oşol Muz Toonun

Огуз Кагандын аты ошол Муз Тоонун

9. içine kaçıp ketti. Oguz Kagan mından

ичине качып кетти. Огуз Каган мындан

- 27 -

1. ayabay kör cara çekti. Askerde

аябай көр жапа чекти. Аскерде

2. bir çoң, kayrattuu er (kişi), bek bar ele.

бир чоң, кайраттуу эр (киши), бек бар эле.

3. calaң-bulaңdan korkpoyt ele.

жалаң-булаңдан коркпойт эле.

4. Kıyın cürüşördö, boronduu çaktarga oңtoyluu

Кыйын жүрүштөрдө, борондуу чактарга оңтойлуу

5. er ele. Oşol bek toogo kirip (ketti),

эр эле. Ошол бек тоого жүрүп

6. ketti. Toguz күндөн soң, Oguz

кетти. Тогуз күндөн соң, Огуз

7. Kaganga aygır attı alıp keldi. Muz

Каганга айгыр атты алып келди. Муз

8. Too abdan suuk bolgonduktan al bek

Тоо абдан суук болгондуктан, ал бек

9. kaar menen orongon ele, appak ele. Oguz

кар менен оронгон эле, аппак эле. Огуз

- 28 -

1. Kagan kubanıç menen küldü, ayttı:

Каган кубаныч менен күлдү, айтты:

2. “Ау sen bekterge başçı bolgunuң!

“Ай сен, бектерге башчы болгунуң!

3. Menden saga Kagarluk at bolsun”,
Менден сага Кагарлук ат болсун”,
4. dep ayttı. Köp (kımbat) buyum sıyladı, (andan soñ) ilgerilep ketti.
деп айтты. Көп (кымбат) буюм сыйлады, (андан соң) илгерилеп кетти.
5. Cana coldo çoñ bir (boz) üy kördü. Bul üydün
Жана жолдо бир чоң (боз) үй көрдү. Бул үйдүн
6. çatırı altından ele, tündüktörü dagı
чатыры алтындан эле, түндүктөрү дагы
7. kümüştön, kalkaları temirden ele.
күмүштөн, калкалары темирден эле.
8. Cabık ele, açkıcı çok ele.
Жабык эле, ачкычы жок эле.
9. Askerde bir cakşı çeber er bar ele. Anın
Аскерде бир жакишы чебер эр бар эле. Анын

- 29 -

1. atı Tömürdü Kagul degen ele. (Oguz Kagan) aga
Аты Төмүрдү Кагул деген эле. (Огуз Каган) ага
2. carlık kıldı: “Sen mında kal, kalkanı aç!
Жарлык кылды: “Сен мында кал, калканы ач!
3. Açkan soñ ordogo kel”, dep ayttı.
Ачкан соң, ордого кел”, деп айтты.
4. Mından aga Kalaç (dep) at koydu.
Мындан ага Калач (деп) ат койду.
5. İlgerilep ketti. Cana da bir күнү, kök түктүү,
Илгерилеп кетти. Жана да бир күнү, көк түктүү,
6. kök calduu erkek börü (ilgerilebey) cürböy
көк жалдуу эркек бөрү (илгерилебей) жүрбөй
7. toktodu. Oguz Kagan dagı toktodu, boz üy (çatır)
токтоду. Огуз Каган дагы токтоду, боз үй (чатыр)
8. түшүргөн (kişi) da toktodu. Egilbegen bir cazı (tekşi, түздүктүү)

түшүргөн (адам) да токтоду. Эгилбеген бир жазы (текиш, түздүктүү)

9. cerge tuş kelişti. Bul (cerge) Çürçet deşer ele.

жерге туш келишти. Бул (жерге) Чүрчет дешер эле.

- 30 -

1. Bir çoḡ ölkö, el curt ele. Mal (canı)

Бир чоң өлкө, эл-журт эле. Мал (жаны)

2. kör, sıyr-muzoosu kör, altın kümüşü kör,

көр, сыйыр-музоосу көр, алтын-күмүшү көр,

3. asıl buyumdarı kör ele. Bul cerde Çürçet Kagandın

асыл буюмдары көр эле. Бул жердеги Чүрчет Кагандын

4. el-curtu Oguz Kaganga karşı kelişti.

эл-журту, Огуз Каганга каршы келишти.

5. Uruş-soguş başaldı. Ok menen, kılıç menen

Уруш-согуш баиталды. Ок менен, кылыч менен

6. uruştu. Oguz Kagan ceḡdı,

урушту (согушту). Огуз Каган жеңди,

7. Çürçet kagandı basıp öltürdü, başın

Чүрчет каганды басып өлтүрдү, башын

8. keşti. Çürçettin el-curtun öz oozuna (karamagina)

кести. Чүрчеттин эл-журтун өз оозуна (карамагына)

9. karattı. Uruştan soḡ, Oguz Kagandın

каратты. Уруштан соң, Огуз Кагандын

- 31 -

1. askerine, nökörlörünö, el-curtuna

аскерине, нөкөрлөрүнө, эл-журтуна

2. oşonçoluk esepsiz ölüü olco tüştü ele,

ошончолук эсепсиз өлүү олжо түштү эле,

3. alardı artuuga, alıp cürüügö (ketüügö) at, kaçır, sıyr

аларды артууга, алып жүрүүгө (кетүүгө) ат, качыр, сыйыр

4. azdık kıldı. Oşondo Oguz Kagandın

аздык кылды. Ошондо Огуз Кагандын

5. askerinde estüü, cakşı bir çeber kişi bar ele. Anın

аскеринде эстүү, жакшы бир чебер киши бар эле. Анын

6. atı Barmaklıg Cosun Billig ele. Bul çeber

аты Бармаклык Жошун Биллиг эле. Бул чебер

7. bir kağa (araba) çaptı. Arabanın üstünö ölüü

бир каға (араба) чапты. Арабанын үстүнө өлүү

8. olconu koydu. Arabanın başına (bolso)

олжону койду. Каңанын башына (болсо)

9. tirüü olconu koydu. Tartıp cürüp ketiştı.

тирүү олжону койду. Тартып жүрүп кетишти.

- 32 -

1. Nökörlörünün, el-curtunun baarı munu kördü, aşıktı.

Нөкөрлөрүнүн, эл-журтунун баары муну көрдү, ашыкты.

2. (dagı) kağalardı çabıştı. Bul kağalar cürgöndö

(дагы) каға чабышты. Бул каңалар жүргөндө

3. kağa kağa dep kıykırıştı ele,

каға каға деп кыйкырышты эле,

4. oşol üçün alarga

ошол үчүн аларга

5. Kağa (dep) at koyuştu. Oguz Kagan kağalardı (arabalardı) körüp,

Каға (ден) ат коюшту. Огуз Каган каңаларды (арабаларды) көрүп,

6. süyünüç (menen) külüp ayttı: “Kağa, kağa

сүйүнүч (менен) күлүп айтты: “Каға, каға

7. dedirtip, ölünü tirüü cürgüzdün, Kağa(luk)

дедиртип, өлүүнү тирүү жүргүздүң, Каға(лук)

8. saga at bolsun, kağa

сага ат болсун, каға

9. bilgizsin”, dep ayttı. Andan soñ,

билгизсин”, деп айтты. Андан соң,

- 33 -

1. kayra, bul kök tüktüü, kök calduu
кайра, бул көк түктүү, көк жалдуу
2. erkek börü menen Sindu cana Taŋgut cana
эркек бөрү менен Синду жана Таңгут жана
3. Şagam caktarga attanıp ketti.
Шагам жактарга аттанып кетти.
4. Köp uruşardan, köp soguşardan soŋ,
Көп уруштардан, көп согуштардан соң,
5. alardı (el-curtun) aldı, bastı, ceŋdi.
аларды (эл-журтун) алды, басты, жеңди.
6. (Alardı) öz curtuna biriktirdi. Dağı (mından) tıŋkarı kalbasın,
(Аларды) өз журтуна бириктирди. Дагы (мындан) тышкары калбасын,
7. belgilüü bolsun, Kün tüştük buluŋunda (burçunda)
белгилүү болсун, күн түштүк булуңунда (бурчта)
8. Barkan deŋen, bir cer bar ele. Esepsiz
Баркан деген, бир жер бар эле. Эсепсиз
9. olcoluu bir curt ele. Ayabay ısık bir cer ele.
олжолуу бир журт эле. Аябай ысык бир жер эле.

- 34 -

1. Oşol cerde köp aŋ-kuştar bar ele.
Ошол жерде көп аң-куштар бар эле.
2. Köp altındarı, köp kümüştürü, köp asıl buyumdarı bar ele.
Көп алтындары, көп күмүштөрү, көп асыл буюмдары бар эле.
3. El-curtunun öŋ-çırayı kapkara ele.
Эл-журтунун өң-чырайы капкара эле.
4. Oşol cerdin kağanı, Mısır degen kagan ele.
Ошол жердин каганы, Мысыр деген каган эле.
5. Oguz Kagan anın üsütnö

Огуз Каган анын үстүнө

6. attandı. Oşonçoluk caman uruş (soguş) boldu. Oguz
аттанды. Ошончолук жаман уруш (согуш) болду. Огуз
7. Kagan bastı, Mısır Kagan kaçtı. Oguz
Каган басты, Мысыр Каган качты. Огуз
8. anı basıp çok kıldı, curtun aldı. Anın dostoru
аны басып жок кылды, журтун алды. Анын достору
9. ayabay süyünüştü, anın duşmandarı ayabay
аябай сүйүнүштү, анын душмандары аябай

- 35 -

1. kaygıga batıştı. Oguz Kagan bastı,
кайгыга батышты. Огуз Каган басты,
2. esepsiz mal mülkün aldı,
эсепсиз мал мүлкүн алды,
3. (andan soң) curtuna, üyünö colgo түшүп cürүp ketti.
(андан соң) журтуна, үйүнө жолго түшүп, жүрүп кетти.
4. Dağı da (köñöldön) tışkarı kalbasın,
Дагы да (мындан) тышкары калбасын,
5. belgilüü bolsun. Oguz Kagandın
белгилүү болсун. Огуз Кагандын
6. canında ak sakalduu, boz çaçtuu
жанында ак сакалдуу, боз чачтуу,
7. abdan akılduu (estüü) bir kart kişi bar ele.
абдан акылдуу, бир карт киши бар эле.
8. Akılı tuura biri ele, түş coruçu ele.
Акылы туура бири эле, түш жоручу эле.
9. Anın atı Ulug Tүrүk ele.
Анын аты Улуг Түрүк эле.

- 36 -

1. (Oşol Ulug Tүrүk) kündördün bir күnү uykuda (tüşündö) bir altın caa

(Ошол Улуг Түрүк) күндөрдүн бир күнү уйкуда (түшүндө) бир алтын жаа

2. kördü, dağı üç kümüş ok kördü. Bul altın

көрдү, дагы үч күмүш ок көрдү. Бул алтын

3. saа күн ыгыстан, күн batışka

жаа күн чыгыштан, күн батышка

4. çeyin tiyip turdu. Dağı oşol üç

чейин (карай) тийип турду. Дагы ошол үч

5. kümüş ok, tüşük caktarga karay ketip (atılıp)

күмүш ок, түштүк жактарга карай кетип (атылып)

6. cattı. Oygongon soң, tüşündö körgönün

жатты. Ойгонгон соң, түшүндө көргөнүн

7. Oguz Kaganga bildirdi.

Огуз Каганга билдирди.

8. Cana da ayttı: “Ay kağanım! Senin

Жана (Огузга) айтты: “Ай каганым, сенин

9. saşaar saşın uzun bolsun.

жашаар жашын узун болсун.

- 37 -

1. Ay kağanım! Senin törölügün tüz bolsun.

Ай каганым! Сенин төрөлүгүң түз болсун,

2. Kök Teñir tüşümdü (körgönümdü) keltirsın.

Көк Теңир түшүмдү (көргөндөрүмдү) келтирсин.

3. Dalay turga cerlerdi, senin uruguña berdirsın”,

Далай турган жерлерди, сенин уругуңа бердирсин”,

4. dep ayttı. Oguz Kagan Ulug Türüktün

деп айтты. Огуз Каган Улуг Түрүктүн

5. sözün (aytkandarın) cakşı kördü, ügütün (akıl-kegeşin)

сөзүн (айткандарын) жакшы көрдү, үгүтүн (акыл-кеңешин)

6. suradı, ügütünö karap (iş) kıldı.

сурады, үгүтүнө карап (иш) кылды.

7. Andan soñ, ertesi kün, ağaların, inilerin

Андан соң, эртеси күн, агаларын, инилерин

8. carlap çakardı cana alarga ayttı: “Ay menin

жарлап чакырды жана аларга айтты: “Ай менин

9. köñülüm uunu tilep (kaalap) turat, karılıktan

көңүлүм, ууну тилеп (каалап) турат, карылыктан

- 38 -

1. menin küç-kubatım kalgan çok.

менин күч-кубатым калган жок.

2. Kün, Ay, Cıldız, tañ ataar cakka siler barıñ!

Күн, Ай, Жылдыз, таң атаар жакка силер барың!

3. Kök, Too, Deñiz, tün bataar cakka

Көк, Тоо, Деңиз түн батаар жакка

4. siler barıñ!” dep ayttı. Andan soñ, üçöösü

силер барың!” деп айтты. Андан соң, үчөөсү

5. tañ ataar cakka barıştı, dagı üçöösü

таң атаар жакка барышты, дагы үчөөсү

6. tün bataar cakka barıştı. Kün, Ay,

Түн батаар жакка барышты. Күн, Ай,

7. Cıldız köp añ, köp kuş uulagan soñ,

Жылдыз, көп аң, көп куш уулаган соң,

8. coldo bir altın caa taap alıştı,

жолдо бир алтын жаа табышты,

9. (kaytıp kelip) atasına berıştı.

аны алышты, (кайтып келип) атасына беришти.

- 39 -

1. Oguz Kagan süyündü, (ıraazıçılık menen) küldü.

Огуз Каган сүйүндү, (ыраазычылык менен) күлдү.

2. Dagı oktordu üçöönö bölüştürdü, cana ayttı:

Дагы окторду үчөөнө бөлүштүрдү, жана айтты:

3. “Ау ууларым, октор силердики болсун,
“Ай ууларым, октор силердики болсун,
4. caaday oktordu kökkö atkıla”, dep ayttı.
жаадай окторду көккө аткыла”, деп айтты.
5. Cana andan soң Kök, Too,
Жана андан соң Көк, Тоо,
6. Deñiz kör aң-kuş uulgan soң
Деңиз, көп аң-куш уулаган соң,
7. coldo üç kümüş ok
жолдон үч күмүш ок
8. taap alıştı, (kayra kaytıp), atasına beriştı.
таап алышты, (кайра кайтып), атасына беиришти.
9. Oguz Kagan süyündü, (ıraazıçılık mene) külüp,
Огуз Каган сүйүндү, (ыраазычылык менен) күлүп,

- 40 -

1. oktordu üçöönö bölüştürdü, dagı ayttı:
окторду үчөөнө бөлүштүрдү, дагы айтты:
2. “Ау ууларым, октор силердики болсун,
“ай менин ууларым, октор силердики болсун,
3. oktordu cay atıp, siler oktoy
окторду жай атып, силер октой
4. bolgula”, dep ayttı. Cana andan soң,
болгула”, деп айтты. Жана андан соң,
5. Oguz Kagan uluu kurultay
Огуз Каган улуу курултай
6. çakırdı. Nökörlörün, el-curtun
чакырды. Нөкөрлөрүн, эл-журтун
7. carlap çakırdı. (Nökörlörü, el-curtu) kelip keçeşip oturuştı.
Жарлап чакырды. (Нөкөрлөрү, эл-журту) келип, кеңешип отурушту.
8. Oguz Kagan çoң ordo...köröt

Oguz Kagan чоң ордо....көрөт

9. Oḡ sagına

Оң жагына...

- 41 -

1. (Oguz Kagan) kırk kulaç cığaç (boz üy) tiktirdi.

(Огуз Каган) кырк кулач жыгач (боз үй) тиктирди.

2. Oşonun başına bir altın took[tu] koydu, ayagına

Ошонун башына бир алтын тоок[ту] койду, аягына

3. bir ak koydu bayladı.

Бир ак койду байлады.

4. Sol sagına kırk kulaç cığaç (boz üy) tiktirdi.

Сол жагына кырк кулач жыгач (боз үй) тиктирди.

5. Anın başına bir kümüş took[tu] koydu,

Анын башына бир күмүш тоок[ту] койду,

6. ayagına bir kara koydu bayladı.

аягына бир кара койду байлады.

7. Oḡ cakka Bozoktor oturdu,

Оң жакка Бозоктор отурду,

8. sol cakka Üçoktor oturdu.

Сол жакка Үчоктор отурду.

9. Kırk kün, kırk tün ceşti,

Кырк күн, кырк түн жеп

- 42 -

1. içişti. Kubanıçka (süyünüçkö) bölönüşti.

ичишти. Кубанычка (сүйүнүчкө) бөлөнүштү.

2. Andan soḡ, Oguz Kagan uuldarına curtun bölüştürüp berdi.

Андан соң, Огуз Каган уулдарына журтун бөлүштүрүп берди.

3. Daḡı ayttı: “Ay uuldarım, men karıdım, uruşardı (soguştardı) köp kördüm,

Дагы айтты: “Ай уулдарым, мен карыдым, уруштарды (согуш) көп көрдүм.

4. Nayza şiltep, köp colu ok attım. Aygır minip köp (colu) cooruttum.

Найза шилтеп, көп жолу ок атым. Айгыр минип көп (жолу) жооруттум.

5. Duşmandarımı ıylattım, dostorumdu

Душмандарымды ыйлаттым, досторумду

6. küldürdüm (kubanttım). Kök Teğirge (parzımdı) ötödüm.

Жыргаттым (күлдүрдүм). Көк Теңиуге (парзымды) өтөдүм.

7. (Emi) silerge curtumdu beremin”, dep ayttı.

(Эми) силерге журтумду беремин”, деп айтты.

8. //////////////////////////////////////

9. //////////////////////////////////////

SONUÇ

Halk bilimine özgü bütün eserler gibi, destanlarda da kalıplaşmış olan, hazır şekilde kullanım materyaline, dil geleneğine dönüşen dil biçimleri bulunmaktadır. İşte bu biçimler halk eserlerinin, destanların dillik özelliğini ve önemliliğini belirleyen örnek kalıplar olarak sayılmaktadır. Bu dillik biçimler her türlü oldukları için hepsi birlikte birleşerek, bir bütünlüğü sağlayarak, destanın sadece kendisine ait olan dillik örneğini ve özelliğini oluşturmaktadır.

Özellikle bu halk destanları, ilk çağlardan itibaren sözlü olarak kuşaktan kuşağa aktarıla geldiğinden dolayı, dilin kendisi gibi destanın biçimleri de gelenekleşerek bir dilin söz varlığına dönüşmüştür. Hatta dünya dillerinde, onun içinde Türk dillerinde de, halk eserlerin dili ya da belli bir şahıssa ait olan dil, resmi dilin temeli olan örnekler de az değildir. Örneğin, Çağatay Türkçesinin devamı sayılan ve o dönemin özelliklerini taşıyan günümüz Özbek Türkçesi, Yunus Emre'nin eserlerini temel aldığı için yani söz varlığını temel aldığı için, Yunus Emre'nin dili olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, destan dilinde bulunan her türlü kalıplaşmış biçimler dillik ortak örneklerle dönüşmektedir.

Halk destanlarındaki deyimsel birimlerinin biçimsel oluşumu, doğrudan sözlü halk destanın türüne, anlatım biçimine ve tematiğine bağlı olarak bakılmıştır. Çünkü bütün destanların sabitleşmiş ortak örneği olmaktadır. Kağanın (kahramanın) doğması; kağanlık makamını alması için savaşa, yürüyüşe çıkması; yürüyüşte, savaşta olağanüstü yaratıklarla karşılaşması ve onlar ile savaşması; kız bulması ya da istemeye gitmesi ve evlenmesi; kağan seçilmesi; eski intikamı almak için askerleri ile savaş yürüyüşüne çıkması; kağanın yanında bir yaşlı danışmanı olması; danışmanın alamet görmesi; savaş yürüyüşünde her türlü zorluklarla karşılaşması (bazen oğlanüstü yaratıklar ile karşılaşması ve savaşması); tüm düşmanlarını yenmesi; yabacı bir halktan arkadaş edinmesi; kendi halkına büyük ganimetle dönmesi; çocuklarına ülkesini paylaşması vb. gibi kalıplaşmış şekillerin hepsi sadece destanlara ait olan özelliklerdir. Destanların dili farklı farklı olsa bile, bütün destanların anlatım biçimi birbirine benzemektedir.

Dolayısıyla, destanların dilinde kullanılmış olan deyimsel birimleri, mecaz kelimeleri, yani belirli kelimeler ile kullanıma tabi olan, kalıplaşmış biçimde olan ve sadece belli bir durumda kullanılan birimleri değerlendirirken, ilk olarak onları günümüz dil

kavramları ile değil, onların hepsini tek tek değerlendirmek ve tanımlamak gerekmektedir. Destanlarda olan bu belli biçimler, destanın bütün şekli kadar değer taşımaktadır. Çünkü daha önceden belirttiğimiz gibi destanlarda bütün bir halka ya da millete ait toplumsal görgü tecrübesi olduğundan dolayı, her destan diğer destanlar gibi belli bir ortak örneği temel alarak ortaya çıkmaktadır.

Halk dilinin yaratım sürecinde oluşan ve çeşitli düzeylerdeki bu dilsel birimlerin sistemini temsil eden OKD'nin dili, temel olarak zamanla kendi deyimisel biçimlerini oluşturan, ulusal bir dilin özel bir formu haline gelmiştir.

OKD'nin dilindeki deyimisel birimler ve mecaz anlamlı kelimeler, kendi tarihsel gelişim sürecinde çok fazla karmaşıklığa uğramıştır. Daha doğrusu OKD'nin dilindeki deyimisel birimlerin oluşumu edebi dilin yanı sıra diğer konuşma dillerinden ve lehçelerden yararlandığı için, günümüz Türk dillerinin temelinin belirli bir parçası haline gelmiştir.

Dolayısıyla bu yüksek lisans tezimizde, OKD'nindeki deyimisel birimlere ve mecaz anlamlı kelimelere dil değerlendirme yapılırken, aşağıdaki gibi sonuçlar çıkarılmıştır:

1. Sözlü olarak yaratılan, oluşan ve gelişen destanın diline değerlendirme yapıldığında destana bir bütün olarak bakılmıştır;
2. Destanın içeriği birkaç gelenekleşmiş şekillerden oluştuğu için, destanın anlatım biçimine göre değerlendirme yapılmıştır.
3. Kalıplaşmış deyimisel birimlerin ve mecazlaşmış kelimelerin şekillerinin karmaşıklığından dolayı, destan dilindeki her deyimisel birimin yapımı ve biçimi tek tek değerlendirilmiştir.
4. Her destanın kendisine ait anlatım biçimi ve şekli olduğu gerçeği göz önünde bulundurularak, belli bir dillik özelliğinin olması ya da olmaması durumları gösterilmiştir. Böylece OKD'nin dilindeki deyimisel birimlere değerlendirme yapılırken, deyimisel birimler nedir değil, deyimisel birimleri ortaya çıkaran durumlar nedir ve onların destandaki önemi nedir gibi sorular cevaplanmaya çalışılmıştır.
5. Halk bilim eserlerinin özelliği olarak, varyasyon dil düzeyinde gösterilmiştir. Uygur harfli OKD'nin dilinde, varyasyona oldukça yüksek seçenek verilmiştir. Daha doğrusu kullanılmış olan deyimisel birimlerin yaklaşık yüzde 20'si varyasyona uğramıştır. OKD'nin dilindeki varyasyonun çeşitliliğinin özgünlüğü, onun doğası ve yüzyıllar boyunca geliştirilen sanatsal tekniklerden kaynaklanmış olduğu sonucuna varılmıştır. Ve tabi ki de

büyük dilsel özgünlük ile karakterize edilen konuşma dili ile bağlantılı olması, biçimsel ve sözdizimsel bir varyasyonun üretkenliğine yol açmıştır.

6. OKD'nin dilindeki deyimisel birimlerin ve mecaz anlamlı kelimelerin yapısal ve anlamsal değerlendirmesinin yanı sıra, onların sınıflandırılması ve Kırgız Türkçesi ile olan ilişkisiyle ilgili sonuçlar çıkarılmıştır. Değerlendirme sonucunda, deyimisel birimlere biçimsel ve anlamsal açıdan sınıflandırma yapılmıştır. Ve böylece işlemsel deyimisel birimlerin daha verimli olduğunu tespit edilmiştir.

7. OKD'nin dilinin anlatım biçimine göre, deyimisel birimlerin sınıflandırması insanlık yönelim ile yapılmıştır. İşlemsel deyimisel birimler, insanın fiziksel, zihinsel, psikolojik durumunu ile sosyal ve konuşma aktivitesini kapsamaktadır. Bu alt grupların en verimlisi insanın fiziksel aktivite grubudur.

8. Bunun yanı sıra insanlık yönelimin, diğer tanımsal grubu da oldukça büyük derecede etkilediği görülmektedir. Halkın efsanevi ve dini görgülerinin temsillerini yansıtan tanımsal ve deyimisel birimler, bir ulusun zihniyeti hakkında en zengin bilgi kaynağıdır. Çünkü tanımsal ve deyimisel birimlerin kökenleri, asıl anlamı zamanla unutulmuş olan türlerin, ideolojik özgünlüğünün yanı sıra geleneksel sembolizmi ve bir ulusun düşünce imgelerinden kaynaklanan gerçeklerin kutsal anlamını kök almaktadır.

Uygur harfli OKD'nin dilindeki deyimisel birimlerin yapısı, konuşma diline mümkün olduğunca yakındır. Dolayısıyla dilsel araçları seçmekte özgünlük göstermektedir. Böylece bir ulusun zihniyetini daha eksiksiz yansıtmaktadır. Çünkü sözlü halk eserlerindeki deyimisel birimler, bir insanda meydana gelen zihinsel süreçlerin, özellikle de gerçekliğin algılanması, günlük yaşamını ve Türk toplumunun ataerkil yaşam biçiminden kaynaklanan ilişkili deneyimlerinin tasvirine odaklanmaktadır.

Özellikle tarihi anlamı olan destanlarda, tarihsel geçmişin idealleştirilmesi anlamını taşıyan, deyimisel birimlerin ve mecaz anlamlı kelimelerin kullanılmasıyla, bir ulusun dünya görüşünün özelliklerini yansıttığı için büyük önem taşımaktadır.

Sonuç olarak, Uygur harfli OKD'nin dilindeki deyimisel birimleri ve mecaz anlamlı kelimeleri ele almış olan bu yüksek lisans tez araştırması, OKD'nin dilindeki deyimisel

birimlerin ve mecaz anlamlı kelimelerin daha sonra çeşitli yönlerden araştırılmasına fırsat verecektir. Sözlü halk eserlerindeki deyimisel birimlerin daha da geliştirme umudu ile diğer destanların da deyimisel birimlerinin incelenmesi, bilişsel dilbilim ve kültürel çalışmalar açısından daha derin çalışılması, tarihi açıdan günümüz Türk dünyası için büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdullayev, E. (2013). *Azırkı Kırgız Tili*. Bişkek: Kırgızistan.
- Ağca, F. (2016). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Ağca, F. (2019). *Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı*. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü.
- Ahmanova, O. (1957). *Oçerki po Obşey i Russkoy Leksikologii*. Moskva: Miinisterstva Prosveşeniya RSFSR.
- Ahunzyanov, G. (1974). *İdomı (İsledovaniye na Materiye Tatarskogo Yazıka)*. Kazan': Yayımlanmış Doktora tezi.
- Aksan, D. (2003). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: Türk Dili Kurumu Yayınları.
- Akmataliyev, A. (2015). *Kırgız Tilinin Tüştüdmö Sözdüğü*. Bişkek: Avrasya Press.
- Aksoy, A. Ö. (1965). 'Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü', İstanbul: İnkılap Basımevi.
- Aksoy, A. Ö. (1988). 'Atasözleri, Deyimler', Ankara: Türk dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, 1962, TDK Yay.:217.
- Andrianova-Petrets, V. (1953). *Russkoye Narodnoye Poetiçeskoye Tvorçestvo*. Akademiya: Leningrad.
- Artamonov, M. (1962). *İstoriya Hazar*. Leningrad: Hauka.
- Bahadır-han, A.G. (1987). *Rodoslovnaya Turkmen. A. Tumanskiy çevirisi*. Aşhabad.
- Bayramov, G. (1970). *Osnovı Frazelogii Azerbaydjanskogo Yazıka*. Baku: Yayımlanmış doktora tezi.
- Biçurin, N. (1950). *Sobraniye Svedeniy o Narodah, Obitavşı Sredney Azii v Drevniye Vremena*. Leningrad: Nauka.
- Budagova, R. (1978). *Sistema i Antisistema v Nauke o Yazıke*. Moskva: Nauka.
- Caparov, Ş. (2013). *Azırkı Kırgız Tilinin Leksikolgiyası* . Bişkek: ---.

- Cumakunova, G. (2017). Kırgız Türkçesinin Tarihi Gelişmesinin Tespiti açısından 'Oguz Kağan Destanı. *I.Uluslararası Geçmişten Günümüze Kırgız-Türk İlişkileri Sempozyumu* (s. 54-59). Bursa: Bilnet Matbaacılık ve Ambalaj San.
- Çepasova, A. (2002). *Strukturno-gramatičeskiye Svoystva Russkih Frazeologizmov*. Çelyabinsk: ÇGPU.
- Çuvaşsko-Russkiy Slovar. (1982). Moskva.
- Djulia, D. (2000). *Filosovskiy Slovar*. France: Mejdunarodnaya Otnoşeniya.
- Drevnetürkiskiy Slovar*. (1969). Leningrad.
- Ercilasun, A.B. (2005). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Basım Yayım
- Egemberdiyev, R. (2009). *Kırgız Tilindegi Frazeologizmdin Semantikasi cana Leksikografiyalanışı*. Bişkek: Turar..
- Egemberdiyev, R. (2016). *Frazeologizmdin Maani-manızı cana Alardın Sözdüktördö Kamtıluusu*. Bişkek: Turar.
- Grigoyeva, A. (1969). *Poetičeskaya Frazeologiya Puşkina*. Moskva.
- Hrolenko, A. (1981). *Poetičeskaya Frazelogiya Russkoy Narodnoy Poeti.eskoy Pesni*. Voronezh: İzdatelstvo Voronezh.
- İgoşkina, S. (2000). *Lingvofolkloristika*. Kursk: KGPU.
- İvanov, S. (1975). *Kurs Tureskoy Grammatiki*. Leningrad.
- Karasayev, K. (2009). *Kırgız Tilinin Orfagrafiyalık Sözdüğü*. Bişkek: Mamlekettik Til cana Ensiklopediyalık Borboru.
- Kenesbayev, S. (1944). *Kazak Tilinin Kalıptangan Tıyanaktı Söz Toptarı (Kos Sözder, İdiomalar men Frazalar)*. Alma-Ata: AN Kazahskiy SSR .
- Kononov, A. (1956). *Grammatika Sovremennogo Tureskogo Literaturnogo Yazıka*. Moskva: Leningrad.
- Kononov, A.N. (1980). *Grammatika Yazıka Tyurkskih Runičeskih Pamyatnikov VI-IX vv*. Leningrad: Nauka.
- Kriniçnaya, A. (1974). *Narodniye İstoričeskiye Pesni 17 Veka* . Leningrad: Nauka.
- Mahmud, K. (1963). *Divanü Lügat-it Türk*. Taşkent.
- Marks, K. (1976). *Tandımalı Şıgarmalar*. Almatı.

- Meletinskiy, E. (1963). *Proishojdeniye Geroičeskogo Eposa*. Moskva: İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı.
- Muratov, S. N. (1961). *Ustoyçiviye slovosocetanya Turkskih yazıkov* . Moskva: İzdatelstvo Vostočnoy Literaturı.
- Nasilov, V.N. (1947). *Yazık Tyurksih Pamyatnikov Uygurskogo Pis'ma XI-XV vv.* Moskova: Nauka.
- Nigmatov, G. (1980). O Haraktere Grammatiçeskih Form i Kategoriy. *Sovetskaya Turkologiya No 6* (s. 44-55). içinde Moskva.
- Osmonova, K. v. (2001). *Kırğız Tilinin Frazelogiyalık Sözdüğü*. Bişkek: KTMU.
- Ojegov, S. N. (1960). *Tolkoviy Slovar Russkogo Yazıka*.
- Ömiraliyev, K. (1988). *Oguz Kagan Eposuning dili*. Almatı: Qılım.
- Ömüraliyev, K. (1976). *XV-XIX gasırlardaki Kazak Poyezasının Tili* . Almatı.
- Püsküllüoğlu, A. (1998). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Ankara: Sözcü Kitapevi.
- Rahmatullayev, Ş. (1952). *Osnovniye Grammatiçeskiye Osobennosti Obraznih Glagolnih Frazelogiçeskih Edinits Sovremennogo Uzbekskogo Yazıka*. Moskva.
- Rahmatullayev, Ş. (1966). *Nekotırıye Voprosı Uzbekskoy Frazelogii*. Taşkent.
- Saparbayev, A. (1997). *Kırğız Tilinin Leksikologiyası cana Frazelogiyası*. Bişkek: Kırğızıstan Soros Fondu.
- Sevortyan, E.V. (1952). *K Sootnoşeniye Grammatiki i Lekisi v Turkskih Yazıkah. Voprosı Teorii i İstorii Yazıka* (s. 321-323). içinde Moskva.
- Seydakmatov, K. (1988). *Kırğız Tilinin Kısaça Etimologiyalık Sözdüğü*. Frunze: İlim Basması.
- Seidova, Y. (1965). *Slovosocetanya v Azerbaydjanskoy Yazıke*. Baku.
- Sertkaya, O. F. (1995). *Oğuz Kağan Destanı Üzerine Bazı Mülahazalar*. Ankara: TDAY-B.
- Sinan, A.T. (2001). *Türkçenin Deyim Varlığı*. Malatya: Kubbealtı.
- Solntsev, V. (1972). *Obşee Yazıkoznaniya. Vnutrennyaya Struktura Yazıka*. Moskva: Nauka.
- Subaşı, U. L. (1991). *Deyimleşme ve Türkçe’de Deyimleşme Dereceleri*, Ankara: Dilbilim Araştırmaları, 29-39, dad.boun.edu.tr.
- Şçerbak, A. M. (1959). *Oguz-name*. Moskva.

- Teliya, V. (1981). *Tipi Yzıkovıh Znaçeniy. Svyazannoe Znaçeniye Slova*. Moskva: Nauka.
- Togan, A. (1972). *Oğuz Destanı: Reşideddin Öiüznamesi*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Uboryatova, E. İ. (1950). *İsledovanya po Sintaksisu Yakutskogo Yazıka*. Moskva: Leningrad.
- Uraksin, Z. (1975). *Frazeologiya Başkirskogo Yazıka*. Ufa: Yayınlanmış Doktora tezi.
- Veslovskiy, A.N. (1940). *İstoriçeskaya Poetika*. Leningrad: Hudojestvennaya Literatura.
- Vinogradov, V. (1969). *O Vzaymodeyvstvii Leksiko-Semantiçeskih Urovney s Gramatiçeskimi Strukture Yazıka*. Moskva: Prosvişeniye.
- Yanko-Trinitetskaya, N. (1969). *Frazeologiçnost Yazıkovıh Edinits Raznıh Urovney Yazıka*. Moskva: İzvestiye AN SSSR.
- Yudahin, K. (1985). *Kırğızsko-Ruskiy Slovar*. Frunze: Glavnaya Redaksiya Kırğızskoy Sovetskoy Ensiklopedii.
- Yuldaşev, A. (1972). *Prinsipi Sostavleniya Turksko-Ruskih Slovarey*. Moskva: Nauka.
- Zakiyev, M. Z. (1963). *Sintaksiçeskiy Stroy Tatarskogo Yazıka*. Kazan: Kazanskiy Gosudarstvennyy Universitet.
- Zemskaya. E.A. (1973). *Sovremenniy Russkiy Yazık. Slovoobrazovaniye*. Moskva: Nauka.